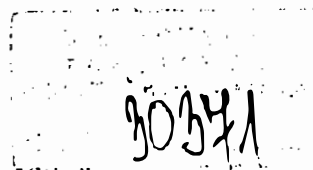

11 13509

E. BERNSTEIN, I. BONOMI, J. JAURÈS,
S. MERLINO, G. SOREL, P. von STRUVE

Revizionizam

Izbor i predgovor
IVAN PRPIĆ

GLOBUS / ZAGREB

Eduard Bernstein

PRETPOSTAVKE SOCIJALIZMA I ZADACI SOCIJALNE DEMOKRACIJE

»I stoga zakon o desetosatnom radnom danu nije bio samo velik praktični uspjeh, on je bio pobjeda *principa*.«

Karl Marx, Inauguralna adresa »Internationale«

Predgovor

Ovaj je rad posvećen, uglavnom, obrazlaganju nazora koje je potpisani razvio u pismu partijskom kongresu njemačke socijalne demokracije, održanom u Stuttgartu od 3. do 8. listopada 1898.

To je pismo glasilo:

»Nedavno se u socijalističkim listovima i na skupštinama raspravljalo o nazorima koje sam iznio u seriji 'Problemi socijalizma', te je bio postavljen zahtjev da partijski kongres njemačke socijalne demokracije zauzme stav prema njima. U slučaju da se to dogodi i da partijski kongres usvoji taj zahtjev, osjećam se pobuđenim da izjavim slijedeće:

Po sebi se razumije da me glasanje jedne skupštine, bila ona ne znam kako visoka, ne može skrenuti od mojih nazora, koje sam stekao ispitivanjem socijalnih pojava. Što sam napisao u 'Neue Zeitu' izraz je mog uvjerenja, od kojeg se ne smatram pobuđenim odstupiti ni u jednoj bitnoj točki.

No isto je tako po sebi razumljivo da mi glasanje partijskog kongresa može biti sve prije no ravnodušno. I stoga će biti razumljivo ako prije svega osjećam potrebu da se osiguram protiv pogrešnih izlaganja svojih razmatranja i pogrešnih zaključaka iz njih. Spriječen da se sam pojavim na kongresu, činim to ovdje pismenim putem.

S izvjesne se strane tvrdilo da je praktični zaključak iz mojih rasprava odricanje osvajanja političke vlasti od politički i privredno organiziranog proletarijata.

To je potpuno samovoljan zaključak, kojega ispravnost odlučno osporavam.

Istupio sam protiv nazora da stojim pred slomom građanskog društva koji treba uskoro očekivati i da socijalna demokracija *treba da odredi svoju taktiku u izgledu na*

takvu predstojeću veliku socijalnu katastrofu, odnosno da je učini ovisnom o njoj. Pri tome ostajem u potpunosti.

Prisalice ove teorije katastrofe pozivaju se, uglavnom, na misli razvijene u *Komunističkom manifestu*. U svakom pogledu bez prava.

Prognoza koju je *Komunistički manifest* postavio o razvoju modernog društva bila je ispravna ukoliko je označila opće tendencije tog razvitka. Ona se, međutim, varala u različitim specijalnim zaključcima, prije svega u procjenjivanju vremena koje će razvoj zahtijevati. To je bez ustručavanja priznao Friedrich Engels, suautor *Manifesta* u predgovoru *Klasnih borba u Francuskoj*. Posve je, međutim, jasno da je — budući da je privredni razvoj iziskivao mnogo veći vremenski razmak no što se bilo pretpostavilo — on ujedno morao poprimiti forme i morao voditi k oblicima koji nisu bili i nisu mogli biti predviđeni u *Komunističkom manifestu*.

Društveni odnosi nisu se zaoštravali onako kako to ocrta *Manifest*. Nije samo beskorisno, nego je i najveća glupost da to krijemo pred sobom. Broj posjednika nije se smanjio, već se povećao. Golemo povećanje društvenog bogatstva nije praćeno sve manjim brojem magnata kapitala, nego sve većim brojem kapitalista svih stupnjeva. Srednji slojevi mijenjaju svoj karakter, ali ne nestaju s društvene ljestvice.

Proizvodnja se ne koncentrira u industriji ni danas posvuda s istom snagom i brzinom. U velikom broju proizvodnih grana ona, doduše, opravdava sva pretkazivanja socijalističke kritike, ali u drugim granama zaostaje još danas za njima. Još polaganije teče proces koncentracije u poljoprivredi. Industrijska statistika* pokazuje izvanredno stupnjevit sastav pogona,** nijedna se veličinska klasa ne sprema da nastane iz nje. Značajne promjene u unutrašnjoj strukturi pogona i njihovih međusobnih odnosa ne mogu zavarati kad je riječ o toj činjenici.

S političkog gledišta vidimo da privilegij kapitalističke buržoazije u svim naprednim zemljama korak po korak uzmiče pred demokratskim ustanovama. Pod njihovim utje-

* Die Gewerbestatistik. — Obuhvaća podatke o svim privrednim granama osim o poljoprivredi i šumarstvu (dakle ne samo o industriji, nego i o saobraćaju, trgovini, zanatstvu). (Prim. prev.)

** Der Betrieb. — U njemačkoj statistici to je naziv za osnovnu proizvodnu jedinicu u bilo kojoj grani privrede. Mi smo ga, gdje je riječ o poljoprivredi, prevodili sa »gospodarstvo«, a u svim ostalim slučajevima sa »pogon«. (Prim. prev.)

cajem, i pokrenuta radničkim pokretom, koji je postajao sve snažniji, nastala je društvena protuakcija protiv iskorištavačkih tendencija kapitala, koja danas još, doduše, nastupa vrlo plašljivo i oprezno, no koja ipak postoji i podvrgava pod svoj utjecaj sve više područja privrednog života. Tvorničko zakonodavstvo, demokratizacija općinskih uprava i proširenje njihova područja rada, oslobađanje sindikalnog pokreta i zadržugarstva od svih zakonskih prepreka, uzimanje u obzir radničkih organizacija kod svih poslova; koje podjeljuje javna vlast, karakteriziraju ovaj stupanj razvoja. Što se u Njemačkoj još može misliti na to da se sputavaju sindikati nije znak visokog stupnja, već zaostalosti njenog političkog razvoja.

Međutim, što se više demokratiziraju političke ustanove modernih nacija, to manje ima nužnosti i prilika za velike političke katastrofe. Tko ostaje pri teoriji katastrofa, mora se po mogućnosti boriti protiv ovdje ocrtanog razvoja i pokušati ga sprečavati, kao što su, uostalom, prije i činili konzekventni pobornici te teorije. Znači li, međutim, osvajanje političke vlasti od strane proletarijata samo osvajanje te vlasti putem političke katastrofe? Znači li to isključivo zauzimanje i iskorištavanje državne vlasti od strane proletarijata protiv čitavog neproleterskog svijeta?

Tko to tvrdi, toga ćemo ovdje podsjetiti na dvije stvari. Godine 1872. objavili su Marx i Engels u predgovoru novom izdanju *Komunističkog manifesta* da je Pariška komuna posebno dokazala da »radnička klasa ne može jednostavno preuzeti gotovu državnu mašinu i za svoje vlastite svrhe staviti je u pokret«. A 1895. god. je Friedrich Engels u predgovoru *Klasnih borbi* opširno izložio da je danas prošlo vrijeme političkih prepada, vrijeme »revolucija, koje su provodile male svjesne manjine na čelu nesvjesnih masa«, da bi sukob u velikim razmjerima s vojskom bio sredstvo da se stalni porast socijalne demokracije zadrži i čak za neko vrijeme vrati natrag — ukratko, da socijalna demokracija napreduje »kudikamo bolje pri zakonskim sredstvima nego pri nezakonskim i pri prevratu«. I on, prema tome, označava kao »jjeđeci zadatak partije »neprekidno podržavati porast svojih glasova« — odnosno »polaganu propagandu parlamentarni djelatnosti«.

Tako je Engels, kako pokazuju njegovi primjeri s brojkama, pri svemu tome još uvijek nešto precijenio brzinu razvojnog toka. Da li ćemo za njega reći da se odrekao

osvajanja političke vlasti od strane radničke klase jer je htio izbjeći da se političkom katastrofom prekine stalni porast socijalne demokracije, koji je bio osiguran zakonski dopuštenom propagandom?

Ukoliko ne, ukoliko potpisujemo njegova razmatranja, tada također ne možemo razborito negodovati kad se izjavljuje da je ono što socijalna demokracija još zadugo valja da radi umjesto da špekulira na veliki slom, »politički organizirati radničku klasu i izgrađivati je za demokraciju, te se boriti za sve reforme u državi, koje su pogodne da podignu radničku klasu i da državu preoblikuju u duhu demokracije«.

To sam kazao u svojem članku koji je bio napadnut, a to još i danas u punom opsegu smatram ispravnim. Kod pitanja o kojem je riječ to izlazi na isto, kao i Engelseve postavke, jer demokracija znači *uvijek toliko vladavinu radničke klase koliko ju je ona u stanju vršiti po svojoj intelektualnoj zrelosti i visini stupnja privrednog razvoja*. Uostalom, Engels se na navedenom mjestu poziva također još izričito na to da je već *Komunistički manifest* »proklamirao izvojevanje demokracije kao jedan od prvih i najvažnijih zadataka borbenog proletarijata«.

Ukratko, Engels je tako uvjeren u preživjelost taktike koja je sračunata na katastrofe da smatra kako je potrebno, također i za romanske zemlje, gdje je tradicija mnogo prikladnija nego u Njemačkoj, *izvršiti njenu reviziju*. »Ako su se promijenili uvjeti za rat između narodâ, to se nisu manje promijenili i za klasnu borbu«, piše on. Zar se to već za boravilo?

Nitko nije stavljao u pitanje nužnost izborenja demokracije za radničku klasu. Prepiralo se samo o teoriji sloma, i o pitanju da li pri današnjem privrednom razvoju Njemačke i stupnju zrelosti njene radničke klase u gradu i na selu, socijalnoj demokraciji može biti stalo do iznenadne katastrofe. Ja sam odrečno odgovorio na pitanje, a to činim još uvijek, jer se po mojemu mišljenju sigurnije jamstvo za trajniji uspjeh nalazi u neprekidnom kretanju naprijed, a ne u mogućnostima koje pruža katastrofa.

I stoga, budući da sam čvrsto uvjeren da se ne mogu preskočiti važne epohe u razvoju naroda, pridajem najveću vrijednost najbližim zadacima socijalne demokracije, borbi za politička prava radnika, političkom djelovanju radnika u gradu i općini za interese svoje klase i djelu privredne organizacije radnika. U tom sam smislu svojevremeno na-

pisao rečenicu da je meni kretanje sve — a da mi ono što se *općenito* naziva krajnjim ciljem socijalizma nije ništa, i u tom smislu ja je još i danas potpisujem. Kad čak i riječ »općenito« ne bi naznačila da je rečenicu trebalo razumjeti samo uvjetno, posve je jasno da ona nije *mogla* izražavati ravnodušnost u pogledu konačne provedbe socijalističkih načela, već samo ravnodušnost, ili možda, bolje rečeno, nezabrinutost za ono »kako« konačnog oblikovanja stvari. Nikad nisam imao interes za budućnost, koji bi išao dalje od općih načela, nikad nisam mogao do kraja pročitati nijedan opis budućnosti. Sve moje misli i nastojanja upravljani su zadaćama sadašnjosti i najbliže budućnosti, a perspektive koje idu dalje od toga zanimaju me samo ukoliko mi pružaju putokaz za najsvrsishodnije djelovanje.

Osvajanje političke vlasti od strane radničke klase i eksprijacija kapitalista nisu po sebi nikakvi krajnji ciljevi, već samo sredstva za provođenje određenih ciljeva i težnji. Kao takvi oni su programski zahtjevi socijalne demokracije i nitko ih ne osporava. Ne može se ništa unaprijed reći o okolnostima njihova provođenja, možemo se samo boriti za njihovo ostvarenje. Uz osvajanje političke vlasti pripadaju, međutim, politička prava, a čini mi se, da je najvažnije pitanje taktike koje njemačka socijalna demokracija mora sada riješiti pitanje *o najboljem putu za proširenje političkih i radnih prava njemačkih radnika*. Da se na to pitanje ne nađe zadovoljavajući odgovor, bilo bi naglašavanje drugih na kraju krajeva samo deklamacija.

Na tu se izjavu nadovezala kratka polemika između mene i Karla Kautskog, u koju je ušao i Viktor Adler u »Wiener Arbeiterzeitung«. Ona me je pobudila na drugu izjavu, štampanu u »Vorwärtsu« od 23. listopada 1898, iz koje ovdje objavljujem slijedeće odlomke:

»U svojim odgovorima štampanim u »Vorwärtsu« na moj članak »Osvajanje političke vlasti«, Karl Kautsky i Viktor Adler izrazili su mišljenje, koje su mi već prije saopćili u pismu, da bi bio poželjan u obliku knjige sažet prikaz mog stanovišta, koje sam razvio u *Problemima socijalizma*. Do sada sam se opirao savjetu tih prijatelja jer sam mislio (a to mislim još i sada) da se tendencija tih članaka nalazi posve na općoj razvojnoj liniji socijalne demokracije. No kako su ga oni, međutim, javno ponovili, i kako su istu želju izrazili i razni drugi prijatelji, odlučio sam se odazvati tom

pozivu i u jednom spisu sistematski razviti svoje shvaćanje o cilju i zadacima socijalne demokracije...

Adler i drugi negodovali su na to da sam stavio u izgled ublažavanje klasne borbe s razvojem demokratskih ustanova, te su mislili da odnose gledam isključivo engleskim naočalama. Ovo posljednje, međutim, nikako nije slučaj. Kad se čak pretpostavi da je postavka: »razvijenija zemlja pokazuje manje razvijenoj sliku njene budućnosti« u posljednje vrijeme izgubila svoje važenje, i kad se uzmu u obzir sve velike razlike između razvoja na Kontinentu i u Engleskoj, koje ni meni nisu posve nepoznate, to se moj nazor oslanja na pojave na Kontinentu, koje se katkad, u žaru borbe, možda prevede, no koje se ne mogu trajno poricati. Svuda u naprednijim zemljama vidimo da klasna borba poprima blaže oblike, a kad bi bilo drukčije, bio bi pogled u budućnost manje pun nada. Samo je po sebi razumljivo da opći tok razvoja ne isključuje periodičke nazatke, no ako se predoči kakav stav na primjer u samoj Njemačkoj zauzima sve veći dio građanske publike prema štrajku, kako se s mnogo štrajkova danas postupalo sasvim drugačije, razumnije no prije deset-dvadeset godina, tad se ne može ipak poreći da ovdje treba zabilježiti napredak. Ako to i ne govori — da kažemo s Marxom — »da će se sutra desiti čudo«, to ipak, po mom mišljenju, pokazuje socijalističkom pokretu put, koji ulijeva više nade nego teorija katastrofe, te neće ići na štetu ni oduševljenju ni energiji njegovih boraca. To mi Adler sigurno neće osporavati.

Bilo je vrijeme kad moje shvaćanje ne bi naišlo u partiji na protivljenje. Ako je danas drugačije, u tom vidim samo pojmljivu reakciju na izvjesne pojave vremena, koja će s tim pojavama i nestati i omogućiti povratak spoznaji da se, pri povećanju demokratskih ustanova, čak ni pred značajnijim klasnim borbama ne može zaustaviti humaniji način shvaćanja, koji se u našem ostalom socijalnom životu probija polako, ali stalno, već da će upravo za njih stvoriti blaže oblike rješavanja. Glasačkim listićima, demonstracijama i sličnim sredstvima pritiska mi danas provodimo reforme za koje su prije stotinu godina bile potrebne krvave revolucije.«

London, 20. listopada 1898.

U duhu ovih razmišljanja sastavljen je rad koji slijedi. Posvema sam svjestan toga da on u različitim važnim

točkama odstupa od nazora koje su zastupali u teoriji Karl Marx i Friedrich Engels — ljudi kojih su spisi najjače utjecali na moje socijalističko mišljenje i od kojih me jedan, Friedrich Engels, nije samo počastio do svoje smrti ličnim prijateljstvom, već mi je i svojim posljednjim odlukama preko groba pružio dokaz svoga velikog povjerenja. To odstupanje u načinu shvaćanja ne datira, dakako, oдавно, ono je produkt dugogodišnje unutarnje borbe, za koju mogu dokazati da nije bila tajna Friedrichu Engelsu, kao što uopće moram odlučno obraniti Engelsa od toga da je bio tako ograničen da bi zahtijevao od svojih prijatelja bezuvjetnu suglasnost s njegovim nazorima. Svakako će se poslije izloženog shvatiti zašto sam do sada po mogućnosti izbjegavao da izlaganju svojih različitih nazora dam oblik kritike Marx-Engelsove nauke. To se moglo do sada izbjeći utoliko lakše što su s obzirom na praktična pitanja o kojima je ovdje riječ Marx i Engels također u toku vremena znatno modificirali svoje nazore.

Sada se to promijenilo. Sada imam polemički posla sa socijalistima, koji su, kao i ja, izašli iz Marx-Engelsove škole, te sam s obzirom na njih prisiljen, ako želim zastupati svoje nazore, upozoriti na točke gdje mi se čini da Marx-Engelsova doktrina griješi, ili se kreće u proturječnostima.

Nisam izbjegavao taj zadatak, no on mi, iz navedenih ličnih razloga, nije bio lak. Priznajem to otvoreno kako čitalac ne bi u neodlučnom, teškom obliku prvog poglavlja tražio nesigurnost u stvari. Uz ono što sam napisao stojim s punom odlučnošću. No ja nisam uvijek mogao izabrati onaj oblik i one argumente, s pomoću kojih bi moje misli najoštrije došle do izražaja. U tom pogledu zaostaje moj rad mnogo iza nekih drugih radova o istom predmetu. Ponešto što sam propustio u prvim odjeljcima nadoknadio sam u završnom poglavlju. Nadalje je, kako se nešto otegnulo objavljivanje spisa, nešto pridodano poglavlju o zadrugama, pri čemu se nisu mogla potpuno izbjeći ponavljanja.

Uostalom, neka spis govori sam za sebe. Nisam tako naivan da bih očekivao kako će on odmah preobratiti one što su istupili protiv mojih prijašnjih rasprava, niti sam tako lud da zahtijevam da oni koji principijelno stoje sa mnom na istom stanovištu potpišu sve što sam rekao u njemu. Doista je loša strana spisa što obuhvaća suviše. Čim sam došao do toga da govorim o sadašnjim zadacima, morao sam, ukoliko nisam htio plivati u općenitostima, ući u razno-

vrsna pojedinačna pitanja, o kojima su neizbježna različita mišljenja čak i među onima koji su inače istomišljenici. A ipak je ekonomija spisa iziskivala da se i ovdje ograničim na naglašavanje nekih glavnih točaka, da više naznačujem nego dokazujem. Pri svemu nije mi bilo do toga da mi se odobrava u svim pojedinačnim pitanjima. Stalo mi je do toga, to je osnovna svrha ovog spisa, da suzbijanjem ostataka utopijskog načina mišljenja u socijalističkoj teoriji ravnomjerno ojačam realistički i idealistički element u socijalističkom pokretu.

London, u siječnju 1899.

Ed. Bernstein

Prvo poglavlje

OSNOVNE POSTAVKE MARKSISTIČKOG SOCIJALIZMA

a) Znanstveni elementi marksizma

»S njima* je socijalizam postao nauka, koju sad treba dalje izgrađivati u svim njenim pojedinostima i vezama.«

Engels, »Prevrat znanosti gospodina Eugena Dühringa.«**

Njemačka socijalna demokracija priznaje danas kao teorijsku osnovu svog djelovanja učenje o društvu koje su izgradili Marx i Engels i označili ga kao *znanstveni socijalizam*. To znači, dok socijalna demokracija kao borbena partija zastupa određene interese i tendencije, dok se bori za *ciljeve koje je sama sebi postavila*, ona pri određivanju tih ciljeva u posljednjoj, odlučujućoj liniji slijedi spoznaju koja se može objektivno dokazati, pri čemu je dokaz upućen samo na iskustvo i logiku kao dokazni materijal i stoji u suglasnosti s njima. Jer ono što se ne može tako dokazati nije više znanost, nego se temelji na subjektivnim nadahnućima, na pukom htijenju i mnijenju.

Kod svih se znanosti može razlikovati čisto i primijenjeno učenje. Prvo se sastoji od spoznajnih postavki, izvedenih iz ukupnosti dotičnih iskustava i stoga se smatraju općevažićim. One čine u teoriji postojani element. Iz primjene tih postavki na pojedinačne pojave ili pojedinačne slučajeve prakse izgrađuje se primijenjena znanost: spoznaje, dobivene iz te primjene, koje se sažimaju u tvrdnje, postavke su primijenjene znanosti. One čine promjenljivi element u sistemu.

Postojano i promjenljivo, međutim, valja ovdje shvatiti samo uvjetno. Čak i postavke čiste znanosti podliježu promjenama koje, međutim, najviše dolaze u obliku ograničavanja. S napredovanjem spoznaje, postavke koje su se prije smatrale kao apsolutno važeće spoznaju se kao uvjetne i dopunjuju se novim spoznajnim postavkama, koje ograni-

* Pod »njima« se misle dva velika Marxova otkrića: materijalističko shvaćanje historije i teorija viška vrijednosti. (Prim. prev.)

** »Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft«. Stuttgart, 1921.

čuju to važenje, no ujedno proširuju područje čiste znanosti. Nasuprot tome, u primijenjenoj znanosti pojedine postavke zadržavaju za određene slučajeve trajno važenje. Jedna postavka agrikulturne kemije ili elektrotehnike, ukoliko je uopće iskušana, ostaje uvijek ispravna čim su uspostavljene pretpostavke na kojima počiva. Na mnoštvo elemenata pretpostavki i njihovih mogućnosti vezivanja prouzrokuje beskonačnu raznolikost takvih postavki i stalno pomjeranje u njihovu međusobnom vrijednosnom odnosu. Praksa stvara uvijek novu spoznajnu građu i mijenja opću sliku tako reći sa svakim danom. Neprestano otprema u rubriku zastarjelih metoda ono što je nekad bila nova tekovina.

Dosad se još nije pokušala sistematski odvojiti čista znanost marksističkog socijalizma od njenog primijenjenog dijela, premda za to ne nedostaju važne predradnje. Kao najznačajnije prikaze valja ovdje na prvom mjestu navesti poznati Marxov prikaz njegova shvaćanja povijesti u predgovoru *Priloga kritici političke ekonomije* i treći odjeljak *Razvoja socijalizma od utopije do nauke* Friedricha Engelsa. U spomenutom predgovoru prikazuje Marx opće osnove svoje filozofije povijesti i društva u tako sažetim, određenim postavkama, bez obzira na bilo kakve specijalne pojave i specijalne oblike, da to istom čistoćom nije izraženo nigdje drugdje. Ovdje ne nedostaje ni jedna misao bitna za Marxovu filozofiju povijesti.

Engelsovo djelo je djelomice opće razumljivo izlaganje, a djelomice proširenje Marxovih postavki. Ono se obazire na specijalne pojave razvoja kao, na primjer, na moderno društvo, koje je Marx okarakterizirao građanskim, te je podrobnije ocrtan i njegov dalji razvojni put, tako da se na mnogo mjesta može već govoriti o primijenjenoj znanosti. Poneka pojedinost može se ovdje već izostaviti, a da ne šteti osnovna misao. No u osnovnim je postavkama prikaz još dovoljno općenit da bi se mogao uzeti u obzir za čistu znanost marksizma. Na to nas ovlašćuje i prisiljava i činjenica da marksizam želi biti više nego apstraktna teorija povijesti. On želi biti ujedno teorija modernog društva i njegova razvoja. Ako želimo strogo lučiti taj dio marksističke nauke, on se već može označiti kao primijenjena doktrina, no to je za marksizam vrlo bitna primjena, bez koje bi on izgubio gotovo svako značenje kao politička znanost. Stoga se opće ili glavne postavke tih razmišljanja o modernom

društvu još moraju pribrojiti čistom učenju marksizma. Ukoliko je suvremeno društveno uređenje, koje se pravno temelji na privatnom vlasništvu i slobodnoj konkurenciji, za povijest čovječanstva specijalan slučaj, ono je ipak za suvremeni kulturni svijet ujedno opći i trajan slučaj. Sve ono od marksističke karakteristike građanskog društva i njegova razvojnog toka što polaže pravo na bezuvjetno važenje, tj. na važenje nezavisno od nacionalnih i lokalnih posebnosti, pripadalo bi, prema tome, u područje čiste doktrine; sve što se odnosi na vremenske i mjesne specijalne pojave i konjektуре, svi specijalni oblici razvoja pripadati će, nasuprot tome, u primijenjenu znanost.

Prije nekog vremena postala je moda da se pretežno analitičko ulaženje u Marxovo učenje diskreditira s pomoću riječi skolastika. Takvi su izrazi vrlo ugodni i upravo stoga nalažu najveći oprez. Istraživanje pojmova, odjeljivanje slučajnog od bitnog, postaje uvijek iznova nužno, ukoliko ne želimo banalizirati pojmove, a izvode ukrutiti u čiste dogme. Skolastika nije samo pojmovno cjepidlačica, ona nije samo imala ulogu sluškinje ortodoksije, već je, pojmovno analizirajući dogme teologije, pridonijela mnogo prevladavanju dogmatizma, ona je minirala bedem, koji je ortodoksna dogmatska nauka suprotstavila slobodnom filozofskom istraživanju — na tlu koje je prokrcila skolastika izrasla je filozofija jednog Descartesa i Spinoze. Postoje upravo različite vrste skolastike: apologetska i kritička. Ova druga je odvajkada strašna svakoj ortodoksiji.

Dijeleći, na naprijed navedeni način, elemente Marxove teorijske zgrade, dobit ćemo orijentacijsko mjerilo za vrednovanje njenih pojedinačnih postavki za cijeli sistem. Sa svakom postavkom čiste znanosti bio bi odnesen komad fundamenta, pa bi velik dio čitave zgrade bio lišen svoje potpore i počeo se rušiti. Drugačije je s postavkama primijenjene znanosti. One mogu pasti, ni najmanje ne potrešujući temelj. Štoviše, čitav niz postavki primijenjene znanosti mogao bi otpasti, ne povlačeći za sobom druge dijelove. Moralo bi se samo dati dokazati da je u izgradnji srednjih članova učinjena pogreška. Tamo gdje se takve pogreške ne mogu dokazati bit će svakako neizbježan zaključak da je u fundamentu bila pogreška ili rupa.

No izvan je plana ovog rada da se bavi takvim sistematskim dijeljenjem do najistančanijih pojedinačnosti, jer se tu ne radi o iscrpnom prikazu i kritici Marxova učenja. Do-

voljno je za svoju svrhu okarakterizirati — kao glavne sastavne dijelove onog što, po mom mišljenju, tvori zgradu čiste znanosti marksizma — već spomenuti program *historijskog materijalizma*, učenje (koje je u historijskom materijalizmu u jezgri već sadržano) o *klasnim borbama* uopće, i o klasnoj borbi između buržoazije i proletarijata napose, kao i učenje o *višku vrijednosti* s učenjem o *načinu proizvodnje građanskog društva* i o, u njemu zasnovanim, *razvojnim tendencijama* tog društva. Kao i postavke primijenjene, tako su i postavke čiste znanosti, naravno, ponovo međusobno različite vrijednosti za sistem.

Tako nitko neće poricati da je najvažniji dio u osnovi marksizma, tako reći osnovni zakon koji prožima čitav sistem, njegova specifična *teorija povijesti*, koja se zove materijalističko shvaćanje povijesti. S njom on stoji i pada u principu, pa u onoj mjeri u kojoj ona mora trpjeti ograničenja mora biti tangiran i položaj ostalih dijelova međusobno. Svako istraživanje njegove ispravnosti mora stoga početi od pitanja vrijedi li ili koliko vrijedi ta teorija.

b) Materijalističko shvaćanje povijesti i historijska nužnost

»Prema protivnicima mi smo morali naglašavati *glavni princip* (ekonomska strana), koji su oni osporavali, i tu nije uvijek bilo vremena, mjesta i prilike da se dovoljno istaknu *ostali* momenti koji sudjeluju u uzajamnom djelovanju.«

(Friedrich Engels, pismo iz 1890, tiskano u »Sozialistischer Akademiker«, listopada 1895)

Pitanje o ispravnosti materijalističkog shvaćanja povijesti pitanje je o stupnju povijesne nužnosti. Biti materijalist znači, prije svega, tvrditi nužnost svega događanja. Kretanje materije slijedi po materijalističkom učenju s nužnošću određenih zakona, ne postoji ni jedan uzrok bez svoje nužne posljedice, ni jedno događanje bez materijalnog uzroka. No kako kretanje materije određuje oblikovanje ideja i pravaca volje, to su i ovi, a time i sve događanje u ljudskom svijetu, nužni. Tako je materijalist kalvinist bez boga. Ako ne vjeruje ni u kakvu od boga naređenu predestinaciju, ipak vjeruje i mora vjerovati da je od bilo kojeg momenta cjelo-

kupno dalje događanje unaprijed određeno ukupnošću dane materije i odnosima snaga njenih dijelova.

Prenošenje materijalizma u oblast objašnjavanja povijesti znači, stoga, odmah tvrdnju o nužnosti svih povijesnih događaja i razvoja. Pitanje je za materijaliste samo kako se provodi nužnost u ljudskoj povijesti, koji je element snage ili koji su faktori snage ovdje odlučujući, koji je međusobni odnos različitih faktora snage, koja uloga pripada u povijesti prirodi, privredi, pravnim ustanovama, idejama.

Marx na već navedenom mjestu daje odgovor označujući kao određujući faktor materijalne *proizvodne snage* i *odnose proizvodnje* ljudi. »Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihov bitak, već obratno, njihov društveni bitak određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u proturječnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva, unutar kojih su se do tada kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave goleme nadgradnje (pravne i političke ustanove, kojima odgovaraju određeni društveni oblici svijesti) ... Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije nego što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva ... Buržoaski odnosi proizvodnje posljednji su antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje ... ali istovremeno proizvodne snage, koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva, stvaraju materijalne uvjete za rješenje tog antagonizma. Stoga se s tim društvenim oblikom završava prethistorija ljudskog društva.« (*Prilog kritici političke ekonomije*. Predgovor.)

Prije svega da anticipirajući primijetimo kako se završna rečenica i riječ »posljednji« u prethodnoj rečenici ne mogu dokazati, već da su to manje ili više zasnovane pretpostavke. No one su nebitne za teoriju, pripadaju naprotiv već primjenama, i stoga se ovdje može prijeći preko njih.

Ako se promatraju ostale rečenice, uočava se prije svega, bez obzira na »sporije ili brže« (u čemu se nalazi svakako

mного toga), njihovo apodiktičko izlaganje. Tako su u dru-
goj od citiranih rečenica toliko oštro suprotstavljeni »svi-
jest« i »bitak« da je vrlo bliz zaključak da bi ljudi bili pro-
matrani samo kao živi agenti povijesnih moći, čije djelo
izvršavaju upravo protiv znanja i volje. I to je samo djelo-
mično modificirano jednom rečenicom, koju smo kao spo-
rednu izostavili, gdje je naglašena nužnost da se razlikuju
materijalni prevrati u uvjetima proizvodnje i »ideološki obli-
ci« u »kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga
rješavaju«. U cjelini pojavljuje se svijest i htijenje ljudi kao
faktor koji je vrlo podređen materijalnom kretanju.

Na jednu ne manje deterministički formuliranu rečenicu
nailazimo u predgovoru prvom svesku *Kapitala*. »Radi se«,
kaže se tamo, o »prirodnim zakonima« kapitalističke proiz-
vodnje, »o tim tendencijama koje djeluju i provode se s
gvozdenom nužnošću.« [I, L] Pa ipak, gdje se upravo govo-
rilo o zakonu, uvlači se, na kraju umjesto tog ukočenog,
gipkiji pojam: *tendencija*. I na slijedećoj strani stoji zatim
često citirana postavka da društvo može »skratiti i ublažiti«
porođajne muke prirodnih razvojnih faza.

Mного je više uvjetna ovisnost ljudi o odnosima proiz-
vodnje u tumačenju koje je o historijskom materijalizmu
dao Friedrich Engels, još za života Karla Marxa i u suglas-
nosti s njime, u polemičkom spisu protiv Dühringa. Tu stoji
da »posljednje uzroke svih povijesnih promjena i političkih
prevrata« ne treba tražiti u glavama ljudi, već u »promjena-
na načina proizvodnje i razmjene«. »Posljednji uzroci«
uključuju, međutim, su-djelujuće (mitwirkende) uzroke dru-
ge vrste, uzroke drugog, trećeg itd. stupnja, i jasno je da je
— što je više takvih uzroka — kvalitativno i kvantitativno
ograničenija određujuća snaga posljednjih uzroka. Činjenica
njihova djelovanja ostaje, no ne zavisi samo od njih konač-
no oblikovanje stvari. Djelovanje koje je rezultat vladanja
različitih sila može se sa sigurnošću proračunati samo tada
kad su sve sile točno poznate i uračunate u njihovoj punoj
vrijednosti. Ignoriranje ma i jedne sile nižeg stupnja može
imati za posljedicu najveća odstupanja, kao što to zna svaki
matematičar.

U svojim kasnijim radovima Engels je još više ogra-
ničio određujuću snagu odnosa proizvodnje. Najviše u dva
pisma objavljena u »Socijalističkom akademikaču« u listo-
padu 1895, od kojih je jedno sastavljeno 1890. god., a drugo

1894. Tu su nabrojani »pravni oblici«, političke, pravne,
filozofijske teorije, religiozni nazori, odnosno dogme kao
utjecaji, koji djeluju na tok povijesnih borbi i u mnogim
slučajevima »pretežno određuju njihov oblik«. »Postoje,
dakle, bezbrojne slike koje se međusobno isprepleću«, kaže
se, »beskonačna grupa paralelograma sila, iz kojih proizlazi
rezultanta — povijesni događaj — koja se sama ponovo
može promatrati kao proizvod neke snage, koja djeluje kao
cjelina nesvjesno i bezvoljno. Jer ono što hoće svaki po-
jedinac ometa mu svaki drugi, a ono što *proizade jest nešto
što nitko nije htio*«. (Pismo iz 1890.) »Politički, pravni, fi-
lozofski, religiozni, književni, umjetnički itd. razvoj temelji
se na ekonomskom. *No svi oni reagiraju jedan na drugi i na
ekonomsku bazu*«. (Pismo iz 1895.) Priznat će se da to zvuči
nešto drugačije nego u početku citirano mjesto kod Marxa.

Naravno, ne treba tvrditi da su Marx i Engels previdjeli
u bilo koje vrijeme činjenicu da neekonomski faktori utječu
na tok povijesti. Moglo bi se navesti bezbroj mjesta iz nji-
hovitih prvih spisa protiv takve pretpostavke. No ovdje se
radi o *omjeru*, ne o tome *da li* su bili priznati ideološki
faktori, već u kojoj im se mjeri pripisivao utjecaj, koje zna-
čenje za povijest. U tom se pogledu, međutim, nikako ne
može osporiti da su Marx i Engels prvotno priznavali neeko-
nomskim faktorima mnogo manje sudjelovanje pri razvoju
društva, mnogo manje povratno djelovanje na odnose pro-
izvodnje nego u svojim kasnijim spisima. To odgovara ta-
kođer prirodnom razvojnom toku svake nove teorije. Uvijek
takva teorija nastupa najprije u krutom, apodiktičkom for-
muliranju. Da bi postala važeća, mora dokazati slabost sta-
rih teorija, i u toj se borbi same od sebe javljaju jednostra-
nost i pretjeranost. U rečenici koju smo stavili kao moto
ovom odjeljku priznaje to Engels bez ustručavanja, a na-
stavljaajući na nju, primjećuje još: »No, na žalost i suviše
često se vjeruje da se nova teorija potpuno razumljela i da
se bez daljega može upotrebljavati čim se usvojile osnov-
ne postavke...« Tko danas primjenjuje materijalističku teo-
riju povijesti, obavezan je primijeniti je u njenom naj-
izgrađenijem, a ne u prvotnom obliku, to znači obavezan je
voditi pun račun ne samo o razvoju i utjecaju proizvodnih
snaga i odnosa proizvodnje, nego i o pravnim i moralnim
pojmovima, povijesnoj i religioznoj tradiciji svake epohe.
geografskih i ostalih prirodnih utjecaja, kojima pripada i

priroda samog čovjeka i njegovih duševnih sklonosti.¹ Posebno to valja imati na umu gdje se ne radi više samo o čistom istraživanju prijašnjih povijesnih epoha, nego već o projiciranju budućeg razvoja, gdje materijalističko shvaćanje povijesti treba da pomogne kao putokaz za budućnost.

Nasuprot teorijama koje obrađuju ljudsku prirodu kao nešto dano i nepromjenljivo, ukazala je socijalistička kritika s pravom na velike promjene što ih je pretrpjela ljudska priroda u različitim zemljama u toku povijesti, na sposobnost mijenjanja što je pokazuju ljudi određene epohe, ako su premješteni u druge odnose. Doista je vrlo elastična ljudska priroda ako se radi o moći prilagođavanja novim prirodnim odnosima i novoj socijalnoj okolini. No ne smije se zaboraviti jedno. Kad u pitanje dolaze tako velike mase, kao što su moderne nacije sa svojim životnim navikama izraslim iz tisućugodišnjeg razvoja, čak se ni od većih prevrata u vlastništvu ne može očekivati brza promjena ljudske prirode, to više što privredni odnosi i odnosi vlasništva čine samo dio socijalne okoline, koja određujuće djeluje na ljudski karakter. I ovdje valja uzeti u obzir mnoštvo faktora, te k načinu proizvodnje i razmjene, na koje stavlja težište historijski materijalizam, valja dodati, među ostalim, teritorijalni odnos grupiranja ili aglomeracije, to jest prostornu razdiobu naroda i saobraćaj. Taj je odnos, doduše, uvjetovan načinom proizvodnje i razmjene, no kad je jednom dan, ispoljava vlastita povratna djelovanja.

U jednom pismu upućenom Conradu Schmidtu, datiranom 27. listopada 1890, pokazao je Friedrich Engels na izvanredan način kako se *društvena uređenja* iz tvorbi privrednog razvoja osamostaljuju u *socijalne moći s vlastitim kretanjem*, moći koje sad, sa svoje strane, povratno djeluju

¹ Iz potrebe da istupi protiv izvjesnih pretjerivanja materijalističkog shvaćanja povijesti — koja svakako postoje najviše u njegovoj mašti — gospodin Belfort Bax izmislio je novo shvaćanje povijesti, koje naziva *sintetičkim* shvaćanjem povijesti. Time je umjesto riječi, koja može zavesti na pretjerivanja, stavio riječ, koja je ovdje potpuno besmislena. Sintetički — ukratko — jest čisti pojam oblika metode, no ne govori baš ništa o vodećem stanovištu istraživanja. Kao što je prije pokazano, i historijski materijalizam uključuje sazimanje materijalnih i ideoloških snaga. No ako Bax umjesto izraza, koji bi mogao biti pogrešno protumačen, izabire izraz koji ne znači ništa, to ga, s druge strane, nadmašuje G. Plehanov, koji u svojim *Prilozima historiji materijalizma* traži za Marxovo shvaćanje povijesti oznaku »monističko« (na nav. mj. str. 227). Zašto ne radije odmah »simplističko«?

na taj razvoj, te ga prema tome mogu unaprijediti, zadržati ili skrenuti na nove putove. Naveo je kao primjer u prvom redu *državnu moć*, pri čemu je uglavnom svoju definiciju države kao organa klasne vladavine i tlačenja dopunio vrlo značajnim svođenjem države na društvenu *podjelu rada*². Historijski materijalizam ne poriče, dakle, nikako vlastito kretanje političkih i ideoloških moći, on osporava samo da to vlastito kretanje nije bez uvjeta, i pokazuje da razvoj ekonomskih osnova društvenog života — odnosi proizvodnje i klasni razvoj — konačno ipak jače utječe na kretanje onih moći.

No svakako ostaje mnoštvo faktora, i nikako nije uvijek lako tako točno otkriti veze koje postoje među njima, da bi se sa sigurnošću moglo odrediti gdje u danom slučaju treba tražiti najjaču pokretačku snagu. Čisto ekonomski uzroci stvaraju, ponajprije, samo sklonost za prihvaćanje određenih ideja, no kako se one tada pojavljuju i šire i kakav oblik poprimaju zavisi od sudjelovanja brojnih utjecaja. Više se šteti historijskom materijalizmu nego što mu se koristi ako se odmah kao eklekticizam gospodski odbija odlučno naglašavanje utjecaja koji nisu čisto ekonomske prirode, i uzimanje u obzir drugih ekonomskih faktora pored proizvodne tehnike i njenog predviđenog razvoja. Eklekticizam — izabiranje iz različitih tumačenja i načina obrade pojava — često je samo prirodna reakcija protiv doktrinarne težnje da se sve izvede iz jednog i obrađuje po jednoj te istoj metodi. Čim takva težnja prekomjerno nabuja, eklektički će duh sebi uvijek iznova prokrčiti put elementarnom snagom. On je pobuna trezvenog razuma protiv sklonosti koja se nalazi u svakoj doktrini da misli »stegne u španjolske čizme«³

² Svakako je i u *Porijeklu porodice* podobno pokazano kako društvena podjela rada čini nužnim pojavljivanje države. No Engels je kasnije potpuno napustio tu stranu nastajanja države, pa je državu, kao u *Anti-Dühringu*, konačno tretirao samo još kao organ političke represije.

³ Time se, dakako, ne želi zanijekati ni plitka tendencija eklekticizma ni velika teorijska, kao i praktična vrijednost težnje za jedinstvenim shvaćanjem stvari. Bez te težnje nema znanstvenog mišljenja. Ali život je sveobuhvatniji nego sva teorija, pa je stoga doktrina morala konačno pristati na to da ispod ruke tiho uzajmljuje u eklektike, te frivolne ličnosti, koja drsko krađe hranu svuda naokolo po bašči života, a da je pred svijetom tako namiri da naknadno objavi kako je ona »u osnovi također uvijek« mislila »ovo ili ono«.

Što u većem stupnju pored čisto ekonomskih moći utječu na život društva i druge moći, to se više mijenja djelovanje onog što nazivamo historijskom nužnošću. U modernom društvu valja da u tom pogledu razlikujemo dvije velike struje. S jedne strane pokazuje se sve veći uvid u zakone razvoja i posebno ekonomskog razvoja. S tom spoznajom ide ruku pod ruku, djelimice kao njen uzrok, a djelimice opet kao njena posljedica, sve veća sposobnost da se *upravlja* ekonomskim razvojem. Kao i fizička, tako i ekonomska prirodna moć postaje od gospodarice služavkom čovjeka u onoj mjeri u kojoj je spoznata njena bit. Društvo stoji tako prema ekonomskoj pokretnoj sili teorijski slobodnije nego ikad, i samo suprotnost interesa između njegovih elemenata — moć privatnih i grupnih interesa — sprečava puno provedenje te teorijske slobode u praktičnu. Međutim, i ovdje uveliko jača moć općih interesa nasuprot privatnim interesima, i u onom stupnju u kojem je to slučaj, i na svim područjima gdje je to slučaj, prestaje elementarna prevlast ekonomskih moći. Njihov se razvoj unaprijed predviđa i stoga se provodi utoliko brže i lakše. Individuumi i čitavi narodi oslobađaju tako sve veći dio svog života od utjecaja nužnosti, koja se probija bez njihove volje, ili protiv nje.

No, kako ljudi obraćaju sve više pažnje ekonomskim faktorima, lako se dolazi do privida da ti faktori danas imaju veću ulogu no prije. Pa ipak to nije slučaj. Obmana je naprosto izazvana time što ekonomski motiv nastupa danas slobodno, a prije bio je zastrt odnosima vlasti i ideologijama svih vrsta. Moderno društvo mnogo je bogatije nego prijašnja društva u ideologiji, koja nije određena ekonomijom i onom prirodom što djeluje kao ekonomska moć.⁴ Znanosti,

»Doch hat Genie und Herz vollbracht,
Was Locke und Descartes nie gedacht,
Sogleich wird auch von diesen
Die Möglichkeit bewiesen.«

(»Međutim, ako su geniji i srce učinili,
Što Locke i Descartes nikad nisu mislili,
Odmah će i ovi
Dokazati tu mogućnost.«)

Dobar primjer za to pruža u povijesti socijalnih znanosti povijest teorije i prakse zadrugarstva.

⁴ — Ako se nekome to čini paradoksalno, valja ga podsjetiti na to da najbrojnija klasa stanovništva tek u modernom društvu dolazi u obzir za slobodnu ideologiju u gore razvijenom smislu. Seljaci i radnici

urnjetnosti, velik niz socijalnih odnosa danas mnogo manje ovise o ekonomiji nego u bilo koje prijašnje vrijeme. Ili, kako ne bi bilo mjesta nesporazumu, danas postignuto stanje ekonomskog razvoja ostavlja ideološkim, a naročito etičkim faktorima veće poprište za samostalnu djelatnost nego što je prije toga bio slučaj. Zbog toga postaje kauzalna povezanost između tehničko-ekonomskog razvoja i razvoja ostalih socijalnih ustanova sve više posredna, i time prirodna nužnost prvoga postaje sve manje mjerodavna za oblikovanje drugoga.

»Čvrsta nužda povijesti« dobiva na taj način ograničenje, koje, da unaprijed napomenemo, za praksu socijalne demokracije ne znači *umanjenje*, već *povećanje i kvalifikaciju* socijalno-političkih zadataka.

Prema svemu tome vidimo danas materijalističko shvaćanje povijesti pred sobom u drugom liku nego što su mu najprije dali njegovi tvorci. Kod njih se samih to shvaćanje razvijalo, kod njih je samih ograničenje pretrpjelo apsolutističko tumačenje. To je, kao što je pokazano, povijest svake teorije. Bio bi najveći nazadak vratiti se od zrelog oblika, koji joj je dao Engels u pismima Conradu Schmidtu i u pismima koja su objavljena u »Socijalističkom akademičaru«, na prve definicije i, oslanjajući se na njih, dati joj »monističko« tumačenje. Naprotiv, valja dopuniti prve definicije onim pismima. Osnovna misao teorije ne gubi time na jedinstvenosti, nego sama teorija dobiva na znanstvenosti. Ona tek s tim dopunama postaje uistinu teorija znanstvenog promatranja povijesti. U svom prvom obliku mogla je u rukama jednog Marxa postati polugom izvanrednih povijes-

bili su prije djelimice pravno vezani za ekonomske ciljeve, a djelimice pod utjecajem ideologija, u kojima se zrcalila prevlast prirode nad ljudima. Ovo posljednje je, kao što je poznato, i osnovna crta ideologija (praznovjerja) primitivnih naroda. Kad, dakle, gospodin Belfort-Bax u svom članku »Sintetičko i materijalističko shvaćanje povijesti« (Sozialistische Monatshefte«, prosinac 1897) kaže da priznaje kako je u civilizacijski ekonomski moment gotovo uvijek bio presudan, ali da je u prethistorijskom razdoblju, naprotiv, manje direktno utjecao na spekulativno vjerovanje — tu su bili određujući »osnovni zakoni ljudskog mišljenja i osjećanja« — tada on postavlja, zbog posve izvanjskih razlika, stvar na glavu. Kod prethistorijskih je naroda *priroda* koja ih okružuje *odlučna ekonomska* snaga i kao takva ima najveći utjecaj na njihovo mišljenje i osjećanje. Baxova kritika historijskog materijalizma promašuje, među ostalim, i zato gotovo uvijek cilj, jer je on upravo tamo ultrortodoksan gdje se u prikazivanju historijskog materijalizma prvotno najviše pretjerivalo.

nih otkrića, no i sam je njegov genij bio od nje naveden na raznovrsne pogrešne zaključke.⁵ Ali kako su to bili tek svi oni, koji ne raspolazu ni njegovim genijem ni njegovim znanjem. Kao znanstvena osnova za socijalističku teoriju materijalističko shvaćanje povijesti može danas vrijediti još samo u navedenom proširenju, i sve primjene, koje su poduzete bez obzira na, ili s nedovoljnim obzirom na, njime naznačeno, uzajamno djelovanje materijalnih i ideoloških snaga, valja, prema tome, odgovarajuće ispraviti, potjecale one od samih začetnika teorije ili od drugih.

Sve to bilo je već napisano kad sam dobio listopadski svezak »Njemačkih riječi« 1898. godine s člankom Wolfganga Heinea o »Filozofiji povijesti Paula Bartha i o njegovim prigovorima protiv marksizma«. Heine tu brani marksističko shvaćanje povijesti protiv prigovora poznatog leipziškog docenta da ono ograničuje pojam materijalnog na tehničko-ekonomsko tako da bi mu prije odgovarala oznaka ekonomskog shvaćanja povijesti. On suprotstavlja tu opasku citiranim Engelsovu pismu iz devedesetih godina i dopunjuje ga nekim vlastitim razmatranjima vrlo vrijednim pažnje o pojedinih dokazima marksizma i o nastajanju, razvijanju i djelatnoj snazi ideologija. Po njemu marksistička teorija može učiniti ideologiji veće ustupke no dosada, a da time ne izgubi na svojoj misaonoj jedinstvenosti, i mora joj učiniti takve ustupke kako bi ostala znanstvena teorija, koja poštuje činjenice. Nije riječ o tome da li se marksistički pisac svuda sjetio neosporne veze između utjecaja naslijeđenih ideja i novih ekonomskih činjenica, ili ju je dovoljno naglasio, već da li se njegovo puno priznanje uklapa u sistem materijalističkog shvaćanja povijesti.

Principijelno je to postavljanje pitanja bezuvjetno ispravno. Ovdje je riječ, kao konačno svuda u znanosti, o *graničnom pitanju*. Tako ga postavlja i Karl Kautsky u svojoj raspravi »Što može pružiti materijalističko shvaćanje po-

⁵ — »Mnogo je lakše«, kaže Marx na jednom mnogo citiranom mjestu u *Kapitalu*, analizom naći zemaljsku jezgru religioznih maglovitosti nego obrnuto, iz danih stvarnih životnih odnosa izvesti njihove obogotvorene oblike. Ovo poslednje je jedino materijalistička i stoga znanstvena metoda. (*Kapital I*, 2. izd., str. 386 (I, 316) U ovom suprotstavljanju postoji veliko pretjerivanje. Kad se obogotvoreni oblici već ne bi znali, opisan bi način razvoja zavodio na svakovrsne samovoljne konstrukcije, a kad se oni poznaju, ocrtan je razvoj sredstvo znanstvene analize, ali ne znanstvena suprotnost analitičkog objašnjenja.

vijesti?» No, moramo biti svjesni toga da prvotno pitanje nije postavljeno u tom ograničenju, već je tehničko-ekonomskom faktoru bila pripisana gotovo neograničeno određujuća moć u povijesti.

Spor se konačno vrti, misli Heine, oko *kvantitativnog* odnosa određujućih faktora, i on dodaje da odluka ima »više praktičnu nego teorijsku važnost«.

Predložio bih da se umjesto »više — nego« kaže »isto tako — kao«. Ali i moje je uvjerenje da se radi o pitanju velike praktične važnosti. Od velikog je praktičnog značenja da se postavke, formulirane na osnovi prekomjernog isticanja tehničko-ekonomskog određujućeg faktora u povijesti, isprave u razmjeru sa spoznatim kvantitativnim odnosom drugih faktora. Nije dovoljno da praksa korigira teoriju, teorija — ako uopće treba da ima neku vrijednost — mora pristati da prizna značenje korekture.

Postavlja se zatim, naposljetku, pitanje do koje još točke materijalističko shvaćanje povijesti polaže pravo na svoje ime, ako se nastavi proširivati na navedeni način, dodavanjem drugih potencija. Doista, po navedenim Engelsovim izjavama ono nije čisto materijalističko, a kamoli čisto ekonomsko. Ne osporavam da se ime i stvar ne poklapaju potpuno. No ja ne tražim napredak u rasplinjavanju, već u preciziranju pojmova, i kako je pri označavanju jedne teorije povijesti prije svega riječ o tome da se pokaže u čemu se ona razlikuje od drugih, to ću, daleko od toga da negodujem zbog Barthova naziva »ekonomsko shvaćanje povijesti«, držati, usprkos svemu, tu oznaku kao najprikladniju za marksističku teoriju povijesti.

U težištu koje postavlja na ekonomiju leži njeno značenje, iz spoznaje i vrednovanja ekonomskih činjenica izviru njeni veliki rezultati za povijesnu znanost, izvire obogaćenje koje njoj zahvaljuje ta grana ljudskog znanja. Ekonomsko shvaćanje povijesti ne mora značiti da se priznaju samo ekonomske snage, samo ekonomski motivi, već samo da ekonomija čini uvijek iznova odlučujuću silu, stožer velikih pokreta u povijesti. Uz izraz materijalističko shvaćanje povijesti prijanjaju od samog početka svi nespornosti koji su uopće vezani uz pojam materijalizma. Filozofski ili prirodno-znanstveni materijalizam je deterministički, a marksističko shvaćanje povijesti to nije, ono ekonomskoj bazi života naroda ne pripisuje nikakav bezuvjetno određujući utjecaj na oblike života.

c) Marksističko učenje o klasnoj borbi i razvoju kapitala

Na osnovama materijalističkog shvaćanja povijesti temelji se učenje o klasnim borbama. »Pokazalo se«, piše Engels u *Anti-Dühringu*, »da je *sva* dosadašnja povijest⁶ bila povijest klasnih borbi, da su te klase, koje se međusobno bore, uvijek proizvod odnosa proizvodnje i prometa, jednom riječi, *ekonomskih* odnosa svoje epohe«. (3. izd., str. 12.) U modernom društvu klasna borba između kapitalističkih vlasnika sredstava za proizvodnju i proizvođača lišenih kapitala, najamnih radnika, daje, u tom pogledu, pečat tom društvu. Za prvu je klasu Marx preuzeo izraz buržoazija, a za posljednju izraz proletarijat, iz Francuske, gdje su te izraze već najradije upotrebljavali tamošnji socijalisti, u vrijeme kad je on izgrađivao svoju teoriju. Ta klasna borba između buržoazije i proletarijata jest na *ljudе* prenesena suprotnost u današnjim *odnosima* proizvodnje, naime suprotnost između *privatnog* karaktera načina *prisvajanja* i *društvenog* karaktera načina *proizvodnje*. Sredstva za proizvodnju vlasništvo su pojedinih kapitalista, koji *prisvajaju* prinos proizvodnje, ali proizvodnja je sama postala *društveni* proces, tj. proizvodnje upotrebnih dobara od strane *mnogih*, koje se vrši na osnovi planske podjele i organizacije rada. I ta suprotnost krije u sebi, ili ima kao dopunu, jednu drugu: planskoj podjeli i organizaciji rada unutar proizvodnih ustanova (radionica, tvornica, kompleksa tvornica itd.) stoji nasuprot besplansko otuđivanje proizvoda na tržištu.

Izlazište klasne borbe između kapitalista i radnika je suprotnost interesa, koja proizlazi iz prirode iskorištavanja rada posljednjih od prvih. Istraživanje tog procesa iskorištavanja vodi učenju o *vrijednosti* i o proizvodnji i prisvajanju *viška vrijednosti*.

Značajno je za kapitalističku proizvodnju, i za društveni poredak koji se na njoj temelji, da ljudi u svojim privrednim vezama stoje jedan nasuprot drugom svuda kao kupci i prodavaoci. Ona ne priznaje u privrednom životu nikakve formalno zakonske odnose ovisnosti, već samo činjenične, koji proizlaze iz posve privrednih odnosa (razlike vlasništva, najamni odnosi itd.). Radnik prodaje kapitalistu svoju rad-

⁶ U četvrtom izdanju spisa »Razvoj socijalizma itd.« ovdje slijede riječi koje to ograničavaju: »s iznimkom prvobitnog stanja«.

nu snagu za određeno vrijeme i pod određenim uvjetima, za određenu cijenu, za najamninu. Kapitalist prodaje masu proizvoda, proizvedenih pomoću radnika, odnosno ukupnosti radnika koje je zaposlio, na robnom tržištu za cijenu koja u pravilu, i kao uvjet napretka njegova pothvata, daje suvišak iznad iznosa što ga je stajala proizvodnja. Što je sad taj suvišak?

Po Marku on je *višak vrijednosti* od rada što ga je izvršio radnik. Robe se razmjenjuju na tržištu po vrijednosti koju određuje u njima otjelovljeni rad mjereno vremenom. Onoliko koliko je kapitalist prošlog — možemo također reći mrtvog — rada uložio u proizvodnju u obliku sirovina, pomoćnog materijala, trošenja strojeva, najamnine i drugih troškova, pojavljuje se ponovo nepromijenjeno u vrijednosti proizvoda. Drugačije je s upotrijebljenim živim radom. Taj rad stoji kapitalista *najamnine*, ali mu donosi dobitak koji je prelazi — protuvrijednost radne *vrijednosti*. Radna vrijednost je vrijednost *količine* rada sadržanog u proizvodu, najamnina je kupovna cijena u proizvodnji upotrijebljene radne *snage*. Cijena, odnosno vrijednost radne snage određena je troškovima izdržavanja radnika, koji odgovaraju njegovim povijesno obrazovanim životnim navikama. Razlika između protuvrijednosti (dobitka) radne vrijednosti i najamnine jest *višak vrijednosti*, a prirodna je težnja kapitalista da ga po mogućnosti povisi, a svakako da mu ne dopusti da padne.

Međutim, konkurencija na robnom tržištu neprekidno vrši pritisak na cijene robe, pa je povećanje prodaje moguće postići ponovo samo pojeftinjenjem proizvodnje. Kapitalist može to pojeftinjenje postići na tri načina: obaranjem plaća, produženjem radnog vremena, povećanjem proizvodnosti rada. Kako postoje uvijek određene granice za prva dva načina, njegova se energija uvijek iznova usmjerava na posljednji. Bolja organizacija posla, koncentracija rada, usavršavanje mašinerije — to je u razvijenijem kapitalističkom društvu prevladajuće sredstvo da se pojeftini proizvodnja. U svim je tim slučajevima posljedica ta da se mijenja, kako to Marx naziva, *organski sastav kapitala*. Raste odnos dijela kapitala uloženog u sirovine, sredstva rada itd., a odnos onog dijela koji je uložen u najamnine pada; istu masu proizvoda proizvodi manje radnika, povećanu masu proizvoda proizvodi stari, ili isto tako umanjeno broje radnika. Odnos *viška vrijednosti* prema dijelu kapitala uloženog u plaće

Marx naziva *stopom viška vrijednosti ili stopom eksploatacije* (Mehrwerts — oder Ausbeutungsrate); a odnos viška vrijednosti prema ukupnom kapitalu uloženom u proizvodnju *profitnom stopom*. Po tome je posve jasno da se stopa viška vrijednosti može penjati, dok istovremeno profitna stopa pada.

Prema prirodi grane proizvodnje nalazimo vrlo različit organski sastav kapitala. Postoje poduzeća gdje se nerazmjerno velik dio kapitala izdaje za sredstva za rad, sirovine itd., a samo razmjerno mali dio kapitala za plaće, i druga poduzeća gdje plaće čine najvažniji dio izdavanja kapitala. Prva pokazuju *viši*, druga *niži* organski sastav kapitala. Kad bi posvuda vladao isti proporcionalni odnos između postignutog viška vrijednosti i najamnine, to bi u ovim posljednjim granama proizvodnje, profitne stope morale u mnogim slučajevima mnogostruko premašiti profitne stope u prvim grupama. No to nije slučaj. Doista se robe u razvijenom kapitalističkom društvu ne otuđuju po svojoj radnoj vrijednosti, već po svojim *cijenama proizvodnje*, koje se sastoje od plaćenih troškova proizvodnje (najamnina plus potrošeni mrtvi rad) i povećanja koje odgovara prosječnom profitu društvene sveukupne proizvodnje, ili profitnoj stopi onih grana proizvodnje u kojima organski sastav kapitala pokazuje prosječni odnos kapitala izdanog za nadnice prema ostalom upotrijebljenom kapitalu. Cijene roba ne kreću se, dakle, u različitim granama proizvodnje na jednak način oko svojih vrijednosti. U jednim su one stalno znatno ispod, a u drugim stalno iznad vrijednosti, pa se samo u granama proizvodnje sa srednjim organskim sastavom kapitala približavaju vrijednostima. Zakon vrijednosti potpuno nestaje iz svijesti proizvođača te djeluje samo iza njihovih leđa jer se po njemu u dužim razmacima regulira visina prosječne profitne stope.

Prinudni zakoni konkurencije i rastuće bogatstvo kapitala društva djeluju na stalno padanje profitne stope, što snage koje djeluju protivno usporavaju, ali ne mogu trajno zadržati. Hiperprodukcija kapitala ide ruku pod ruku s time da radnici postaju nepotrebni. Industriju, trgovinu i poljoprivredu zahvaća sve veća centralizacija i sve jača eksproprijacija malih kapitalista od velikih. Periodične krize, izazvane anarhijom u proizvodnji, u vezi s nedovoljnom potrošnjom masa, nastupaju sve oštrije, sve više razaralački, te uništavanjem bezbroja malih kapitalista ubrzavaju pro-

ces centralizacije i eksproprijacije. Na jednoj se strani stalno sve više uopćava kolektivistički — kooperativni — oblik procesa rada, na drugoj strani »sa stalnim opadanjem broja magnata kapitala, koji uzurpiraju i monopoliziraju sve prednosti tog procesa preobražavanja, raste masa bijede, pritiska, ropstva, degeneracije, eksploatacije, ali i pobune radničke klase, koja stalno buja i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizira«. [I, 684.] Tako razvoj teži točki gdje monopol kapitala postaje okovom načina proizvodnje koji je s njim procvjetao, gdje centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljavanje rada postaju nespojivi sa svojim kapitalističkim omotačem. Taj se omotač onda razbija, eksproprijatori i uzurpatori bivaju od narodnih masa eksproprijirani, kapitalističko privatno vlasništvo ukinuto.

To je povijesna tendencija kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno prisvajanja prema Marxu. Klasa koja je pozvana da provede eksproprijaciju kapitalističke klase i pretvaranje kapitalističkog vlasništva u javno jest klasa najamnih radnika, proletarijat. U tu svrhu njega valja organizirati kao političku partiju klase. Ta klasa osvaja u danom momentu državnu vlast i »pretvara sredstva za proizvodnju ponajprije u državno vlasništvo. No time proletarijat ukida sebe sama kao proletarijat, time on ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti pa i državu kao državu.« Prestaje borba za pojedinačni opstanak sa svojim konfliktima i ekscesima, država više nema što da ugnjetava pa »odumire« (Engels, *Razvitak socijalizma*).

To su, u što je moguće sažetijem obliku, najvažnije postavke onog dijela marksističkog učenja što ga moramo još pribrojiti čistoj teoriji socijalizma koji se na njemu zasniva. Taj je dio isto tako malo kao i materijalistička teorija povijesti — ili čak i manje — izišao odmah u savršenom obliku iz glave svojih začetnika. Još više nego tamo može se ovdje pokazati razvijanje učenja koje se, uz zadržavanje glavnih stanovišta, sastoji u ograničenju postavki koje su najprije ustvrđene apodiktički. Djelomice su tu promjenu učenja priznali sami Marx i Engels. U predgovoru *Kapitalu* (1867), u predgovoru novog izdanja *Komunističkog manifesta* (1872), u predgovoru i u jednoj bilješci uz novo izdanje *Bijede filozofije* (1884) i u predgovoru *Klasnim borbama u*

Francuskoj od 1848. do 1850. (1895) naznačene su neke od promjena do kojih je u toku vremena došlo u Marxovim i Engelsovim nazorima s obzirom na neka od dotičnih pitanja. No te promjene, s obzirom na pojedine dijelove ili pretpostavke teorije koje se mogu konstatirati tamo i drugdje, nisu sve uzete potpuno u obzir pri njenoj konačnoj izgradnji. Da navedem samo jedan primjer. U predgovoru novog izdanja *Komunističkog manifesta* kažu Marx i Engels o revolucionarnom programu, koji je razvijen u *Manifestu*: »S obzirom na golem razvoj krupne industrije za posljednjih dvadeset i pet godina i partijske organizacije radničke klase koja s njom napreduje, s obzirom na praktična iskustva, prije svega *februarske revolucije*, a još mnogo više *Pariške komune*, kada je proletarijat prvi put držao dva mjeseca političku vlast, danas je taj program mjestimice zastario. Naročito je Komuna dokazala da „radnička klasa ne može jednostavno preuzeti gotovu državnu mašineriju i staviti je u pokret za svoje vlastite svrhe“. To je napisano 1872. god. No pet godina kasnije, u polemičkom spisu protiv Dühringa, stoji ponovo kratko: »Proletarijat zauzima državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najprije u državno vlasništvo«. (1. izd., str. 133, 3. izd., str. 302.) A u novom izdanju *Otkrića o komunističkom procesu* štampa Engels 1885. god. revolucionarni program sastavljen na osnovi starog shvaćanja iz 1848, kao i u smislu tog shvaćanja sastavljenu okružnicu egzekutive Saveza komunista, i primjećuje o prvom samo lakonski da iz njega »i danas još mnogi mogu nešto naučiti«, o drugom da »štošta što je tamo kazano još i danas vrijedi« (str. 14). Može se sad ukazati na riječ »ponajprije«, »mnogi«, »štošta« i objasniti da postavke valja shvatiti upravo samo uvjetno, no time se, kako ćemo još vidjeti, stvar ne poboljšava, Marx i Engels ograničili su se na to da djelimice uopće samo naznače, a djelimice samo utvrde s obzirom na pojedine točke povratna djelovanja, što ih moraju imati, na izgradnju i primjenu teorije, promjene u činjenicama, koje su priznali, i bolja spoznaja činjenica. A i što se tiče ovog posljednjeg, nije u njih nedostajalo proturječnosti. Oni su svojim nasljednicima ostavili zadatak da ponovo uvedu jedinstvo u teoriju i uspostave jedinstvo između teorije i prakse.

No taj zadatak može biti riješen samo onda ako se bez ustručavanja položi račun o prazninama i proturječnostima teorije. Drugim riječima, *dalji razvoj i izgradnja marksističkog*

učjenja mora otpočeti s njegovom kritikom. Danas je to tako da se iz Marxa i Engelsa može dokazati sve. To je vrlo ugodno za apologete i literarne smicaličare. Tko je, međutim, sačuvao samo nešto malo teorijskog smisla, onaj za koga znanstvenost socijalizma nije također »naprosto spomenica što se u svečanim prilikama uzima iz ormara za srebro, dok se inače o njoj ne vodi računa«, taj će, čim postane svjestan tih proturječnosti, osjetiti potrebu da raskrsti s njima. U tom se, a ne u vječnom ponavljanju riječi učitelja, sastoji zadaća njihovih učenika.

U tom će smislu u onome što slijedi biti poduzeta kritika nekih elemenata marksističkog učenja. Želja da se spis, koji u prvom redu računa na radnike, zadržali u određenom opsegu i nužnost da se on završi za nekoliko tjedana, mogu objasniti da nije čak ni pokušana iscrpna obradba predmeta. Istovremeno želim ovdje jednom za svagda izjaviti da ne polažem pravo na originalnost kritike. Većinu onog, ako ne i sve što ovdje slijedi, u stvari su već izveli ili, u najmanju ruku, naznačili drugi. Utoliko se ne sastoji opravdanje za ovaj spis u tome što bi otkrivao ono što je prije toga bilo nepoznato, već u tome što priznaje ono što je već otkriveno.

No i to je nuždan rad. Bio je to, mislim, sam Marx, koji je jednom s obzirom na sudbinu teorija napisao: »Moorova draga može umrijeti samo od Moorove ruke.« Tako se za blude nekog učenja mogu samo tada smatrati prevladanima ako su ih kao takve priznali pobornici tog učenja. Takvo priznanje još ne znači propast učenja. Može se, štoviše, ispostaviti da nakon odvajanja onog što je spoznato kao pogrešno — neka mi se dopusti da upotrijebim jednu Lasalleovu sliku — konačno ipak Marx bude taj koji ima pravo protiv Marxa.

MARKSIZAM I HEGELOVA DIJALEKTIKA

a) Zamke hegelovsko-marksističke metode

»Za vrijeme dugih debata, koje su često trajale čitavu noć, zarazio sam ga, na njegovu veliku štetu, hegelovstvom.«

(Karl Marx o Proudhonu.)

Marksističko shvaćanje povijesti i socijalističko učenje koje se na njemu zasniva bili su izrađeni u svom prvom obliku u godinama od 1844. do 1847, u vrijeme kad se Zapadna i Srednja Evropa nalazila u velikom revolucionarnom previranju. Oni se mogu označiti kao najradikalniji proizvod te epohe.

U Njemačkoj bješe to vrijeme epoha ojačanog građanskog liberalizma. Kao i u drugim zemljama, tako je i ovdje ideološko zastupanje klase koja se borila protiv postojećeg uveliko preraslo praktične potrebe klase. Građanstvo, pod kojim valja razumjeti širok sloj nefeudalnih klasa, koje ne stoje u najamnom odnosu, borilo se protiv još polufeudalnog državnog apsolutizma, njegov filozofski nastup otpočeo je s negiranjem apsoluta, da bi završio s negiranjem države.

Filozofsko strujanje, koje je našlo svog, s te strane najradikalnijeg zastupnika u Maxu Stirneru, poznato je kao radikalna ljevica hegelovske filozofije. Kao što se može pročitati kod Friedricha Engelsa, koji je, kao i Marx, živio neko vrijeme u njenom krugu — obojica su saobraćali u Berlinu sa »slobodnima« Hippelove gostionice — zastupnici tog pravca odbacivali su Hegelov sistem, no uživali su utoliko više u njegovoj dijalektici, dok ih djelimice praktična borba protiv pozitivne religije (tada važan oblik političke borbe), a djelimice utjecaj Ludwiga Feuerbacha nije nagnao na priznanje materijalizma bez ustezanja. No Marx i Engels nisu ostali pri tom, kod Feuerbacha u biti još uvijek prirodoznanstvenom materijalizmu, već su razvili svoju teoriju historijskog materijalizma, upotrebljavajući dijalektiku lišenu njenog mističkog karaktera, a pod utjecajem klasne borbe između buržoazije i radničke klase, koja se odigravala u Francuskoj, i, još mnogo jače, u Engleskoj.

Engels je s velikom energijom isticao sudjelovanje dijalektične metode pri nastajanju te teorije. Po uzoru na He-

gela, on razlikuje metafizičko i dijalektičko promatranje stvari i objašnjava da prvo obrađuje stvari ili njihove misaone slike, pojmove, u njihovoj odijeljenosti, kao krute, jednom za svagda dane predmete. Drugo, nasuprot tome, promatra ih u njihovim vezama, njihovim promjenama, njihovim prijelazima, pri čemu se pokazuje da se oba pola jednog predmeta, i pozitivni i negativni, usprkos svem suprotstavljanju, međusobno prožimaju. Dok je, međutim, Hegel shvaćao dijalektiku kao samorazvoj pojma, postala je kod Marxa i njega pojmovna dijalektika svjesnim refleksom dijalektičkog kretanja u zbiljskom svijetu, čime je Hegelova dijalektika ponovo »postavljena s glave na noge«.

Tako Engels u svom spisu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične filozofije*.

Međutim, s tim »postavljanjem na noge« dijalektike nije tako jednostavno. Kao što se uvijek događa u stvarnosti, čim napustimo tlo empirijski ustanovljivih činjenica i počnemo misliti nezavisno od njih, dospijevamo u svijet izvedenih pojmova; a ako tada slijedimo zakone dijalektike, kako ih je postavio Hegel, naći ćemo se, prije nego što i opazimo, ponovo u pandžama »samorazvoja pojma«. U tome je velika naučna opasnost Hegelove logike proturječnosti. Njene postavke mogu pod stanovitim okolnostima vrlo dobro poslužiti za zorno predočivanje odnosa i razvoja realnih predmeta.¹ One su možda također bile vrlo korisne za formuliranje znanstvenih problema i potakle važna otkrića. No čim se na osnovi tih postavki razvoji deduktivno anticipiraju, otpočinje već opasnost svojevoljnih konstrukcija. Ta će opasnost biti to veća što je složeniji predmet o čijem se razvoju radi. Kod nekog podnošljivo jednostavnog objekta čuva

¹ Iako se i ovdje stvarno stanje stvari dijalektikom često više zamračuje nego rasvjetljava. Tako činjenicu da promjena s obzirom na količinu sastavnih dijelova nekog predmeta mijenja njegova svojstva u najmanju ruku vrlo naopako i površno izražava postavka o »pretvaranju kvantitete u kvalitetu«.

Uzred ću spomenuti da Engelsove definicije pojmova metafizički i dijalektički način promatranja preuzimam uz ogradu da kvalificirajući pridjevi »metafizički« i »dijalektički«, u smislu koji je time njima pripisan, smiju vrijediti samo za ovo suprotstavljanje. Inače su metafizičko promatranje stvari i promatranje stvari u njihovoj odijeljenosti i ukločenosti, po mom mišljenju, dvije sasvim različite stvari.

Najzad, želim ovdje izjaviti da se samo po sebi razumije kako meni ne pada na pamet da kritiziram samoga Hegela, ni da osporim velike zasluge koje taj značajni mislilac ima za znanost. Ja se bavim samo njegovom dijalektikom, ukoliko je utjecala na socijalističku teoriju.

nas, uglavnom, iskustvo i logička moć suđenja od toga da nas analoške postavke, kao što je »negacija negacije«, zavedu na zaključke s obzirom na njegove mogućnosti promjene, koje leže izvan područja vjerojatnosti. No što je složeniji neki predmet, što je veći broj njegovih elemenata, što je raznovrsnija njegova priroda, što je raznolikiji odnos njegovih snaga, to nam manje mogu reći takve postavke o njegovu razvoju, jer se utoliko više, gdje se zaključuje na osnovi njih, gubi svaka mjera procjenjivanja.

Time ne mora biti osporena svaka zasluga Hegelovoj dijalektici. Štoviše, što se tiče njenog utjecaja na pisanje historije, najbolje ju je možda prosudio F. A. Lange, kad je u svom *Radničkom pitanju* o njoj pisao da se Hegelova filozofija historije, s njenom osnovnom misli, razvitkom u suprotnostima i njihovim pomirenjem, može nazvati »gotovo antropološkim otkrićem«. No Lange je također odmah upozorio na tu ranjivu točku »gotovo« kad je dodao da se »kako u životu pojedinca tako i u povijesti, razvitak putem suprotnosti ne vrši ni tako lako i radikalno, ni tako točno i simetrično, kao u spekulativnim konstrukcijama«. (3. izd. str. 248/49). Svaki će se marksist danas složiti s ovim za prošlost, ali samo za budućnost, i to, već za vrlo blizu budućnost, trebalo bi to po marksističkoj nauci biti drugačije. *Komunistički manifest* objavio je 1847. god. da građanska revolucija, u predvečerju koje stoji Njemačka, može pri postignutom razvoju proletarijata i naprednim uvjetima evropske civilizacije »biti samo neposredna predigra proleterske revolucije«.

Ta bi povijesna samoobmana, takva, da ju je mogao jedva nadmašiti koji god politički sanjar, bila nepojmljiva kod jednog Marxa, koji se već tada ozbiljno bavio ekonomijom, kad se u njoj ne bi morao zapaziti proizvod ostatka Hegelove dijalektike proturječnosti, koje se Marx — kao i Engels — nije potpuno oslobodio čitavog svog života, no koja mu je tada, u vrijeme općeg previranja, morala postati utoliko kobnija. Nije riječ ovdje samo o precjenjivanju izgleda jedne političke akcije, što se može potkrasti temperamentalnim vođama, i što im je već ponekad pomoglo da postignu neočekivane uspjehe, već o čistom spekulativnom pretkazivanju zrelosti jednog *ekonomskog i socijalnog razvoja*, koji jedva da je pokazao prve izdanke. Ono za što bi bile potrebne generacije da bi se ostvarilo, to se u svjetlu filozofije razvoja suprotnosti i u suprotnostima smatralo već

neposrednim rezultatom *političkog* prevrata, koji je tek trebalo da stvori građanskoj klasi slobodan prostor za njen razvoj. I kad su Marx i Engels već dvije godine nakon sastavljanja *Manifesta* — prilikom rascjepa Saveza komunističke — uvidjeli da su prisiljeni svojim protivnicima u Savezu prigovoriti »nerazvijen oblik njemačkog proletarijata« i protestirati protiv toga da se »riječ proletarijat učini svetim bićem« (*Kölnski komunistički proces*, str. 21), bilo je to prije svega samo rezultat momentanog otrežnjenja. U drugim oblicima još se mnogo puta ponavljala ista proturječnost između zbiljske i konstruirane zrelosti razvoja.

Kako se ovdje radi o jednoj točki koja je po mojem mišljenju postala najkobnija za Marx-Engelsovo učenje, neka mi bude dopušteno da iznesem jedan primjer, s obzirom na najbližu prošlost.

U jednoj polemici s južnonjemačkim socijaldemokratskim listom Franz Mehring je nedavno u »Leipziger Volkszeitung« iznova tiskao jedno mjesto iz drugog izdanja Engelsova spisa *Prilog stambenom pitanju*, gdje Engels govori o »postojanju određenog malograđanskog socijalizma« u njemačkoj socijalnoj demokraciji, koji nalazi svoje zastupnike »čak i u parlamentarnoj frakciji«. Engels tamo karakterizira malograđanski karakter tog pravca u tome smislu da on, doduše, priznaje kao ispravne osnovne nazore modernog socijalizma, no njihovo ostvarenje premješta u daleku budućnost, čime smo »za sadašnjicu upućeni samo na socijalnu krpariju«. Engels je izjavio da je taj pravac u Njemačkoj prilično shvatljiv, ali da je pri »izvanredno zdravoj pameti« njemačkih radnika bezopasan. Mehring povezuje te izvode sa sporom oko pitanja o subvenciji parobroda, koji se odigrao kratko prije Engelsova spisa o njemačkoj socijalnoj demokraciji i za koji on tvrdi da je bio »prvo veće razilaženje o 'praktičnoj politici' i proletersko-revolucionarnoj taktici u partiji«. Engels po njemu na dotičnom mjestu kaže ono što zastupnici proletersko-revolucionarnog pravca, u koji se i on ubraja, »misle i žele«: razilaženje s tako kvalificiranim »malograđanskim socijalistima«.

Ne može se osporiti da Mehring ispravno interpretira dotično mjesto u Engelsa. Tako je gledao Engels tada — u siječnju 1887. — na stanje stvari. A petnaest mjeseci prije on je dodao novom izdanju *Otkrića o komunističkom procesu* obje okružnice, što su ih sastavili on i Marx, iz ožujka i lipnja 1850, a koje kao politiku revolucionarnog proletarijata pro-

klamiraju »permanentnu revoluciju«, te je u predgovoru primijetio da štošta što je tamo kazano vrijedi i za »evropski potres«, koji će se uskoro zbiti. Kao posljednji prethodni potres te vrste označen je rat 1870/71, no rok nastupanja evropskih revolucija traje u našem stoljeću petnaest do osamnaest godina.

To je bilo napisano 1885/87. god. Nekoliko godina kasnije došlo je u njemačkoj socijalnoj demokraciji do konflikta s takozvanim »mladima«. Konflikt, koji je već dulje vrijeme tinjao, postao je akutan 1890. god. povodom pitanja o slavljenju 1. maja prestankom rada. Nitko danas neće osporavati da je većina »mladih« pošteno vjerovala kako radi u duhu Engelsa, boreći se protiv tadašnjeg »oportunizma« parlamentarne frakcije. Kad su oni napali većinu parlamentarne frakcije kao »malograđansku«, tko im je drugi bio tada za to autoritet do Engelsa? Ta parlamentarna frakcija sastojala se uostalom od istih ljudi koji su sačinjavali oportunističku većinu u pitanju subvencije parobroda. No kad se tadašnja redakcija »Sächsische Arbeiterzeitung« pozvala najzad za svoje shvaćanje na Engelsa, ispaao je odgovor, kao što zna Mehring, na posve drugi način nego što je glasila bilješka koju je on citirao. Engels je pokret »mladih« proglasio na-prosto »literatskim i studentskim revoltom«, predbacio mu »silno iskrivljeni marksizam« i izjavio da se sve ono što se s te strane predbacuje frakciji svodi u najboljem slučaju na tričarije; neka se »Sächsische Arbeiterzeitung« koliko god želi nada da će zdrav razum njemačkih radnika prevladati onaj parlamentarni pravac u socijalnoj demokraciji koji boluje od uspjeha, on, Engels, ne nada se tome, njemu nije ništa poznato o nekoj takvoj većini u partiji.

Nikome nije bolje poznato no piscu ovih redaka da je Engels pri sastavljanju te izjave slijedio posve samo svoje uvjerenje: Pokret »Mladih« — koji je u najmanju ruku ipak bio i pokret radnika, i to radnika koji su za vrijeme zakona protiv socijalista pripadali među najaktivnije propagandiste partije — njemu se činio kao revolt, koji su spleli radikalstvujušći literati, a politika što su je oni zagovarali činila mu se trenutno tako štetnom da su prema njoj »malograđanstine« frakcije bile doista samo tričarije.

No kako je god politički zaslužan bio »Odgovor« objavljen u »Sozialdemokratu« 13. rujna 1890, dvojbeno je da li je Engels također bio potpuno u pravu kad je »mlade« na taj način stresao sa svojih skuta. Ako je evropska revolucija sta-

jala tako blizu pred vratima, kao što je on to tvrdio u predgovoru *Otkrićima* — po onom što je tamo rečeno rok je u međuvremenu nastupio — i ako je još bila principijelno važeća taktika skicirana u okružnici, tada bijahu »mladi« uglavnom meso njegova mesa i krv njegove krvi. No ako ne, tada je pogreška ležala manje na »mladima« nego na propagandnim spisima iz 1885. i 1887. god. sa spomenutim dodavanjima i dodacima, koji se mogu dvosmisleno tumačiti. Ta dvosmislenost, koja se tako malo slagala s Engelsovim karakterom, imala je na kraju krajeva korijen u dijalektici preuzetoj od Hegela. Njeno »da, ne i ne, da« umjesto »da, da i ne, ne«, njeni uzajamni prijelazi suprotnosti i pretvaranje kvantitete u kvalitetu, kao i druge dijalektičke ljepote, uvijek su bili prepreka punom vođenju računa o značenju spoznatih promjena. Ako bi trebalo da ostane izvorno hegelovski konstruirana razvojna shema, to bi se ili zbilja morala drugačije tumačiti ili bi se morala ignorirati svaka realna proporcija pri odmjeravanju puta prema cilju kojemu se teži. Odatle proturječnost da krajnja točnost u istraživanju ekonomske strukture društva, točnost koja odgovara pčelinjoj marljivosti genija, ide ruku pod ruku s gotovo nevjerojatnim zanemarivanjem najopipljivih činjenica, da isto učenje koje polazi od odlučujućeg utjecaja ekonomije na vlast završava u pravom vjerovanju u čuda, u stvaralačku snagu vlasti, i da se teorijsko uzdizanje socijalizma do znanosti tako često »pretvara« u podređivanje zahtjeva svake znanstvenosti tendenciji.

Ako ništa drugo, u svakom je slučaju potpuno neznanstveno odrediti stanovište nekog političara ili teoretičara naprosto po shvaćanju koje on ima o brzini toka društvenog razvoja. Identificiranje pojma »proleterski« s predodžbom neposredovanog, neposrednog ukidanja suprotnosti vodi vrlo niskom izlaganju tog pojma. Nezgrapno, grubo, prostačko bilo bi po tome »proletersko«. Ako vjera u revolucionarnu katastrofu, koju treba uskoro očekivati, čini proletersko revolucionarne socijaliste, onda na to ime imaju pravo prije svega puč-revolucionari. U znanstvenom učenju moralo bi ipak, u najmanju ruku, postojati barem racionalno mjerilo za liniju udaljenosti, tako da bi s ove strane te linije trebalo tražiti fantasta, a s one strane — malograđanina. No o tome nije bilo ni govora, ocjenjivanje je ostalo stvar čiste samovolje. No kako se proporcije pričinjaju sve manje što se iz veće udaljenosti stvari promatraju, to se u praksi pokazuje

obično čudnovata činjenica da se u gornjem smislu, »najmalograđanskije« shvaćanje nalazi u ljudi koji, sami pripadnici radničke klase, stoje u najintimnijoj vezi sa zbiljskim proleterskim pokretom, dok pripadnici građanske klase ili ljudi koji žive u građanskim odnosima, koji ili nemaju nikakvo osjećanje za radnički svijet ili ga poznaju samo s političkih zborova, unaprijed podešenih na određeni ton, obiluju u proletersko revolucionarnom raspoloženju.

Engels je pri kraju svog života, u predgovoru *Klasnih borbi* bez ustezanja priznao zabludu koju su Marx i on učinili u ocjenjivanju vremenskog trajanja socijalnog i političkog razvoja. Ne može se dosta visoko cijeniti zasluga koju je on tim spisom, što se s pravom može nazvati njegovim političkim testamentom, stekao za socijalistički pokret. U njemu se nalazi više no što on obećava. Ipak, niti je predgovor bio mjesto za to da se povuku svi zaključci koji proizlaze iz tako otvoreno učinjenog priznanja, niti se uopće moglo očekivati od Engelsa da će on sam poduzeti time nužnu reviziju teorije. Da je to učinio, morao bi bezuvjetno, ako ne izrijetkom, a ono ipak u stvari, raskrstiti s Hegelovom dijalektikom. Ona je ono izdajničko u marksističkoj doktrini, ona je zamka koja leži na putu svakom dosljednom promatranju stvari. Engels nije mogao ili nije htio dalje od nje. Iz postignutih spoznaja povukao je zaključke samo s obzirom na određene metode i oblike političke borbe. Koliko god on u tom pogledu izriče značajnoga, to ipak pokriva samo dio područja katkad nabačenih pitanja.

Tako je, na primjer, jasno da mi danas moramo pod nešto drugim kutom promatrati političke borbe o kojima su nam Marx i Engels ostavili monografije nego što su to činili oni. Njihov sud o strankama i ličnostima nije mogao biti sasvim točan, pri samoobmanama, koje su imali o toku događaja, usprkos vrlo realističkom načinu promatranja, a isto tako ni njihova politika nije mogla biti uvijek ispravna. Naknadna korektura ne bi bila ni od kakvog praktičkog značenja kad ne bi upravo u socijalističkoj historiografiji, s obzirom na novo vrijeme, imala tako veliku ulogu predaja i kad se ne bi s druge strane ipak uvijek iznova te prethodne borbe pokazivale kao primjer.

No važnija od korekture koju mora poduzeti socijalistička historiografija novog vremena poslije Engelsova predgovora jest korektura koja se iz njega nadaže za cjelokupno shvaćanje borbe i zadataka socijalne demokracije. A to nas

vodi prije svega na jednu do sada malo pretresanu točku, naime na prvotnu unutaraju povezanost marksizma s blankizmom i na razrješavanje te veze.

b) Marksizam i blankizam

»Kad nacija prije vremena iscrpe svoje pomoćne izvore;

»Kad zemlja bude bez proizvodnje i bez prometa;

»Kad radnici, demoralizirani politikom klubova i mirovanjem narodnih radionica, stanu stupati u vojsku kako bi samo mogli živjeti...

»O, tada ćete znati što je revolucija, koju izazivaju advokati, ostvaruju umjetnici, vode pisci romana i pjesnici.

»Probudite se iz vašeg drijemeža, vi montagnardi, feullanti, cordeleri, muscadini, jansonisti i babouvisti! Niste ni šest sedmica udaljeni od događaja koje vam navješćujem.«

(Proudhon, u *Représentant du Peuple*, 29. travnja 1848.)

Hegelovu su filozofiju razni pisci označili kao refleks velike francuske revolucije, a doista se ona i može označiti, sa svojim evolucijama uma putem suprotnosti, kao ideološki odraz onih velikih borbi u kojima se prema Hegelu »čovjek postavio na glavu, to jest na misli«. U Hegelovu sistemu evolucija političkoga uma kulminira, dakako, u pruskoj prosvijećenoj policijskoj državi doba Restauracije. No godinu dana prije Hegelove smrti uzmanula je u Francuskoj Restauracija pred buržoaskom kraljevinom. Evropom je ponovo prošla radikalna struja, koja je konačno vodila sve žešćim napadima na tu kraljevinu i na klasu, kojoj je ta struja bila štitonoša: na buržoaziju. Carstvo i Restauracija činili su se radikalnim predstavnicima novog, sada samo kao prekidi rastućeg razvojnog toka velike Revolucije, a s buržoaskim je kraljevstvom započeo zaokret prema starom razvoju, koji sada, s obzirom na izmijenjene socijalne uvjete, nije trebalo da naiđe više na onu prepreku na svom putu koja je prekinula tok francuske revolucije.

Najradikalniji proizvod velike francuske revolucije bio je pokret Babeufa i »jednakih«. Njihove tradicije preuzela su u Francuskoj tajna revolucionarna društva, koja su nastala za vrijeme Louisa Philippa, i iz kojih je kasnije proizašla blan-

kistička partija. Njihov je program bio: obaranje buržoazije od proletarijata s pomoću prisilne eksproprijacije. U februarskoj revoluciji 1848. god. klupski se revolucionari još isto tako često nazivaju »babuvistima« i »partijom Barbèsa«, kao i po čovjeku koji je u međuvremenu postao njihov duhovni vođa, po Augustu Blanquiju.

U Njemačkoj su Marx i Engels na osnovi radikalne Hegelove dijalektike došli do učenja koje je bilo posve srodno blankizmu. Nasljednici buržuja mogli su biti samo njihova najradikalnija suprotnost, proleter, taj prasvojtveni socijalni proizvod buržoaske ekonomije. U vezi sa — danas s nepravom isuviše malo cijenjenim — socijalnokritičkim radovima socijalista škole Owena, Fouriera i Saint-Simona zasnovali su oni učenje ekonomsko-materijalistički, no u materijalizmu argumentirali su ipak ponovo hegelovski. Moderni proletarijat — koji je već kod sensimonista imao istu ulogu kao u prethodnom stoljeću seljak u Rousseauovoj školi — oni su u teoriji potpuno idealizirali, prije svega s obzirom na njegove povijesne mogućnosti, no ujedno i s obzirom na njegove nakane i sklonosti. Na taj način došli su oni, usprkos dubljem filozofskom školovanju, do sličnog političkog shvaćanja kao i članovi babuvističkog tajnog saveza. Parcijalna revolucija je utopija, moguća je samo još proleterska revolucija, deducira Marx u »Njemačko-francuskim godišnjacima« (usporedi članak »Prilog kritici Hegelove filozofije prava«). To shvaćanje vodilo je direktno blankizmu.

U Njemačkoj se blankizam shvaća samo kao teorija zavjereništva i političkog puča, kao doktrina o uvođenju revolucije od strane male revolucionarne partije koja je svjesna cilja i koja djeluje po dobro promišljenom planu. No to je promatranje koje se zaustavlja kod puke izvanjskosti, i u najboljem slučaju pogađa neke epigone blankizma. Blankizam je više nego teorija jedne metode, njegova je metoda naprotiv samo izraz, proizvod njegove dublje političke teorije. A ta je teorija prosto naprosto teorija o neizmjerneoj stvaralačkoj snazi revolucionarne političke vlasti i njenog ispoljavanja, revolucionarne eksproprijacije. Metoda je djelimice stvar okolnosti. Gdje udruženja i štampa nisu slobodni, samo se od sebe nameće urotništvo, a gdje politički centar faktički vlada zemljom u revolucionarnim pobunama, kao do 1848. god. u Francuskoj, tu ni puč, ukoliko se samo uzmu u obzir određena iskustva, nije bio tako iracionalan,

kao što se on čini Nijemcu.² Odbacivanje puča stoga još nije emancipacija od blankizma. Ništa to ne pokazuje jasnije no studij spisa iz vremena Saveza komunista, koji potječu od Marxa i Engelsa. S iznimkom odbacivanja puča odišu oni najzad uvijek iznova blankističkim, odnosno babuvističkim duhom. Značajno je da u *Komunističkom manifestu* od cijele socijalističke literature ostaju nekritizirani spisi Babeu- fa; o njima se samo govori da su u velikoj revoluciji »izražavali zahtjeve proletarijata«, što je u svakom slučaju karakteristika suprotna vremenu. Revolucionarni akcioni program *Manifesta* posve je blankistički. U djelima *Klasne borbe* i *18. Brumaire*, a naročito u Okružnici Saveza komunista, prikazuju se blankisti kao proleterska partija — »prava proleterska partija«, kaže se u okružnici od lipnja 1850 — što je bilo opravdano isključivo za revolucionarnost, no nikako ne za socijalni sastav te partije. Proletersku partiju Francuske činili su 1848. god. radnici grupirani oko Luxemburga. Isti je kriterij odlučan za stav partije prema zavadenim frakcijama u taboru čartista.³ U prikazu toka događaja u Francuskoj u *Klasnim borbama* i *Brumaireu* u majstorsku analizu zbiljski pokretačkih snaga uvlači se tada već snažno izgrađena legenda blankista. No nigdje ne dolazi tako oštro do izražaja blankistički duh kao u okružnici Saveza komunista u ožujku 1850, s njenim točnim uputama kako pri predstojećem ponovnom izbijanju revolucije komunisti treba da učine sve da bi revoluciju učinili »permanentnom«. Šav teorijski uvid u prirodu moderne ekonomije, sve poznavanje danog stanja ekonomskog razvoja Njemačke, koje je ipak još mnogo zaostajao za stanjem tadašnje Francuske, o kojem je Marx pisao u isto vrijeme da je u njemu »borba industrijskog radnika protiv industrijskog buržuja tek parcijalni fakt«, sve ekonomsko razumijevanje rasplinjuje se ni u što pred programom, koji nije mogao iluzornije postaviti bilo koji klupski revolucionar. Ono što je Marx šest mjeseci

² Pa, blankizam nikako i nema na svojem kontu samo poraze, već pored njih i vrlo značajne povremene uspjehe. Godine 1848. i 1870. proklamiranje republike treba zahvaliti u dobroj mjeri akciji blankističkih socijalnih revolucionara. Obratno su lipanj 1848. i svibanj 1871. zapravo porazi blankizma.

³ S izvjesnim zadovoljstvom utvrđuje okružnica o »Engleskoj« da su raskid između revolucionarne i umjerene frakcije čartista »bitno ubrzali delegati Saveza (komunista)«. Vrlo je dvojbeno da li bi se bez onog raskida mogao izbjeći puni poraz čartizma. No zadovoljstvo zbog sretno postignutog raskida je pravo blankističko.

kasnije predbacio Willich-Schapperu proklamirali su ovdje on sam i Engels; umjesto stvarnih odnosa oni čine »*prostu volju* pokretačkom snagom revolucije«. Potpuno se ignoriraju potrebe modernog privrednog života i sasvim se ispušta iz vida odnos snaga i stanje razvoja klasa. No proleterski terorizam — koji je po stanju stvari mogao u Njemačkoj kao takav istupiti samo razarački i, stoga, od prvog dana kada je bio na navedeni način pokrenut *protiv* građanske demokracije djelovati politički i privredno reakcionarno — uzdiže se do čudesne snage, koja je trebala odnose proizvodnje dovesti na onu visinu koja je bila spoznata kao preduvjet socijalističkog preobražaja društva.

Pri kritici okružnice bilo bi nepravедno previdjeti da je bila sastavljena u izgnanstvu u vrijeme kad su strasti, dvostruko potaknute pobjedom reakcije, bile najviše uzburkane. Međutim, to tako prirodno uzbuđenje objašnjava dobro izvjesna pretjerivanja s obzirom na blizinu revolucionarnog protuudara — očekivanja od kojih su, međutim, Marx i Engels vrlo brzo odustali — kao i izvjesne pretjeranosti u prikazivanju, no time se ne može objasniti ona vapijuća suprotnost između zbilje i programa. Ona nije bila samo proizvod časovitog raspoloženja — htjeti je opravdati time značilo bi nanijeti povijesnu nepravdu piscima okružnice — ona je proizvod intelektualne pogreške, dualizma u njihovoj teoriji.

U modernom socijalističkom pokretu mogu se razlikovati dvije velike struje, koje se u različitim vremenima pojavljuju u različitom ruhu i često jedna nasuprot drugoj. Jedna je povezana uz prijedloge reformi, koje su izgradili socijalistički mislioci i upravljena je u bitnom na *izgradnju*, druga crpe svoju inspiraciju iz revolucionarnih narodnih ustanaka i smjera u bitnom na *rušenje*. Već prema mogućnostima, koje se zasnivaju na vremenskim okolnostima, pokazuje se jedna kao *utopistička, sektaška, mirnoevolucionistička*, a druga kao *konspiratorska, demagoška, teroristička*. Što se više približavamo sadašnjici, to odlučnije glasi parola ovdje: emancipacija s pomoću *privredne organizacije*, a tamo: emancipacija s pomoću *političke eksproprijacije*. U prijašnjim stoljećima prvi su pravac zastupali većinom samo pojedinačni mislioci, a posljednji — povremeni narodni pokreti. U prvoj polovici ovog stoljeća stajale su već na objema stranama grupe koje su trajno djelovale. Ovdje socijalističke sekte, kao i raznovrsna radnička udruženja, a tamo revo-

lucionarni savezi svake vrste. Nije nedostajalo pokušaja ujedinjenja, a i suprotnosti nisu uvijek apsolutne. Tako se stav *Komunističkog manifesta* — da furijeristi u Francuskoj reagiraju protiv tamošnjih reformista, a ovenisti u Engleskoj protiv čartista — pokazuje kao potpuno točan samo za ekstreme s ove i one strane. Masa ovenista bila je posve za političku reformu — treba pomisliti samo na ljude kao što je Lloyd Jones — no oni su oponirali kultu sile koji su gajili radikalniji čartisti — »*physical force men*« — i povlačili su se gdje je ovaj bio jači. Slično je bilo kod pristalica Fouriera u Francuskoj.

Marxova je teorija pokušala sažeti jezgru obiju struja. Od revolucionara preuzela je shvaćanje borbe za emancipaciju radnika kao pol tčke klasne borbe, od socijalista prodiranje u ekonomske i socijalne preduvjete emancipacije radnika. No sažimanje još nije bilo ukidanje suprotnosti, već više kompromis, kako ga je Engels predložio u *Položaju radničke klase* engleskim socijalistima: odstupanje specifično socijalističkog pred političko radikalnim, socijalno revolucionarnim elementom. I koji je god dalji razvoj doživjela kasnije marksistička teorija, u najdubljoj osnovi ona je uvijek zadržala karakter tog kompromisa, odnosno dualizma. U njemu treba tražiti objašnjenje za to da marksizam iznova u sasvim kratkim razmacima vremena pokazuje bitno različito lice. Pr tome nije riječ o takvim razlikama što proizlaze za svaku borbenu partiju iz zahtjeva taktike koji se sami mijenjaju s promjenljivim odnosima, već o razlikama koje nastupaju spontano bez prisilne izvanjske nužnosti, isključivo kao proizvod unutarnjih proturječnosti.

Marksizam je prevladao blankizam samo u jednom pravcu — s obzirom na metodu. No što se tiče drugoga, precjenjivanja stvaralačke snage revolucionarne vlasti za socijalističko preoblikovanje modernog društva, on se nikad nije potpuno riješio blankističkog shvaćanja. Što je on na njemu korigirao, kao na primjer ideju stroge centralizacije revolucionarne vlasti, tiče se još uvijek više oblika no biti.

U članku iz kojeg smo nekoliko rečenica stavili kao moto ovom poglavlju i u kojem na svoj način gotovo na dan točno pretkazuje lipanjsku bitku, Proudhon predbacuje pariškim radnicima, »obrađenima« u klubovima i od klubova, da, jer je ekonomska revolucija 19. stoljeća bitno drugačija od 18. stoljeća, predaje iz 1793. god., koje su im bile neprestano propovijedane u klubovima, nipošto ne odgovaraju prili-

kama. Teror 1793 god., izlaže on, nije nikako ugrožavao uvjete egzistencije goleme mase stanovništva. Ali 1848. god. vlada terora vidjela bi, u međusobnom sukobu, dvije velike klase, koje su obje, za svoj opstanak, upućene na optičaj proizvoda i na međusobnost odnosa, pa bi njihov sukob značio propast sviju.

To je bilo izraženo prudonistički pretjerano, no pri danom ekonomskom stanju Francuske upravo je pogađalo stvar.

Proizvodnja i njena razmjena bile su u Francuskoj od 1789. do 1794. god. više no u devet desetina ograničene na lokalna tržišta, kod male diferencijacije privrede na selu unutarnje nacionalno tržište imalo je vrlo podređenu ulogu. Koliko je god stoga bio strašan teror, on je upropastio, što se tiče industrijskih klasa, individuumne i privremeno neke lokalne radinosti, no on je samo indirektno pogodio nacionalni privredni život. Nije ugrozio ni jednu sekciju klasa, koje su djelatne u proizvodnji i trgovini, kao takvu, pa ga je zemlja mogla izdržati prilično dugo; i brzo su bile zaliječene rane koje joj je on zadao. Naprotiv, već 1848. god. značila je nesigurnost, u koju su poslovni svijet stavili sastav provizorne vlade, nagli razvoj i ponašanje klubova, koji su se činili sve-moćni, sve veće mirovanje proizvodnih pogona i utrnulost trgovine i prometa. Svako povećavanje i svaki dan produženja tog stanja značio je uvijek novu propast, uvijek novu nezaposlenost, prijetio je enormnim gubicima cijelom radnom stanovništvu gradova, a djelimice već i sela. Nije moglo biti riječi o socijalnopolitičkoj eksproprijaciji krupnokapitalističkih i sitnokapitalističkih upravitelja proizvodnje; niti je za to bila dovoljno razvijena industrija, niti su postojali organi koji su mogli preuzeti njihovo mjesto. Morao bi se uvijek samo jedan individuum zamijeniti nekim drugim ili grupom individuumna, čime se ne bi ništa promijenilo u socijalnom ustrojstvu zemlje, ništa se ne bi poboljšalo u privrednom položaju. Na mjesto iskusnih voditelja poslova stupile bi novajlije, sa svim slabostima diletantizma. Ukratko, politika po uzoru na teror 1793. god. bila je najbesmislenija i najneprikladnija što se samo mogla zamisliti, a zato što je bila besmislena bilo je više no budalasto oblačenje kostima iz 1793, ponavljanje i nadmašivanje jezika iz 1793, bilo je to — upravo zato što se radilo o političkoj revoluciji — zločinstvo koje su tisuće radnika morale dosta brzo ispaštati svojim životom, druge tisuće svojom slobodom. Sa svim svojim gro-

tesknim pretjeravanjima svjedočila je zato opomena »malo-građanina« Proudhona o jednoj spoznaji i moralnoj odvažnosti, usred saturnalija revolucionarne fraze što ga je postavila politički daleko iznad literata, umjetnika i drugih građanskih cigana, koji su se pokrivali »proletersko-revolucionarnim« ruhom i žarko čeznuli za novim Pralialom. Marx i Proudhon ocrtali su gotovo istovremeno — prvi u *Klasnim borbama*, drugi u *Ispovijedima jednog revolucionara* — tok februarske revolucije kao povijesno zbivanje, kod kojeg svaki značajniji odsjek prikazuje poraz revolucije. No za razliku od Proudhona vidio je Marx upravo u stvaranju kontrarevolucije revolucionarni napredak; tek borbom protiv nje — pisao je on — sazrijet će prevratnička partija u stvarno revolucionarnu partiju. Da se pritom prevario u procjenjivanju vremena — jer ovdje se radi o revolucionarnom u političkom smislu — uvidio je Marx vrlo brzo, no principijelnu zabludu, koja se nalazila u osnovi te pretpostavke čini se da nije nikad potpuno spoznao, a isto tako je ni Engels nije otkrio u predgovoru *Klasnim borbama*.

Engels i Marx polazili su neprestano od pretpostavke revolucije, koja bi, pri svoj promjeni sadržaja, izvana imala sličan tok kao revolucije 17. i 18. stoljeća. To znači da je trebalo da ponajprije dođe na kormilo napredna građansko-radikalna partija, s revolucionarnim radništvom iza sebe kao snagom koja kritizira i gura. Pošto je s njom svršeno, dolazi u danom slučaju još radikalnija građanska, odnosno malograđanska partija, dok ne bude potpuno prokrčen put socijalističkoj revoluciji i ne dođe moment zauzimanja vlasti od strane revolucionarne partije proletarijata. Kao što je ta misao izražena u okružnici ožujka 1850, tako se ona vrlo razgovijetno vraća također 1887. god. u predgovoru *Otkrićima u komunističkom procesu*, kad tamo stoji da u Njemačkoj pri slijedećem evropskom potresu »*bezuvjetno najprije mora doći na kormilo malograđanska demokracija*«. »Bezuvjetno« nije bilo ovdje isto tako rezultat objektivne procjene, bila je to još više oznaka za razvojni tok, koji se smatrao *nužnim* za uspješnu vladavinu socijalne demokracije. Usmene i pismene izjave Engelsove ne ostavljaju o tome ni najmanje sumnje. Osim toga je taj misaoni tok, kad su jednom dane pretpostavke, posve racionalan.

Međutim, upravo su pretpostavke sumnjive. Svi nagovještaji upućuju na to da je politička revolucija, koja bi dovela na vlast najprije građansko-radikalnu partiju, u naprednim

zemljama Evrope, stvar prošlosti. Moderne revolucije imaju tendenciju da odmah na početku dovedu na kormilo najradikalnije od uopće mogućih kombinacija vlada. To je bio već slučaj u Francuskoj 1848. god. Provizorna vlada bila je tada najradikalnija od čak samo prolazno mogućih vlada Francuske. Uvidio je to već Blanqui, i stoga se svom oštrinom suprotstavio 26. veljače namjeri svojih pristalica da odmah razjure »izdajničku vladu« i da je zamijene nepatvoreno revolucionarnom. Isto tako 15. svibnja — kad je revolucionarni narod, koji je prodro u skupštinu, proklamirao vladu sastavljenu od njega i drugih revolucionara i socijalista, on — za razliku od »viteškog« sanjara Barbèsa — nije učinio nikakav pokušaj da se smjesti u vijećnicu, već je posve mirno otišao kući. Njegova politička pronicljivost pobijedila je njegovu ideologiju revolucije. Slično kao 1848. god. zbililo se i 1870. pri proklamiranju Republike; blankisti su iznudili proglašenje Republike, no u vladu su ušli samo građanski radikali. Kad je, nasuprot tome, u ožujku 1871. pod utjecajem blankističkih socijalnih revolucionara, došlo u Parizu do ustanka protiv vlade, koju je ustanovila narodna skupština, i kad je proklamirana Komuna, pokazala se druga pojava: građanski i malograđanski radikali povukli su se i prepustili poprište, a time i političku odgovornost, socijalistima i revolucionarima.

Sve govori za to da bi svaki ustanak u naprednim zemljama u bližoj budućnosti pripremio ovaj oblik. Građanske klase ovdje uopće nisu više revolucionarne, a radnička klasa već je prejakda da bi, pošto je pobjedonosno izborila ustanak, mogla uporno ostati u opoziciji koja kritizira. Prije svega bi u Njemačkoj pri daljem toku dosadašnjeg razvoja partija bilo očigledno da je nakon revolucije nemoguća neka druga vlada osim socijaldemokratske. Čisto građansko radikalna vlada ne bi se održala ni jedan dan, a kompromisna vlada, sastavljena od građanskih demokrata i socijalista, praktički bi samo značila da bi ili nekoliko prvih stupilo u socijalističku vladu kao demokracija, ili da bi socijalna demokracija kapitulirala pred građanskom demokracijom. U revolucionarnoj epohi sigurno posve nevjerojatna kombinacija.

Može se svakako pretpostaviti da su i takva razmišljanja utjecala na Friedricha Engelsa kad je u predgovoru *Klasnim borbama* s većom odlučnošću no ikad ranije veličao opće pravo glasa i parlamentarnu djelatnost kao sredstvo rad-

ničke emancipacije i napustio ideju osvajanja političke moći revolucionarnim prepadima.

Bilo je to dalje odbacivanje blankističkih, iako modernizirano blankističkih, predodžaba. No pitanje se istražuje ipak još isključivo s obzirom na značenje koje ono ima za socijalnu demokraciju kao *političku partiju*. Na osnovi promijenjenih vojnostrategijskih uvjeta dokazuje se da postoji malo izgleda za buduće ustanke svjesnih manjina i naglašava se učešće masa, kojima je razjašnjen karakter predstojećeg potpunog preobražaja društvenog poretka kao nužan preduvjet izvođenja tog preobražaja. No to se odnosi ipak samo na *vanjska sredstva i volju, ideologiju*. *Materijalna* osnova socijalističke revolucije ostaje neistražena, stara formula »prisvajanje sredstava proizvodnje i razmjene« pojavljuje se nepromijenjena, i ni jedna jedina riječ ne pokazuje da se, ili da li se bilo što promijenilo u ekonomskim pretpostavkama pretvaranja sredstava za proizvodnju u vlasništvo države velikim revolucionarnim činom. Samo se revidira ono *kako će se zauzeti* politička moć, što se tiče *ekonomskih mogućnosti iskorištavanja* političke moći ostaje se pri starom učenju, vezanom uz 1793. i 1796. godinu.

Još sasvim u smislu tog shvaćanja Marx je 1850. god. u *Klasnim borbama* napisao: »Javni kredit i privatni kredit jesu ekonomski termometer, kojim se može mjeriti intenzitet neke revolucije. U istoj mjeri u kojoj oni padaju raste žar i stvaralačka snaga revolucije« (na n. mj. str. 31). Pravo hegelovski, i svim glavama naviknutim na hegelovsku hranu, vrlo očigledan stav. Postoji, međutim, uvijek jedna točka gdje žar prestaje biti stvaralački i djeluje još samo razorno i pustošeći. Čim je ona prekoračena, ne nastaje dalje razvijanje, već vraćanje unatrag, suprotnost prvotne svrhe. Na tome se uvijek u povijesti razbila blankistička taktika, i tada kad je bila u početku pobjedonosna. Ovdje je, a ne u teoriji puča, njena najranjivija točka, a upravo tu nije bila nikad kritizirana s marksističke strane.

To nije slučajno. Jer ovdje bi kritika blankizma postala samokritikom marksizma — samokritikom ne samo nekih izvanjskosti, već vrlo važnog sastavnog dijela njegove naučne zgrade. Prije svega, kako ovdje ponovo vidimo, njegove dijalektike. Svaki put kad vidimo nauku, koja polazi od ekonomije kao osnove povijesnog razvoja, kako kapitulira pred teorijom, koja tjera do vrhunca kult sile, naići ćemo na neki Hegelov stav. Možda samo kao analogiju, ali to je tada

utoliko gore. Velika je obmana Hegelove dijalektike što ona nikad nije potpuno u nepravu. Ona gleda ispod oka na istinu kao varljiva svjetlost na osvijetljenje. Ona sebi ne proturječi, jer po njoj svaka stvar nosi u sebi svoju proturječnost. Da li je to proturječnost postavljati silu tamo gdje je upravo još stajala ekonomija? O ne, jer je sila i sama »ekonomska potencija«.

Nijedan pametan čovjek neće osporavati relativnu ispravnost ovog posljednjeg stava. No ako sebi postavimo pitanje kako i kada sila kao ekonomska potencija djeluje tako da proizađe željeni rezultat, tada nas Hegelova dijalektika ostavlja na cjedilu, tada moramo računati s konkretnim činjenicama i točno, »metafizički« definiranim pojmovima, ako ne mislimo najgrubije pogriješiti. Logička prevrtanja preko glave hegelovstva prelijevaju se radikalno i duhovito. Kao varljivo svjetlo pokazuje nam ono u neodređenim obrisima onostrane prospekte. Međutim, čim izaberemo naš put pouzdajući se u njega, redovno ćemo prispjeti u baruštinu. Ono što su Marx i Engels učinili veliko, nisu učinili pomoću Hegelove dijalektike, već usprkos njoj. Ako su, s druge strane, nepažljivo prešli pored najgrubljih pogrešaka blanzkizma, to duguju u prvom redu hegelovskom dodatku u vlastitoj teoriji.

Treće poglavlje

PRIVREDNI RAZVOJ MODERNOG DRUŠTVA

a) Nešto o značenju Marxove teorije vrijednosti

»Odatle slijedi, osim toga, i pouka da omiljeni zahtjev radnika na 'puni prinos rada' također ponekad ne ide bez zapreke.«

Engels: Prevrat gospodina Eugena Dühringa.

Po marksističkom je učenju, kao što smo vidjeli, višak vrijednosti stožer ekonomije kapitalističkog društva. No da bi se razumio višak vrijednosti, mora se ponajprije znati što je vrijednost. Marxov prikaz prirode i razvojnog toka kapitalističkog društva otpočinje zato s analizom vrijednosti.

Po Marxu vrijednost roba u modernom društvu sastoji se u na njih upotrijebljenom društveno potrebnom radu, izmjenom vremenom. Međutim, pri tom mjerilu vrijednosti potrebno je mnogo apstrakcija i redukcija. Najprije se mora razviti čista prometna vrijednost, tj. mora se apstrahirati od posebnih upotrebnih vrijednosti pojedinačnih roba. Zatim — kod tvorbe pojma općeg ili apstraktnog ljudskog rada — mora se apstrahirati od posebnosti pojedinih vrsta rada (svođenje višeg ili složenijeg rada na jednostavan ili apstraktan rad). Potom, da bi se došlo do društveno potrebnog radnog vremena kao mjerila radne vrijednosti, od razlika u marljivosti, umješnosti, spremi pojedinih radnika, i nadalje, čim se radi o pretvaranju vrijednosti u tržišnu vrijednost, odnosno u cijenu, od onog društveno potrebnog radnog vremena koje je potrebno za pojedine jedinice robe. No i tako dobivena radna vrijednost iziskuje novu apstrakciju. U razvijenom kapitalističkom društvu robe se ne otuđuju, kao što je već spomenuto, po svojoj individualnoj vrijednosti, već po cijeni proizvodnje, tj. po stvarnoj cijeni koštanja plus prosječna proporcionalna profitna stopa, visina koje se određuje odnosom ukupne vrijednosti društvene proizvodnje prema ukupnoj najamnini u proizvodnji, razmjeni itd. upotrijebljene ljudske radne snage, pri čemu zemljišna renta mora biti oduzeta od one ukupne vrijednosti, a razdioba kapitala na industrijski, trgovački i bankovni mora biti uračunata.

Na taj način, ukoliko dolazi u obzir pojedina roba ili kategorija robe, vrijednost gubi svaki konkretni sadržaj i postaje čisto misaona konstrukcija. No što se događa pod tim okolnostima s »viškom vrijednosti«? On se po Marxovoj nauci sastoji u razlici između radne vrijednosti proizvoda i plaćanja radne snage, koju je radnik potrošio u proizvodnji tih proizvoda. Stoga je jasno da baš u času kad radna vrijednost može zahtijevati da vrijedi još samo kao misaona formula ili znanstvena hipoteza, višak vrijednosti postaje samo formulom, formulom koja se oslanja na hipotezu.

Kao što je poznato, Friedrich Engels je u jednom posmrtnom spisu, štampanom u »Neue Zeitung« 1895/96. god., uputio na rješavanje problema povijesnim promatranjem događaja. Zakon vrijednosti je prema tome stvarno neposredno vrijedio, on je stvarno neposredno vladao razmjenu roba u razdoblju razmjene roba, koje je prethodilo kapitalističkoj privredi. Prema tome, dok sredstva za proizvodnju pripadaju samom proizvođaču — bilo da prvobitne zajednice razmjenjuju višak svojih proizvoda, ili samородni seljaci i zanatlije donose svoje proizvode na tržište — radna vrijednost tih proizvoda je ono oko čega oscilira njihova cijena. No kako se kapital uvlači između stvarnih proizvođača i potrošača, najprije kao trgovinski i trgovački uloženi kapital, zatim kao manufakturni kapital i konačno kao krupno-industrijski kapital, sve više s površine nestaje radna vrijednost i u prvi plan stupa cijena proizvodnje. Prije navedene apstrakcije su misaona ponavljanja zbivanja koja su se odigrala u povijesti, i koja još danas naknadno djeluju te se doista ponavljaju u određenim slučajevima i oblicima. Radna vrijednost ostaje realitet, premda direktno više ne vlada kretanjem cijena.

Nadovezujući na jedno mjesto u trećem svesku *Kapitala*, Engels nastoji to podrobno pokazati i s pomoću privredne povijesti. No ma kako da on sjajno predočuje nastajanje i obrazovanje profitne stope, članku ipak nedostaje uvjerljiva dokazna snaga upravo tamo gdje se radi o pitanju vrijednosti. Po Engelsovu prikazu treba da je Marxov zakon vrijednosti općenito vladao kao ekonomski zakon pet do sedam tisućljeća, od početka razmjene proizvoda kao roba (u Babilonu, Egiptu itd.) do nastajanja kapitalističke proizvodnje. Protiv ovog je nazora već Parvus u istom godištu »Neue Zeita« učinio nekoliko uvjerljivih prigovora, upozoravajući na niz činjenica (feudalni odnosi, nediferencirana poljopri-

vreda, cehovski itd. monopoli), koje su stajale na putu obrazovanja opće prometne vrijednosti, koja počiva na vremenu rada proizvođača. Sasvim očigledno razmjena na osnovi radne vrijednosti ne može postati općim pravilom sve dotle dok je proizvodnja za razmjenu sporedna grana privrednih jedinica, upotrebljavanje viška rada itd., i dok ona kod proizvođača, koji razmjenjuju, nastaje pod posve različitim uvjetima. Problem rada koji obrazuje prometnu vrijednost, a time i problem vrijednosti i viška vrijednosti, nije na onom stupnju privrede jasniji nego danas.

Što se, međutim, tamo jasnije pokazuje nego danas, to je činjenica *viška rada*. Gdje se u starom i srednjem vijeku davao višak rada, tu nije vladala o njemu nikakva obmana, višak rada nije bio zamućen nikakvom predodžbom vrijednosti. Kad je morao proizvoditi za razmjenu, rob je bio puki stroj za višak rada, rob i kmet davali su višak rada u očiglednom obliku kuluka, naturalnih davanja, odnosno desetina. Kalfa cehovskog majstora mogao je s lakoćom pregledati što je njegov posao stajao majstora, i kako ga ovaj visoko zaračunava mušteriji.¹ Ta providnost odnosa između najamnine i cijene robe prevladuje također još na pragu kapitalističkog razdoblja. Iz nje se objašnjavaju mnoga mjesta u privredno-političkim spisima onog vremena, koja nas danas iznenađuju, o višku rada i o radu kao jedinom stvaraocu bogatstva. Što se nama čini plodom dubljeg promatranja stvari, bilo je tada gotovo otrcano. Nije uopće padalo na um bogatima one epohe da ustvrde kako je njihovo bogatstvo plod njihova vlastita rada. Učenje, nastalo početkom razdoblja manufakture, o radu kao mjerilu tek sad poopćene (prometne) vrijednosti nadovezuje se, doduše, na predodžbu o radu kao jedinom stvaraocu bogatstva, i shvaća vrijednost još sasvim konkretno, ali pridonosi odmah više tome da shvaćanja o višku rada zamuti, nego tome da ih razjasni. Kako je kasnije Adam Smith prikazao na osnovi tog učenja profit i zemljišnu rentu kao odbitak od radne vrijednosti, kako je Ricardo te misli dalje preradio i socijalisti ih okre-

¹ Gdje su se pretkapitalističke metode rada prenijele u novo doba, pokazuje se još i danas višak rada neprikriveno. Pomoćnik malog zidarskog majstora, koji izvodi radove kod neke od njegovih mušterija, zna sasvim točno da je njegova nadnica na sat toliko i toliko manja od cijene koju majstor onome zaračunava za radni sat. Slično kod krojača, vrtlara itd.

nuli protiv građanske ekonomije, može svatko sam pročitati kod Marxa.

No kod Adama Smitha radna vrijednost već se shvaća kao apstrakcija od prevladavajuće stvarnosti. Ona je po Smithu potpuno ostvarena samo u »ranom i sirovom društvenom stanju«, onom koje prethodi akumulaciji kapitala i prisvajanju zemlje, kao i u zaostalim privrednim granama. U kapitalističkom su svijetu, naprotiv, pored rada, odnosno najamnine, profit i renta konstituiraajući elementi vrijednosti, a radna vrijednost služi Smithu još samo kao »pojam« da bi se otkrila razdioba proizvoda rada, tj. činjenica *viška rada*.

U Marxovu sistemu nije principijelno ništa drugačije. Marx, doduše, drži, čvršće nego Smith, mnogo strože, ali i apstraktnije shvaćeni pojam radne vrijednosti. Ali dok je Marxova škola, među njima i autor ovog spisa, još vjerovala da ima pred sobom točku najfundamentalnije važnosti za sistem u strastveno raspravljanim pitanju da li se atribut »društveno potrebno radno vrijeme« u radnoj vrijednosti odnosi samo na *način* proizvođenja dotične robe ili ujedno i na odnos proizvedene *količine* te robe prema efektivnoj potražnji — u Marxovu stolu ležalo je već gotovo rješenje koje je, kao i drugima, dalo i tom pitanju sasvim drugi izgled, gurnulo ga na drugo područje, u drugu liniju. Vrijednost individualne robe ili vrste robe postaje sada nešto sasvim sekundarno jer se robe otuđuju po svojoj cijeni proizvodnje — koštanje izradbe plus profitna stopa. Na prvo mjesto *pomiče se vrijednost ukupne proizvodnje društva* i višak *te* vrijednosti nad ukupnom sumom najamnina radničke klase, tj. ne individualni već *čitav socijalni višak vrijednosti*. Ono što ukupnost radnika u danom momentu proizvodi preko udjela, koji im dopada, tvori socijalni višak vrijednosti, višak vrijednosti društvene proizvodnje, koji pojedinačni kapitalisti dijele u približno istoj proporciji, prema kapitalu koji su privredno upotrijebili. No taj višak proizvoda realizira se samo onoliko koliko ukupna proizvodnja odgovara ukupnim potrebama, odnosno kupovnoj moći tržišta. S tog stanovišta, tj. kad se uzme *proizvodnja kao cjelina*, vrijednost svake pojedinačne vrste robe određena je radnim vremenom, koje je bilo nužno da se one pod normalnim uvjetima proizvodnje proizvedu u onoj količini u kojoj ih tržište, tj. cjelokupnost promatrana kao kupac, uvijek može primiti. No ipak ne postoji, upravo za one robe koje

ovdje dolaze u obzir, u stvarnosti nikakva mjera svakodnevnih ukupnih potreba, pa je tako također vrijednost, kako je naprijed shvaćena, čisto misaona činjenica, ništa drugačije nego vrijednost granične koristi škole Gossen-Jevons-Böhm. U osnovi obiju leže stvarni odnosi, ali su obje izgrađene na apstrakcijama.²

Takve se apstrakcije naravno ne mogu zaobići pri promatranju kompliciranih pojava. Koliko su one dopustive, ovisi sasvim o predmetu i svrsi istraživanja. Oduvijek je Marxu jednako dopušteno da apstrahira od svojstava roba toliko da one konačno ostaju još samo otjelovljena količina jednostavnog ljudskog rada, kao što stoji na volju Böhm-Jevonsovoj školi da apstrahira od svih svojstava roba osim njihove korisnosti. No i jedne i druge apstrakcije dopustive su

² Zanimljiv pokušaj da se radnoj vrijednosti dade konkretniji sadržaj, odnosno da se ona preobrazila u teorijski izmjerljive veličine, susrećemo u spisu Lea von Bucha *Intenzitet rada, vrijednost i cijena roba* (Leipzig, Duncker & Humblot, 1896). Pisac, koji očigledno pri sastavljanju svog djela još nije poznao treći svezak *Kapitala*, konstruira kao mjeru za veličinu radne vrijednosti *graničnu gustoću* (limitirani intenzitet) rada, proizvod iz odnosa dnevnog radnog vremena prema osamostalnom danu i odnosa faktične najamnine prema vrijednosti radnog proizvoda (stopa eksploatacije). Što je kraći radni dan i što je manja stopa eksploatacije, to je veća gustoća rada i time i radna vrijednost proizvoda. Po Buchu, prema tome, ne zbiva se nikakva eksploatacija na bazi radne vrijednosti. Ona nastaje tek iz odnosa radne vrijednosti prema tržišnoj vrijednosti proizvoda, koja leži u osnovi cijene, i koju Buch zove vrijednost *procjene*, odbacujući riječ vrijednost *razmjene* (Na njemačkom »Tauschwert«. Na ostalim mjestima u ovoj knjizi ta se riječ prevodi terminom »prometna vrijednost«. — Prim. prev.), koja je danas, kad se više ne vrši razmjena, besadržajna.

Kako god čudnovato djeluje teorija na prvi pogled, ipak ima jedno što joj govori u prilog: time što načelno razdvaja radnu vrijednost i tržišnu vrijednost, Buch izbjegava svaki pojmovni dualizam i može prvu razviti mnogo oštrije i čistije. Pitanje je samo nije li bila anticipacija ovu posljednju »vrijednost« uvući u određenje radne vrijednosti. Ono što je Buch htio: dati *fiziološko* obrazloženje radnoj vrijednosti, nasuprot tržišnoj vrijednosti, mogao je također učiniti da je direktno uveo faktično isplaćenu najamninu kao faktor mjere. Međutim, oni koji ovdje načelno odbacuju povezanost radne vrijednosti s najamninom neka pripaze na mjesto u poglavlju »Proces rada i proces oplodivanja vrijednosti« kod Marxa, gdje stoji: »Ako je, međutim, vrijednost ove snage (radne snage) viša, onda se ona ispoljava i u višem radu i opredmećuje se stoga u istim razmacima vremena, u razmjerno višim vrijednostima.« (Knjiga I, 2. izd., str. 186, [I, 153].) Buchova rasprava, od koje postoji tek prvi dio, i o kojoj zadržavam pravo da u zgodnoj prilici progovorim podrobnije, čini mi se kao proizvod ne male oštine analize i pažnje vrijedan prilog jednom problemu, koji nikako nije potpuno razjašnjen.

samo za određene svrhe dokazivanja, što na temelju onih iznađenih stavova vrijede samo unutar određenih granica.

Ako, međutim, ne postoji nikakva sigurna mjera za svagdašnju ukupnu potrebu određene vrste robe, to ipak pokazuje praksa da se unutar određenih vremenskih razmaka približno izjednačuju potražnja i ponuda svih roba. Praksa pokazuje, nadalje, da je u proizvodnji i isporučivanju³ roba djelatna samo dio cjeline, dok se drugi dio sastoji od ljudi, koji ili uživaju dohodak za službe, što ne stoje u direktnom odnosu prema proizvodnji, ili imaju dohodak bez rada. Od cjelokupnog rada, koji je sadržan u proizvodnji, živi, dakle, mnogo veći broj ljudi no što u njoj djelatno sudjeluje, i statistika dohodaka pokazuje nam da slojevi koji nisu djelatni u proizvodnji prisvajaju povrh toga mnogo veći udio od ukupnog proizvoda nego što sačinjava njihov brojni odnos prema proizvodno djelatnom dijelu. Višak rada tih posljednjih je *empirijska* činjenica, koja se može dokazati iz *iskustva*, koja ne treba nikakva deduktivna dokaza. Je li *Marxova teorija vrijednosti ispravna ili nije, posve je svejedno za dokazivanje viška rada. U tom pogledu ona nije nikakav dokaz, već samo sredstvo analize i zornog predočivanja.*

Kad, dakle, Marx pretpostavlja pri analizi proizvodnje roba da se pojedina roba otuđuje po svojoj vrijednosti, to predočuje on na konstruiranom pojedinačnom slučaju zbi- vanje kako ga, po njegovu shvaćanju, doista prikazuje *ukupna proizvodnja*. Stoga je radno vrijeme upotrijebljeno za ukupnost roba, u naprijed označenom smislu, njihova društvena vrijednost.⁴ Ako se također ta društvena vrijednost ne ostvaruje potpuno — jer se uvijek iznova događa obezvrjeđivanje roba parcijalnom hiperprodukcijom — to principijelno ne utječe na činjenicu socijalnog viška vrijednosti ili

³ Ovu riječ treba pretpostaviti pogrešnoj riječi »raspodjela« (»Verteilung«).

⁴ U stvari je zakon vrijednosti... da ne samo što je na svaku pojedinu robu, upotrijebljeno samo potrebno radno vrijeme, nego da je od ukupnog društvenog radnog vremena upotrijebljena u različitim grupama samo potrebna proporcionalna količina. *Jer uvijek ostaje upotrebna vrijednost... društvena potreba, to jest upotrebna vrijednost na društvenoj potenciji* pokazuje se ovdje određujuća za kvotu ukupnog društvenog radnog vremena, koje pripada različitim posebnim sferama proizvodnje.« (Kapital, III, 2. izd. str. 176/77 [III, 587—588].) Ta postavka sama onemogućuje da se s nekim nadmoćnim izrazima prijeđe preko teorije Gossen-Böhma.

viška proizvoda. Porast njegove mase povremeno se mijenja ili odužuje, no još nikada nije bila riječ o mirovanju, a kamoli o opadanju njegove mase u bilo kojoj modernoj državnoj cjelini. Višak proizvoda svuda se povećava, no odnos njegova povećanja prema povećanju kapitala izdanog za najamnine u najnaprednijim zemljama danas je u opadanju.

Što Marx prenosi ovdje danu shemu ukupne robne vrijednosti na pojedinu robu, već je naznačeno da se time obrazovanje viška vrijednosti kod njega nalazi isključivo u sferi proizvodnje, gdje ga proizvodi industrijski najamni radnik. Svi drugi elementi, koji su djelatni u modernom privrednom životu, pomoćni su agenti proizvodnje, koji utoliko *indirektno* pomažu *povišenje* viška vrijednosti, ukoliko oni, kao npr. trgovci, bankari itd. ili njihovo osoblje, oduzimaju industrijskom poduzeću radove, koji inače njemu pripadaju i tako smanjuju troškove. Trgovci na veliko itd. sa svojim namještenicima samo su još preobraženi i diferencirani trgovački pomoćnici itd. industrijalaca i njihovi su profiti preobraženi i koncentrirani troškovi ovih posljednjih. Namještenici tih trgovaca, koji se nalaze u najamnom odnosu, stvaraju doduše višak vrijednosti za njih, no ne društveni višak vrijednosti. Jer profit njihovih principala, zajedno s njihovim vlastitim najamninama, jest *odbitak* od viška vrijednosti, proizvedenog u industriji. Samo što je taj odbitak proporcionalno manji nego što je bio prije diferenciranja funkcija, koje ovdje dolaze u obzir, odnosno nego što bi bio bez njih. Tek to diferenciranje omogućuje izvanredan razvoj proizvodnje i ubrzavanje obrta industrijskog kapitala. Kao i uopće podjela rada, ono podiže proizvodnost industrijskog kapitala, odnosno rada, koji sudjeluje direktno u industriji.

Zadovoljavamo se s tom kratkom rekapitulacijom onoga što je izloženo u trećem svesku *Kapitala* o kapitalu robne trgovine (od kojeg se opet razlikuje kapital novčane trgovine) i trgovačkog profita. Iz nje se vidi jasno kako usko ograničenje ima u Marxovu sistemu rad koji stvara višak vrijednosti. Razvijene i druge funkcije, o kojima se ovdje neće dalje raspravljati, po svojoj su prirodi neophodne za društvenu zajednicu novog vijeka. Njihovi oblici mogu biti i bit će nesumnjivo izmijenjeni, no one će same ostati, sve dok se čovječanstvo ne razloži u male, u sebi zatvorene privredne jedinice, gdje će tada možda biti djelimice ukinute, a djelimice reducirane na minimum. U učenju o vrijednosti,

koje ipak vrijedi za suvremeno društvo, pojavljuje se pak čitav izdatak, koji otpada na njih, naprosto kao odbitak od viška vrijednosti, djelimice kao »trošak«, djelimice kao sastavni dio stope eksploatacije.

Ovdje postoji izvjesna samovolja u vrednovanju funkcija, pri kojoj nije više pretpostavljeno dano, već jedno konstruirano, zajednički privređujuće društvo. To je ključ za sve tamne strane teorije vrijednosti. Ona se može shvatiti samo s pomoću ove sheme. Vidjeli smo da je višak vrijednosti mogao biti shvaćen samo tako kao mjerljiva veličina, da je pretpostavljena *ukupna privreda*. Marx nije dospio do toga da dovrši za njegovo učenje tako važno poglavlje o klasama. U njemu bi bilo najjasnije pokazano da radna vrijednost nije apsolutno ništa do zaključak, mislena slika, kao oduhovljeni atom.⁵ Zaključak koji je, upotrijebljen majstorskom Marxovom rukom, odveo tako pronicljivom, dosljednom i jasnom otkrivanju i prikazivanju mehanizma kapitalističke privrede, kakvo dosad nije dano, ali koje od izvjesne točke iznevjeruje, i stoga je postalo kobno za gotovo svakog Marxova učenika.

Prije svega nauka o radnoj vrijednosti u tome zavodi u bludnju što se radna vrijednost ipak uvijek iznova javlja kao

⁵ Mi znamo misliti, a također prilično znamo na koji način mislimo. Ali nikada nećemo saznati kako se to dešava da mislimo, kako to iz vanjskih utisaka, iz podražaja živaca ili iz promjena u položaju i uzajamnom djelovanju atoma našeg mozga nastaje svijest. To se pokušavalo objasniti, pripisujući atomu stanovit stupanj svjesne sposobnosti, oduhovljenosti u smislu učenja o monadama. No to je misaona slika, pretpostavka na koju nas sili naš način zaključivanja i naša potreba za jedinstvenim shvaćanjem svijeta.

Članak u kojem sam upozorio na tu činjenicu i primijetio da je čisti materijalizam u krajnjoj liniji idealizam, dao je Georgiju Plehanovu željni povod da me napadne u »Neue Zeitung« (sv. 44, god. 16. II) i da mi predbaci neznanje uopće i potpuno neshvaćenje filozofskih pogleda F. Engelsa napose. Ne ulazim dalje u to kako navedeni tamo samovoljno dovodi moje riječi u vezu sa stvarima koje uopće nisam dodirnuo, nego samo konstatiram da njegov članak završava izjavom kako je Engels jednom Plehanovu na pitanje: »Dakle, vi mislite da je stari Spinoza bio u pravu tvrdeći da su *misao i protežnost* samo dva atributa jedne te iste supstancije« — odgovorio: »Naravno, stari Spinoza bio je potpuno u pravu.«

Supstancija, kojoj on pripisuje ta dva atributa, kod Spinoze je bog. U svakom slučaju bog koji se identificira s prirodom, zbog čega su Spinozu već odavno proglasili bezbožnikom, a njegovu filozofiju osudili kao ateističku, dok se ona formalno pojavljuje kao panteizam, što je,

mjerilo za eksploataciju radnika od strane kapitalista, na što navodi, među ostalim, označavanje stope viška vrijednosti kao stope eksploatacije itd. Da je ona, kao takvo mjerilo, sama tada pogrešna ako se polazi od društva kao cjeline i suprotstavlja ukupna suma najamnina ukupnoj sumi ostalih dohodaka, to je vidljivo već iz prethodnog. Nauka o vrijednosti ne daje normu za pravednost ili nepravednost podjele proizvoda rada, kao što ni nauka o atomima ne daje norme za ljepotu ili odbacljivost nekog likovnog djela. Ta danas nalazimo najbolje stojeće radnike, dijelove »radničke aristokracije« upravo u industrijskim granama s vrlo visokom stopom viška vrijednosti, a najinfamnije guljene radnike u granama s vrlo niskom stopom viška vrijednosti.

Na samoj činjenici da najamni radnik ne prima punu vrijednost proizvoda svoga rada ne može se provesti znanstveno zasnivanje socijalizma ili komunizma. »Marx stoga i nije«, piše Engels u predgovoru *Bijedi filozofije*, »nikad temeljio svoje komunističke zahtjeve na tome, već na nužnom slomu kapitalističkog načina proizvodnje, slomu koji se pred našim očima sve više i više vrši«.

Pogledajmo kako stoji stvar s time.

uostalom, zastupnicima nauke o personalnom bogu, koji stoji izvan prirode, samo prurušeni atelizam. Spinoza je od pojma beskonačne supstancije »boga«, sa spomenutim i drugim, ne pobliže naznačenim atributima, došao čisto spekulativnim putem; za njega su zakonito mišljenje i bitak bili identični. Utoliko je on sličan nekim materijalistima, ali samo pri potpuno samovoljnom tumačenju te riječi mogao bi se on sam nazvati predstavnikom filozofskog materijalizma. Ako pod materijalizmom treba uopće misliti nešto određeno, to on može biti samo učenje o materiji kao posljednoj i jedinjoj osnovi stvari. Ali Spinoza izričito karakterizira svoju supstanciju boga kao *netjelesnu*. Svatko može slobodno biti spinozist, ali tada on više nije materijalist.

Znam da Engels u *Ludwigu Feuerbachu* daje o materijalizmu dvije definicije, koje se razlikuju od gornje; ponajprije jednostavno reklamira za materijalizam sve one koji uzimaju prirodu kao ono prvotno, zatim materijalizam karakterizira kao »napuštanje svih idealističkih mušica«, »koje se ne mogu dovesti u sklad s činjenicama shvaćenim u njihovoj vlastitoj povezanosti«. Te definicije daju riječi materijalizam tako široko značenje da ona gubi svaku određenost i uključuje vrlo anti-materijalističke nazore. Pokazuje se uvijek iznova, a Plehanov to nehotice potvrđuje i sam, da oslanjanje na naziv »materijalistički« ima korijen više u političkim nego u znanstvenim razlozima. Tko ne priseže na materiju, koja misli, sumnjiv je zbog političke hereze, to je moral njegovog članka. Kako ću preživjeti tu anatemu?

b) Kretanje dohotka u modernom društvu

»Ako se akumulacija tako s jedne strane pokazuje kao sve veća koncentracija... s druge strane ispoljava se kao međusobno odbijanje mnogih individualnih kapitala.«

Marx, Kapital, I, 4. izd., str. 590. [I,555].

Višak vrijednosti je po Marxovoj nauci faturn kapitalista. Kapitalist mora proizvoditi višak vrijednosti kako bi postigao profit, no on može izvući višak vrijednosti samo iz živog rada. Da bi osigurao tržište protiv svojih konkurenata, mora težiti za pojeftinjenjem proizvodnje, a to postiže, čim zakaže obaranje najamnine, samo povišenjem proizvodnosti rada, to jest usavršavanjem strojeva i uštedom ljudske radne snage. No s ljudskom radnom snagom stavlja on izvan funkcije rad, koji proizvodi višak vrijednosti, i stoga ubija kokoš, koja mu nosi zlatna jaja. Postepeno opadanje profitne stope je posljedica koju, dakako, povremeno zadržava suprotno djelovanje prilika, ali koja nastaje uvijek iznova. Tu je jedna nova unutarnja suprotnost kapitalističkog načina proizvodnje. Profitna stopa je poticaj za proizvodnu primjenu kapitala; ako ona padne ispod određene točke, slabi težnja za ulaganjem u proizvodno poduzeće, prije svega ako se radi o novim kapitalima, koji stupaju na tržište kao ulagači nagomilanih masa kapitala. Sam se kapital pokazuje kao granica kapitalističke proizvodnje. Prekida se dalji razvoj proizvodnje. Dok s jedne strane svaki djelatni kapital, grozničavim naprezanjem proizvodnje, nastoji osigurati i povisiti svoju profitnu masu, s druge strane već nastaje zastoje u proširenju proizvodnje. To je samo slika i prilika onih zbivanja na tržištu upotrebnih vrijednosti što dovode do krize iz relativne hiperprodukcije. Hiperprodukcija roba očituje se ujedno kao hiperprodukcija kapitala. Ovdje kao i tamo krize stvaraju povremena izravnanja. Zbiva se izvanredno obezvređivanje i uništavanje kapitala, te pod utjecajem stagnacije dio radničke klase mora dopustiti obaranje najamnine do ispod prosjeka, jer kapitalu stoji na tržištu radne snage na raspolaganju pojačana rezervna armija suvišne sirotinje. Nakon nekog vremena uspostavljaju se tako uvjeti za novo ulaganje kapitala, koji se isplati, i igra može započeti iznova, no na povišenoj ljestvici opisane unutarnje suprotnosti. Veća centralizacija ka-

pitala, veća koncentracija pogona, povišena stopa eksploatacije.

Je li sve to točno?

Da i ne. Točno je, prije svega, u tendenciji. Opisane snage su tu i djeluju u navedenom pravcu. No, i zbivanja su uzeta iz stvarnosti: padanje profitne stope je činjenica, nastupanje hiperprodukcije i kriza je činjenica, periodičko uništavanje kapitala je činjenica, koncentracija i centralizacija industrijskog kapitala je činjenica, povišenje stope viška vrijednosti je činjenica. Utoliko se principiјelno ne može prigovarati prikazu. Ako slika ne odgovara stvarnosti, to nije zato što se kaže nešto pogrešno, već zato što je ono što je kazano — nepotpuno. Faktori koji djeluju ograničavajuće na opisane suprotnosti kod Marxa se ili potpuno zanemaruju ili, dođue, prigodno obrađuju, no kasnije, pri sažimanju i suprotstavljanju utvrđenih činjenica, napuštaju tako da se socijalno djelovanje antagonizama čini mnogo jače i neposrednije nego što je u stvarnosti.

Tako govori Marx u prvom svesku *Kapitala* (pogl. 32, odjeljak 2) o obrazovanju izdanaka kapitala dijeljenjima itd. (»međusobno odbijanje mnogih individualnih kapitalista«), i usto prinjeću da s akumulacijom kapitala uslijed takvih cijepanja broj kapitalista »više ili manje raste«. (4. izd., str. 589.) No u daljem se razvoju sasvim zanemaruje taj porast broja kapitalista i, štoviše, akcionarsko se društvo obrađuje isključivo sa stanovništva koncentracije i centralizacije kapitala. Sa gornjim »više ili manje« čini se kao da je stvar riješena. Na kraju prvog sveska riječ je još samo o »stalno opadajućem broju magnata kapitala« i na tom se ništa principiјelno ne mijenja ni u trećem svesku. Dakako, pri obrađivanju profitne stope i trgovačkog kapitala dotiču se činjenice, koje upućuju na rascjepkanost kapitala, no za našu točku bez koristi. Čitaocu ostaje dojam da broj vlasnika kapitala stalno nazaduje — ako ne apsolutno, ono s obzirom na porast radničke klase. U socijalnoj demokraciji, prema tome, prevladava, ili se uvijek iznova nameće duhu, predodžba da paralelno s koncentracijom industrijskih poduzeća teče koncentracija imovine.

No to nikako nije slučaj. Oblik akcionarskog društva djeluje u vrlo značajnom opsegu protiv tendencije centralizacije imovine s pomoću centralizacije pogona. Taj oblik dopušta veliko cjepljenje već koncentriranih kapitala i čini suvišnim prisvajanje kapitala od strane pojedinačnih mag-

nata radi koncentracije industrijskih poduzeća. Ako su ne-socijalistički ekonomisti iskorištavali tu činjenicu radi uljepšavanja socijalnih prilika, to još za socijaliste nije razlog da je sebi zataje ili da preko nje prijeđu brbljanjem. Radi se, naprotiv, o tome da se spozna njena stvarna dimenzija i njen domet.

Na žalost još posve nedostaju brojčani dokazi o stvarnoj diobi osnovnih, prioritetnih itd. dionica akcionarskih društava, kojih danas ima toliko mnogo, jer su u većini zemalja dionice anonimne (to znači da, kao i drugi papirni novac, mogu bez formalnosti promijeniti vlasnika), dok je u Engleskoj — gdje pretežu akcije, koje su upisane na ime, i u državnom registarskom uredu svatko može vidjeti spiskove tako utvrđenih akcionara — uspostavljanje točnije statistike vlasnika akcija gigantski zadatak, kome se još nije nitko usudio prići. Njihov broj može se prilično ocijeniti samo na osnovi nekih proračunavanja o pojedinim društvima. Da bismo ipak pokazali kako mnogo varaju predodžbe koje se stječu u tom pogledu, i kako najmoderniji i najglomazniji oblik kapitalističke centralizacije, »trust«, doista sasvim drugačije djeluje na razdiobu imovine no što se čini onom koji gleda izdaleka, navodimo ovdje neke brojke, koje se mogu lako verificirati.

Engleski *trust šivaćeg konca*, osnovan prije otprilike godinu dana, broji ne manje no 12 300 vlasnika dionica. Od toga:

- 6000 vlasnika osnovnih akcija s prosječnim kapitalom od 1200 maraka
- 4500 vlasnika povlaštenih akcija s prosječnim kapitalom od 3000 maraka
- 1800 vlasnika obligacija s prosječnim kapitalom od 6300 maraka.

I trust finih tkalaca ima priličan broj vlasnika dionica, naime 5454:

- 2904 vlasnika osnovnih akcija s prosječnim kapitalom od 6000 maraka
- 1870 vlasnika povlaštenih akcija s prosječnim kapitalom od 10 000 maraka
- 680 vlasnika obligacija s prosječnim kapitalom od 26 000 maraka.

Slično trust pamuka P. i T. Coats.⁶ Broj akcionara velikog mančesterskog brodskog kanala penje se na oko 40000, a trust velike provizione organizacije T. Lipton na 74 262. Robna kuća, koja se u novije vrijeme navodi kao primjer koncentracije kapitala, Spiers & Pond u Londonu, ima pri ukupnom kapitalu od 26 milijuna maraka 4650 akcionara, od kojih samo 550 akcije prelaze 10 000 maraka. To su neki primjeri za rascjepkavanje dijelova imovine kod centraliziranih poduzeća. Samo je po sebi razumljivo da svi akcionari nisu u spomena vrijednom stupnju kapitalisti, i mnogo puta se pojavljuje jedan te isti veliki kapitalist pri svim mogućim društvima ponovo kao *mali* akcionar. No pri svemu tome je broj akcionara i prosječan iznos akcija koje posjeduju upravo u brzom porastu. Računa se da broj vlasnika akcija u Engleskoj znatno prelazi milijun, a to ne izgleda pretjerano ako se pomisli da je u 1896. god. samo akcionarskih društava Ujedinjenog Kraljevstva bilo 21 223 s uplaćenim kapitalom od 22 290 *milijuna maraka*, a tome treba dodati još i inozemna poduzeća, koja nisu negotirana u samoj Engleskoj, državne papire itd.⁷

Ta raspodjela nacionalnog bogatstva — a umjesto te riječi može se u većem dijelu slučajeva kazati i nacionalni *višak proizvoda* — odražava se ponovo u brojevima statistike dohotka.

U Ujedinjenom Kraljevstvu u financijskoj godini 1893/94. (posljednji izvještaj kojim raspolažem) broj osoba pod rubrikama D i E (dohodak od poslovnih profita, viših činovničkih mjesta itd.), procijenjenih sa 3000 maraka i više — iznosio je 727 270. Međutim, tome pridolaze još obveznici s dohotkom od zemlje (rente, zakupnine), od kuća sa stano-vima za izdavanje i od oporežljivih uloga kapitala. Te grupe zajedno plaćaju poreza gotovo isto toliko koliko i naprijed navedene porezne grupe, naime 6000 prema 7000 milijuna maraka dohotka. To bi moglo gotovo podvostručiti broj osoba koje dobivaju više od 3000 maraka.

U »British Review« od 22. svibnja 1897. nalaze se neke brojke o porastu dohotka u Engleskoj od 1851. do 1881. god. Po tome je bilo u Engleskoj porodica sa 150 do 1000 funti

⁶ Kod svih tih trustova dosadašnji vlasnici kombiniranih tvornica morali su sami preuzeti dio akcija. Oni nisu obuhvaćeni u danoj tablici.

⁷ Danas se engleski kapital uložen u inozemstvu cijeni na 43 *milijarde maraka*, a njegov godišnji prirast na prosječno 114 *milijuna!*

sterlinga dohotka (srednja i sitna buržoazija i najviše radnička aristokracija): 1851. god. oko 300 000, 1881. god. oko 990 000. Dok se stanovništvo u tih trideset godina povećalo u odnosu od 27 na 35, znači za oko 30 posto, povisio se broj tih klasa dohotka u odnosu od 27 na 90, tj. oko 233 $\frac{1}{3}$ posto. Njih danas procjenjuje Griffen na jedan i po milijun poreznih obveznika.

Druge zemlje ne pokazuje principijelno različitu sliku. Francuska ima, po Mulhallu, od ukupno 8 000 000 porodica 1 700 000 porodica koje žive u velikograđanskim i malograđanskim životnim uvjetima (prosječni dohodak od 5200 maraka) prema 6 000 000 radnika i 160 000 potpuno bogatih. U Pruskoj je bilo, kao što znaju čitaoci Lassalla, 1854. god. pri stanovništvu od 16,3 milijuna samo 44 407 osoba s dohotkom većim od 1000 talira. Godine 1894/95. pri ukupnom stanovništvu od oko 33 milijuna 321 296 osoba plaćalo je porez na dohodak veći od 3000 maraka, a 1897/98. god. broj se popeo na 347 328. Dok se stanovništvo podvostručilo, sloj se bolje situiranih klasa više nego posedmerostručio. Čak i ako se, naprotiv, uračuna da dijelovi zemlje koji su anketirani 1866. god. pokazuju većinom bolje brojke o imućnosti no stara Pruska, i da su u međuvremenu znatno porasle cijene mnogim živežnim namirnicama, proizlazi ipak, u najmanju ruku, odnos prirasta bolje situiranih prema prirastu cjelokupnog stanovništva znatno iznad 2 : 1. Uzmemo li, na primjer, jedno kasnije vremensko razdoblje, nalazimo da su u četrnaest godina između 1876. i 1890. god., pri ukupnom povećanju obveznika za 20,56 posto, dohodi između 2000 i 20 000 maraka (imućno i sitnije građanstvo) porasli sa 442 534 na 582 024 poreznih obveznika; to znači za 31,52 posto. Klasa pravih posjednika (6000 maraka dohotka i iznad toga) porasla je istovremeno sa 66319 na 109095, tj. za 58,47 posto. Pet šestina tog prirasta, naime 33 226 od 38 776, otpada na srednji sloj dohodaka između 6000 i 20 000 maraka. Ništa nisu drugačiji odnosi u industrijski razvijenijoj državi Njemačke, naime Saksonskoj. Tamo je od 1879. do 1890. god. brojka dohodaka između 1600 i 3300 maraka porasla sa 62 140 na 91 124, a brojka dohodaka između 3300 i 9600 maraka sa 24 414 na 38 841.⁸ Slično je u drugim njemačkim po-

⁸ Posljednja klasa povećala se od 1890. do 1892. god. za daljih 2400, naime na 39 266. Za prvu klasu nedostaje mi za 1892. god. apsolutna brojka, zato neka se samo spomene da je između 800 i 3300 maraka (bolje

jedinačnim državama. Dakako da nisu svi primaoci viših dohodaka »posjednici«, no u kako je velikoj mjeri to slučaj, vidi se iz toga što su 1895/96. god. u Pruskoj morali platiti dopunski porez 1 152 332 obveznika s oporežljivim neto imovnim posjedom iznad 6000 maraka. Više nego polovica njih, naime 598 063, platili su porez na neto-imovinu veću od 20 000 maraka, 385 000 za imovinu iznad 32 000 maraka.

Dakle, potpuno je pogrešno pretpostavljati da suvremeni razvitak pokazuje relativno ili čak apsolutno smanjenje broja posjednika. Broj posjednika ne raste »više ili manje« nego jednostavno više, tj. apsolutno i relativno. Kad bi djelatnost i nade socijalne demokracije zavisili od smanjenja broja posjednika, tada bi ona doista mogla »otići spavati«. Ali upravo je obrnuto. Nade socijalizma ne zavise od smanjenja, nego od povećanja društvenog bogatstva. Socijalizam ili socijalistički pokret novog vijeka preživio je već mnoge predrasude, on će preživjeti i tu da njegova budućnost zavisi od koncentracije posjeda ili, ako se želi od usisavanja viška vrijednosti od sve manje grupe kapitalističkih mamuta.⁹ Da li se društveni višak proizvodnje 10 000 lica monopolistički zgrće ili se stupnjevito dijeli između pola milijuna ljudi, principijelno je svejedno za devet ili deset milijuna starješina porodica, koji su pri tom poslu prikraćeni. Njihova težnja za pravednijom raspodjelom ili za organizacijom, koja uključuje pravedniju raspodjelu, ne mora stoga biti manje opravdana i nužna. Naprotiv. Stajalo bi manje viška rada održavati nekoliko tisuća privilegiranih u raskoši, nego pola milijuna i više u nepravednom blagostanju.

Kad bi društvo bilo konstruirano tako, ili kad bi se razvijalo tako, kako je do sada pretpostavljala socijalistička doktrina, tada bi ekonomski slom mogao svakako biti samo pitanje kratkog raspona vremena. No, kako vidimo, upravo

namješteni radnici i malograđanstvo) porasla u Saksonskoj sa 227 839 na 439 948, tj. sa 20,94 posto na 30,48 posto obveznika. Spominjem da sam brojke koje se odnose na Prusku i Saksonsku uzeo djelimice iz Priručnog rječnika za državne znanosti, a djelimice iz Schönbergova priručnika.

⁹ Pri statistici najviših dohodaka, u socijalističkoj se literaturi uostalom većinom previda da vrlo velik postotak njih otpada na pravna lica, tj. na društva svih vrsta (akcionarska društva itd.). Tako je u Saksonskoj 1892. god., od 11 138 obveznika s više od 9600 maraka dohotka bilo 5594 pravnih osoba, i što se više penjemo, to više ona prevažuju. Kod dohodaka većih od 300 000 maraka dolazila su na 23 fizička 33 pravna lica.

to nije slučaj. Daleko od toga da se sastav društva prema ranijem pojednostavio, on se, naprotiv, i s obzirom na visinu dohotka i s obzirom na stručne djelatnosti, u istoj mjeri stupnjevao i diferencirao. I kad tu činjenicu ne bismo imali pred sobom empirički utvrđenu s pomoću statistike dohodaka i poziva, to bi se ona mogla dokazati i čisto deduktivnim putem kao nužna posljedica moderne privrede.

Odlika modernog načina proizvodnje je prije svega veliko povišenje proizvodne snage rada. Posljedica je ne manje *povećanje proizvodnje* — masovne proizvodnje *upotrebni* *dobara*. Gdje ostaje to bogatstvo? Ili, da bismo odmah zaostriili pitanje na jezgru stvari: gdje ostaje *višak proizvoda* koji industrijski najamni radnici proizvode iznad svoje vlastite potrošnje ograničene njihovim najamninama? »Magnati kapitala« mogli bi imati deset puta veće trbuhe nego što im pripisuje narodni humor i držati deset puta više posluge nego u stvarnosti, prema masi godišnjeg nacionalnog proizvoda — držimo na umu da je kapitalistička proizvodnja na veliko prije svega *masovna* proizvodnja — njihova potrošnja bila bi još uvijek kao perca na vagi. Netko će reći da oni eksportiraju višak. Lijepo, no inozemni kupac plaća na kraju također opet samo u robama. U svjetskoj trgovini cirkulirajući metalni novac ima sve manju ulogu. Što je neka zemlja bogatija kapitalom, to je veći njen uvoz roba, jer zemlje kojima ona uzajmljuje novac većinom ne mogu platiti kamate nikako drugačije nego u obliku roba.¹⁰ Gdje dakle ostaje ona količina robe koju ne potroše magnati i njihova posluga? Ako ona na ovaj ili onaj način ipak ne pritječe proleterima, moraju je uhvatiti druge klase. Ili sve veće relativno smanjenje broja kapitalista i sve veće blagostanje proletarijata, ili mnogobrojna srednja klasa, to je jedina alternativa koja nam dopušta neprestano povećavanje proizvodnje. Krize i neproizvodni izdaci za vojsku itd. gutaju mnogo, ali u novije su vrijeme apsorbirali ipak uvijek samo dio ukupnog viška proizvoda. Ako je radnička klasa htjela čekati na to dok »kapital« ne smakne srednje klase, mogla bi zaista dugo spavati. Kapital bi te klase u jednom obliku ekspropirao, a u drugom ih uvijek iznova oživljavao. Ne

¹⁰ Kamate koje potražuje Engleska naplaćuje u obliku viška uvoza u vrijednosti od 2 milijarde maraka; najveći dio od toga artikli su široke potrošnje.

»kapital«, sama radnička klasa ima misiju da upije parazit-ske elemente privrede.

Na činjenici da je bogatstvo modernih nacija u sve većoj mjeri bogatstvo u pokretnim upotrebnim dobrima, mančesterski su pisci zasnivali raznovrsna uljepšavanja današnjih prilika. To je svojevremeno potaklo gotovo sve socijaliste da upadnu u suprotni ekstrem i da promatraju društveno bogatstvo još samo kao fiksirano bogatstvo sub specie »kapitala«, koji je postepeno personificiran do mističnog bića. I najpametnije glave gube zdravo rasuđivanje čim im se ispriječi ta predodžba »kapitala«. Marx je jednom rekao o liberalnom ekonomu J. B. Sayu da se on usuđuje prosuđivati o krizama jer zna da je roba proizvod. Danas mnogi misle da su rekli sve o društvenom bogatstvu ako upozore na specifični oblik poduzetničkog kapitala.

Protiv postavke u mojem pismu Stuttgartskom kongresu da povećanje društvenog bogatstva nije praćeno sve manjim brojem magnata kapitala, nego sve većim brojem kapitalista svih stupnjeva, predbacuje mi uvodnik »New Yorker Volkszeitunga« da je to, bar što se tiče Amerike, pogrešno jer procjena Sjedinjenih Američkih Država pokazuje da tamo proizvodnjom vlada, s obzirom na njenu ukupnu veličinu, sve manji broj koncerna (»Concerns«). Kakvog li pobijanja. Ono što ja izjavljujem o općem *klasnom sastavu* kritičar misli da može opovrći upućivanjem na sastav *industrijskih poduzeća*. To je kao kad bi netko htio kazati da se sve više smanjuje broj proletera u modernom društvu, jer gdje je prije bio pojedinačni radnik, danas je *radnički sindikat*.

Zatim se, svakako, dodaje objašnjenje da je to sažimanje poduzeća glavna stvar, a da se ne pita stvar li se u akcionarijima jedna nova klasa besposličara.

To je prije svega jedno mišljenje, a ne nikakav dokaz protiv naglašene činjenice. Za analizu društva dolazi jedna činjenica isto tako u obzir kao i druga. Ona može s određenog stanovništva biti nevažnija, no ne radi se ovdje o tome, već o tome je li točna ili nije. O sažimanju poduzeća koje mi doista nije bilo posve nepoznato govorio sam sâm u jednoj daljoj rečenici. Spomenuo sam dvije činjenice, a kritičar misli da je dokazao neispravnost jedne, proglašavajući samo drugu za važnu. Nadam se da ću uspjeti razoriti fantoma koji njemu i drugima zamućuje pogled.

Na spomenutu izreku osvrnuo se također već u samom Stuttgartu Karl Kautsky i prigovorio mi je da bi — kad bi

bilo istina da rastu kapitalisti, a ne proleter — tada jačao kapitalizam i mi socijalisti ne bismo uopće došli do cilja. No još je istinita Marxova riječ da porast kapitala znači također porast proletarijata.

To je, u drugom pravcu i manje nezgrapno, isti quid pro quo. Ja nikad nisam rekao da proletarijat ne raste. Govorio sam, kad sam naglašavao porast kapitalista svih stupnjeva, o ljudima, a ne o poduzetnicima. No Kautsky je očigledno ostao samo pri pojmu »kapital« i zaključio da relativni porast kapitalista mora značiti relativno smanjenje proletarijata, a to proturiječi našoj nauci. I on mi suprotstavlja navedenu Marxovu izreku.

Ja sam, dalje, već gore dotakao jednu Marxovu rečenicu, koja glasi nešto drugačije nego ona koju je citirao Kautsky. Pogreška je Kautskog u identificiranju kapitala s kapitalistima ili posjednicima. Htio bih, međutim, ovdje uputiti Kautskog još na nešto drugo, što obesnažuje njegov prigovor. A to je razvitak industrijskog kapitala, koji Marx zove *organskim*. Ako se sastav kapitala mijenja tako da postojani kapital raste, a promjenljivi pada, tada u dotičnim poduzećima apsolutni porast kapitala znači relativno opadanje proletarijata. Međutim, upravo je to, po Marxu, karakterističan oblik modernog razvoja. Preneseno na cjelokupnu kapitalističku privredu, to zapravo znači: apsolutni porast kapitala, relativno opadanje proletarijata. Radnici koji su postali suvišni zbog promjene organskog sastava kapitala nalaze svaki put samo u tolikoj mjeri ponovo posao ukoliko se na tržištu pojavljuje *novi* kapital za njihovo zapošljavanje. Upravo u točki na kojoj Kautsky zaoštrava pitanje moja je izreka u skladu s Marxovom teorijom. Ukoliko treba da raste broj radnika, to mora kapital rasti proporcionalno još brže, to je konzekvenција marksističke dedukcije. Mislim da će to Kautsky priznati bez daljega.

Radi se, dakle, do sada samo o tome je li povećani kapital kapitalistički posjed samo kao *fond* poduzeća ili je to i kao *udio* poduzeća.

Ako ne, tada bi ma koji bravarski majstor Fasewalk, koji vodi svoj posao sa šest pomoćnika i nekoliko naučnika, bio kapitalist, a rentijer Müller, koji ima u kovčegu nekoliko stotina tisuća maraka, ili njegov zet, inženjer Schulze, koji je dobio veći broj akcija kao miraz (nisu svi akcionari besposličari), bio bi proleter. Sasvim je očigledan besmisao takve klasifikacije. Posjed je posjed, bio nepokretan ili po-

kretan. Akcija ne samo što jest kapital, ona je, štoviše, kapital u njegovu najsavršenijem, moglo bi se reći sublimiranom obliku. Ona je doznaka za udio u višku proizvoda nacionalne ili svjetske privrede, oslobođena svih prostački osjetilnih dodira s niskostima industrijske djelatnosti — dinamički kapital, ako se želi. I kad bi akcionari svi zajedno živjeli samo kao besposleni rentijeri, to bi sve veće čete akcionara — danas se može reći bataljoni akcionara — predstavljali već samom svojom egzistencijom, načinom svoje potrošnje i brojem svoje socijalne pratnje potenciju koja snažno utječe na privredni život društva. Akcija uspostavlja u socijalnoj ljestvici ponovo srednje članove koji su koncentracijom pogona bili uklonjeni iz industrije kao šefovi proizvodnje.

Ali s tom koncentracijom stvari stoje na svoj način. Promotrimo je nešto pobliže.

c) Klase pogona u proizvodnji i širenje društvenog bogatstva

Za onu evropsku zemlju koja vrijedi kao najnaprednija zemlja kapitalističkog razvoja, za Englesku, nedostaje opća statistika klase pogona u industriji. Ona postoji samo za određene grane proizvodnje koje su podvrgnute zakonu o tvornicama i za pojedine lokalitete.

Što se tiče tvornica i radionica koje su podvrgnute zakonu o tvornicama, u njima je bilo, po izvještaju tvorničkih inspektora za 1896. god., zaposleno ukupno 4 393 983 osoba. To nije još ni puna polovica onih osoba koje su bile označene, po procjeni iz 1981. god., kao djelatne u industriji. Broj procjene je, bez transportne grane, 9 025 902. Od preostalih 4 626 919 osoba jedna četvrtina do jedne trećine otpada na poslovne ljude dotičnih grana proizvodnje i na neke srednje i velike pogone, koji ne stoje pod zakonom o tvornicama. Ostaje oko *tri milijuna* namještenika i malih zanatlija u *patuljastim pogonima*. Četiri milijuna radnika koji su podvrgnuti zakonu o tvornicama podijeljeno je na ukupno 160 948 tvornica i radionica, što daje prosjek od 27 do 28 radnika na pogon.¹¹ Dijelimo li tvornice i radionice, dobiva-

¹¹ Od 1931 registrirane tvornice i 5624 radionice još nisu pri završetku izvještaja prispjeli podaci. Oni bi još snizili odnos radnika prema pogonu.

mo 76 279 tvornica sa 3 743 418 radnika i 81 669 radionica sa 655 565 radnika, u prosjeku 49 radnika na tvornicu i 8 radnika na registriranu radionicu. Već prosječni broj 49 radnika na tvornicu pokazuje ono što potvrđuje točnije ispitivanje tablica izvještaja da najmanje dvije trećine pogona, registriranih kao tvornice, pripadaju kategoriji srednjih pogona od 6 do 50 radnika, tako da preostaje najviše 20 000 do 25 000 pogona sa 50 radnika i više, koji će zajedno predstavljati oko 3 milijuna radnika. Od 1 171 990 lica koja su djelatna u transportnoj grani može se u najboljem slučaju smatrati da pripadaju velikim pogonima tri četvrtine. Pribroji li se to ranijim kategorijama, dobivamo u cjelini za radnički i pomoćni personal velikih pogona između 3½ i 4 milijuna osoba, prema kojima stoji više od 5½ milijuna lica zaposlenih u srednjim i malim pogonima. »Radionica svijeta«, prema tome, nije postala plijen krupne industrije ni blizu u onoj mjeri kao što se misli. Industrijski pogoni pokazuju, naprotiv, i u Britanskom Carstvu najveću raznolikost, i s ljestvice ne nestaje nijedna veličinska klasa.¹²

¹² Njemački radnici koji su se preselili u Englesku više su mi puta izrazili svoje čuđenje zbog rascjepkanosti pogona koje su susreli u drvnjoj, metalskoj itd. prerađivačkoj industriji te zemlje. Današnje brojke pamučne industrije pokazuju samo umjereni porast koncentracije od vremena kad je pisao Karl Marx. Evo jedne usporedbe s brojkama koje je posljednje dao Marx.

	Marx 1868.	Statistika 1890.	Porast odnosno smanjenje
tvornice	2 549	2 538	— 0,43 posto
razboji	379 329	615 714	+ 62 posto
vretena	32 000 014	44 304 819	+ 39 posto
radnici	401 064	528 795	+ 32 posto
radnika na tvornicu	154	208	+ 33 posto

Za 22 godine jedne industrije tako podložne tehničkom prevratu to nije abnormalno visoko koncentriranje. Svakako, povećali su se razboji za 62 posto, ali broj vretena rastao je tek malo brže nego broj zaposlenih radnika. Od zaposlenih radnika pokazuju od 1870. god. nadalje veći prirast odrasli muški radnici nego žene i djeca. (Usporedi *Kapital*, I, 4. izd., str. 400. i *Statistical Abstract for the United Kingdom from 1878. to 1892.*) U drugim granama tekstilne industrije koncentracija je bila još manja. Tako se od 1870. do 1890. god. povećao broj tvornica vune i kamgarna od 2 459 na 2 546, a broj u njima zaposlenih radnika od 234 687 na 297 053, tj. od 95 na 117 radnika na tvornicu. Ovdje su se, suprotno pamučnoj industriji, vretena umnožavala mnogo brže nego razboji, koji pokazuju povećanje sa 112 794 na 129 222, što zaostaje za

Usporedimo li s dobivenim brojkama one njemačke *Austrijske statistike* iz 1895. god., nalazimo da njemačka statistika pokazuje uglavnom istu sliku kao i engleska. Krupna industrija zauzimala je 1895. god. u njemačkoj proizvodnji već razmjerno gotovo isto mjesto kao u Engleskoj 1891. god. U Pruskoj je 1891. god. 38 posto industrijskih radnika pripadalo krupnoj industriji. Razvoj prema velikom pogonu izvršio se tamo i u ostaloj Njemačkoj nečuvenom brzinom. Ako su različite grane industrije (među njima tekstilna industrija) u njoj još iza Engleske, to su druge u prosjeku dostigle engleski nivo (strojevi i oruđa), a neke su ga nadmašile (kemijska industrija, industrija stakla, neke grane grafičke radinosti i, vjerojatno, također elektrotehnika). Velika masa u industriji djelatnih lica pripada ipak i u Njemačkoj još uvijek malim i srednjim pogonima. Od 10¼ milijuna u industriji djelatnih lica otpadalo je 1895. god. nešto više od 3 milijuna na velike pogone, 2½ milijuna na srednje pogone (6 do 50 lica) i 4¼ milijuna na male pogone. *Zanatski majstori* brojili su još 1¼ milijuna. U pet zanata njihov se broj prema 1895. god. povećao apsolutno i relativno (prema prirastu stanovništva), u devet zanata samo apsolutno, a u 11 pao je i apsolutno i relativno.¹³

U *Francuskoj* industrija kvantitativno po opsegu još više zaostaje za poljoprivredom; po procjeni od 17. travnja 1894. god. ona je predstavljala samo 25,9 posto stanovništva, a poljoprivreda gotovo dvaput više, naime 47,3 posto. Sličan odnos pokazuje *Austrija*, gdje na poljoprivredu dolazi 55,9 posto, na industriju 25,8 posto stanovništva. U *Francuskoj* ima u industriji: 1 milijun samostalnih prema 3,3 milijuna namještenika, u *Austriji* šest stotina tisuća samostalnih prema 2¼ milijuna radnika i nadničara. I ovdje je odnos približno isti. Obje zemlje pokazuju niz visokorazvijenih industrija (tekstilna industrija, rudarstvo i topionice), koje su se, s obzirom na veličinu pogona, uhvatile u koštac s najnapred-

povećanjem zaposlenih radnika, tako da se može govoriti samo o koncentraciji predenja.

Izvještaj tvorničkih inspektora za 1896. god. navodi da je cjelokupna tekstilna industrija Velike Britanije brojila 9891 tvornicu, koje su pripadale u 7900 poduzeća, i zapošljavale 1 077 687 radnika, prema 5 968 tvornica sa 718 051 radnika 1870. god. — koncentracija od 120,30 na 136,4 radnika po poduzeću.

¹³ Usporedi: R. Calwer, *Die Entwicklung des Handwerks*. »Neue Zeit«, XV, 2, str. 597.

nijim zemljama, ali koje su u nacionalnoj privredi tek parcijalne pojave.

Svicarska ima: na 127 000 samostalnih 400 000 radnika u industriji. *Sjedinjene Američke Države*, za koje spomenuti suradnik »New Yorker Volkszeitung« kaže da je najviše kapitalistički razvijena zemlja svijeta, imaju, doduše, po procjeni iz 1890. god., u industriji razmjerno visok prosjek radnika po pogonu, naime $3\frac{1}{2}$ milijuna radnika na 355 415 industrijskih pogona, tj. dakle 10 : 1. Ipak nedostaju ovdje, kao i u Engleskoj, svi kućni pogoni i patuljasti pogoni. Ako se uzmu brojke pruske industrijske statistike odozgo prema dolje, dobiva se gotovo točno isti prosječni broj kao u američkoj procjeni. I promatramo li u *Statistical Abstract* Sjedinjenih Američkih Država poblize popis industrije koje su uzete pri proračunu, nailazimo na bezbroj grana proizvodnje sa pet i manje radnika po pogonu u prosjeku. Tako odmah na prvoj strani, iza 910 tvornica poljoprivrednih oruđa sa 30 723 radnika, 35 tvornica municije sa 1993 radnika i 251 tvornica umjetnog perja i cvijeća sa 3638 radnika — 59 tvornica umjetnih udova sa 154 i 581 tvornica platna za jedra i šatore sa 2873 radnika.

Ako je neprekidni napredak tehnike i centralizacija pogona u sve većem broju industrijskih grana istina, značenje koje danas jedva da još mogu sebi prešutjeti zatucani reacionari, to nije manje utvrđena istina da se u čitavom nizu industrijskih grana manji i srednji pogoni pokazuju potpuno sposobni za život pored velikih. Nema ni u industriji razvoja po nekoj šabloni, koja bi ravnomjerno vrijedila za sve grane. Poslovi koji se vode rutinski ostaju maloj i srednjoj industriji, a grane umjetničkog zanatstva, za koje se mislilo da su osigurane malim pogonima, jednog će lijepog dana beznadno pripasti krupnoj industriji. Slično je i s kućnom industrijom i posrednom industrijom. U kantonu Zürich dulje je vrijeme nazadovalo kućno tkalaštvo u industriji svile, od 1891. do 1897. god., međutim, umnožili su se kućni tkalci od 24 708 na 27 800, dok su se radnici i namještenici u mehaničkim tkaonicama svile umnožili samo od 11 840 na 14 550. Treba li taj porast kućnih tkalaca pozdraviti kao privredno radosnu pojavu, drugo je pitanje, ovdje se radi prije svega samo o utvrđivanju činjenice i ni o čemu drugome.

Dalje postojanje i obnavljanje malih i srednjih pogona određuje niz okolnosti, koje se mogu podijeliti u tri grupe.

Ponajprije je jedan broj zanimanja ili industrijskih grana pogodan gotovo isto tako dobro za mali i srednji kao i za veliki pogon, i prednosti što ih ima ovaj posljednji pred prvima nisu tako značajne da se ne bi mogle izravnati s pomoću izvjesnih prednosti koje su oduvijek svojstvene manjem pogonu. To se tiče, kao što je poznato, među ostalim različitim grana prerade drveta, kože i metala. Ili, postoji takva podjela rada da krupna industrija isporučuje poluproizvode i tričetvrtproizvode, koji se u manjim pogonima izrađuju kao gotovi za tržište.

Drugo, u mnogim slučajevima govori način na koji se proizvod mora učiniti pristupačnim potrošaču — u prilog proizvođenja u manjem pogonu, kako se to najjasnije pokazuje u pekarstvu. Kad bi to zavisilo samo od tehnike, to bi pekarstvo naime odavno monopolizirala krupna industrija, da se ona može time baviti s velikim uspjehom, dokazuju mnoge tvornice kruha, koje donose dobar profit. No usprkos njima ili pored njih tvornica kolača, koje također postepeno osvajaju tržište, održavaju se male i srednje pekarnice s pomoću prednosti koje im pruža neposredno saobraćanje s potrošačima. Dok pekari treba da računaju samo s kapitalističkim poduzećem, za svoju su kožu sigurni još prilično dugo. Njihov porast nakon 1882. god. doduše nije išao ukorak s porastom stanovništva, no još je uvijek vrijedan spomena (77 609 prema 74 283).

No pekarstvo je samo drastičan primjer. Za mnoge zanate, naime za sve gdje se miješa proizvodni i uslužni rad, vrijedi isto. Navest ćemo ovdje potkivački i kolarski zanat. Američki proračun pokazuje 28 000 potkivačkih i kolarskih pogona s ukupno 50 867 osoba, od čega je upravo polovica samostalnih, a njemačka statistika zanimanja — 62 722 potkivača, i trajat će sigurno još prilično vremena dok im automobil, vozila koje tjera parna itd. snaga, ne oduzmu život, da bi — udahnuo život novim malim radionicama, kao što je to, kako je poznato, učinio bicikl. Slično je u krojačkom zanatu, cipelarstvu, sedlarstvu, stolarstvu, tapetarskom zanatu, urarstvu itd., gdje pružanje usluga (i, u različitom stupnju, reparatura) i sitna trgovina održava na životu samostalne egzistencije, od kojih, dakako, mnoge, ili ni približno ne sve, reprezentiraju samo proleterске dohotke.

Na kraju, no ne i najmanje, sam veliki pogon rađa manje i srednje pogone, djelimice masovnom proizvodnjom i odgovarajućim pojeftinjanjem materijala za rad (pomoćni

materijali, poluproizvodi), djelimice odbijanjem kapitala na jednoj i »oslobađanjem« radnika na drugoj strani. U velikim i malim količinama novi kapitali koji žele da se oplode stupaju neprestano na tržište, kojega sposobnost za primanje novih artikala neprestano raste s bogatstvom društva. Ne malu ulogu ovdje imaju naprijed navedeni akcionari. Od šake milijunaša ne bi uistinu moglo živjeti tržište, čak kad bi »ruka« i brojila nekoliko tisuća prstiju. No stotine tisuća bogatih i dobro stojećih već mogu pritom nešto reći. Gotovo se sve luksuzni artikli tih slojeva u početku, a mnogi i kasnije, izrađuju u malim i srednjim pogonima, koji, uostalom, mogu biti pravi kapitalistički pogoni, već prema tome koliko prerađuju skuplji materijal i upotrebljavaju skupocjene strojeve (proizvodnja dragulja, prerada finih metala, umjetničko štamparstvo). Tek kasnije, ukoliko sam ne preuzme dotične artikle, veliki pogon se brine da pojeftinjavanjem radnog materijala »demokratizira« ovaj ili onaj novi luksuz.

Tako se danas prikazuje u cjelini takva slika — usprkos stalnim promjenama u grupiranju industrija i unutar njem uređenju pogona — kao da veliki pogon ne usisava stalno male i srednje pogone, već kao da samo napreduje pored njih. Samo patuljasti pogoni nazaduju i apsolutno i relativno. No mali se i srednji pogoni povećavaju, kao što to za Njemačku proizlazi iz slijedećih brojki pomoćnih pogona. Oni su reprezentirali radnika:

	1882.	1895.	Porast
malí pogoni			
(1—5 osoba)	2 457 950	3 056 318	24,3 posto
malí srednji pogoni			
(6—10 osoba)	500 097	833 409	66,6 posto
veći srednji pogoni			
(11—50 osoba)	891 623	1 620 848	81,8 posto

Stanovništvo se povećalo u istom razdoblju samo za 13,5 posto.

Ako je, dakle, u obrađivanom vremenskom razdoblju veliki pogon još snažnije povećao svoju armiju — za 88,7 posto — to je ovo samo u pojedinačnim slučajevima bilo istoznačno s usisavanjem malih radnji. Doista ne postoji u mnogim slučajevima čak ni — ili također ne više — konkurencija između velikog i malog pogona (sjetimo se velikih

radionica, strojeva i mostova). Primjer tekstilne industrije, koji se često rado navodi u našoj literaturi, u mnogom je pogledu varljiv. Povišenje proizvodnosti, koje je pokazao mehanički tkalački stan prema starom vretenu, ponavlja se samo sporadično. Vrlo mnogo velikih pogona nije nadmoćno malim ili srednjim pogonima proizvodnošću primijenjenog rada, već isključivo veličinom pothvata (brodogradilišta) i ostavljaju potpuno, ili najvećim dijelom, nedirnutu njihovu poslovnu sferu. Tko tu čuje da je u Prusiji 1895. god. bilo gotovo dvostruko više radnika zaposlenih u velikim pogonima nego 1882, da su predstavljali 1882. god. radnici tek 28,4 posto, ali 1895. god. već 38,0 posto cjelokupnog u industriji zaposlenog radništva, taj može lako uobraziti da će mali pogon doista skoro biti stvar prošlosti i da je odigrao svoju ulogu u privredi. Navedene brojke pokazuju da skokovito širenje i rasprostranjenost velikih pogona predstavlja samo jednu stranu privrednog razvoja.

Kako je u industriji, tako je i u *trgovini*. Usprkos naglom porastu velikih robnih kuća, održavaju se isto tako srednje i manje trgovačke radnje. Ovdje se, dakako, ne može raditi o tome da se osporava parazitski element u trgovini, odnosno u takozvanoj posrednoj trgovini. Ipak se mora primijetiti da se i u tom pogledu mnogo pretjeruje. Proizvodnja na veliko i svjetski saobraćaj, koji se stalno uzdiže, bacaju na tržište sve veće mnoštvo upotrebnih dobara, koja žele biti na bilo koji način dovedena potrošačima. Tko bi osporavao da se to može izvesti s manjim rashodima za rad i troškovima nego preko sadašnje posredne trgovine? No dok se to ne dogodi, i ona će živjeti. I kako je iluzija očekivati od krupne industrije da će u dohledno vrijeme usisati male i srednje pogone osim jednog relativno beznačajnog ostatka, tako je isto utopijski očekivati od kapitalističkih robnih kuća spomena vrijedno usisavanje srednjih i malih dućana. Oni štete pojedinim radnjama i ovdje-ondje povremeno dovode u zbrku čitavu sitnu trgovinu. No nakon nekog vremena nalazi ta trgovina ipak put da konkurira velikima i iskoristi sve prednosti koje joj pružaju mjesni odnosi. Obrazuju se novo specijaliziranje i novo kombiniranje poslova, novi oblici i metode poslovanja. Kapitalistička robna kuća prvotno je mnogo više proizvod velikog porasta *robnog bogatstva* nego oruđe uništenja parazitske sitne trgovine, ona je više djelovala da sitnu trgovinu izbací iz njenog utrvenog puta i odvikne je od izvjesnih monopolističkih navika nego da je

istrijebi. Broj dućana je u stalnom porastu, on je porastao u Engleskoj između 1875. i 1886. god. sa 295 000 na 366 000. Još više raste broj ljudi koji rade u trgovini. Kako je engleska statistika iz 1891. god. u tom pogledu rađena po drugim principima nego iz 1881. god.,¹⁴ da navedemo ovdje brojke pruske statistike.

U Pruskoj je bilo osoba koje rade u trgovini i saobraćaju (bez željeznica i pošte):

	1885.	1895.	Porast
u pogonima sa 2 i manje pomoćnika	411 509	467 656	13,6 %
u pogonima s 3—5 pomoćnika	176 867	342 112	93,4 %
u pogonima sa 6—50 pomoćnika	157 328	303 078	92,6 %
u pogonima s 51 i više pomoćnika	25 619	62 086	142,2 %
	771 323	1 174 932	

Razmjerno je najveći porast u velikim pogonima, no oni ne predstavljaju mnogo više od pet posto cjeline. Nisu veliki oni pogoni koji najsmrtonosnije konkuriraju malima, ovi posljednji brinu se po mogućnosti uzajamno za taj posao. No razmjerno ostaje ipak malo mrtvaca. I ljestvica pogona ostaje neokrnjena u svojoj strukturi. Mali srednji pogon pokazuje najjači porast.

Dođemo li, konačno, do *poljoprivrede*, to s obzirom na odnose veličina pogona nailazimo danas svuda u Evropi, a djelimično već i u Americi, na pokret koji prividno proturiječi svemu što je do sada pretpostavljala socijalistička teorija. Industrija i trgovina pokazivale su samo polaganije kretanje naviše prema velikom pogonu nego što se pretpostavljalo, a poljoprivreda pokazuje ili *mirovanje* ili direktni *nazadak* opsega veličine pogona.

Što se prije svega tiče *Njemačke*, pokazuje popis gospodarstva, sastavljen 1895. god., prema 1882. god. relativno najjači porast u grupi *seljačkog srednjeg gospodarstva* (5 do 20 hektara), naime, za gotovo 8 posto, a još je veći prirast površine zemlje koju ono zauzima, naime oko 9 posto. Seljačko sitno gospodarstvo (2 do 5 hektara), koje prema dolje najprije slijedi iza ovog, pokazuje drugi jaki porast: 3,5 posto porasta gospodarstava i 8 posto porasta površine

¹⁴ Koliko je iz nje vidljivo, pokazuje ona povećanje veće od 50 posto u posljednjoj dekadi.

zemlje. Patuljasta gospodarstva (ispod 2 hektara) porasla su za 5,8 posto, a površine koje zaposjeduju za 12 posto, pa ipak poljoprivredno iskorištavani dio tih površina pokazuje nazadak od gotovo 1 posto. Porast za nepotpuni 1 postotak, koji pritom potpuno otpada na šumarstvo, pokazuju djelimično već kapitalistička krupnoseljačka gospodarstva (20 do 100 hektara), a porast za manje od 1/3 posto krupna gospodarstva (više od 100 hektara), kod kojih se pokazuje isto.

Evo dotičnih brojaka za 1895. god.:

Vrsta gospodarstava	Broj gospodarstava	Poljoprivredno iskorištavana površina	Ukupna površina
patuljasta gospodarstva (do 2 ha)	3 236 367	1 808 444	2 415 414
sitnoseljačka (2—5 ha)	1 016 318	3 285 984	4 142 071
srednjoseljačka (5—20 ha)	998 804	9 721 875	12 537 660
krupnoseljačka (20—100 ha)	281 767	9 869 837	13 157 201
krupna (100 ha i više)	25 061	7 831 801	11 031 896

Više od dvije trećine ukupne površine otpada na tri kategorije seljačkih gospodarstava, oko jedne četvrtine na krupna gospodarstva. U Pruskoj je odnos još povoljniji za seljačka gospodarstva; tamo ona zaposjedaju *gotovo tri četvrtine* poljoprivredne površine zemlje, 22 875 000 od 32 591 000 hektara.

Obratimo li se od Pruske susjednoj *Nizozemskoj*, nailazimo:

Veličina gospodarstava	Gospodarstva 1884.	Gospodarstva 1893.	Porast odnosno pad	Postotak
1—5 ha	66 842	77 767	+ 10 925	+ 16,2
5—10 ha	31 552	94 199	+ 62 647	+ 198,5
10—50 ha	48 278	51 940	+ 3 662	+ 7,6
iznad 50 ha	3 554	3 510	— 44	— 1,2

Ovdje je veliko gospodarstvo direktno nazadovalo, a sit-noseljačko srednje gospodarstvo se *potrostručilo*.¹⁵

U Belgiji je po Vanderveldeu¹⁶ neprekidnoj decentralizaciji podvrgnut i posjed kao i obrada zemlje. Posljednja opća statistika pokazuje *porast* broja *zemljoposjednika* sa 201 226 godine 1846, na 293 524 godine 1880, porast *zakupaca zemljišta* sa 371 320 na 616 872. Ukupna poljoprivredno obrađena površina u Belgiji iznosila je 1880. god. nepotpuna 2 milijuna hektara, od čega su više od jedne trećine obrađivali vlasnici. Parcelna privreda podsjeća ovdje već na kineske agrarne odnose.

Francuska je imala 1882. god. poljoprivrednih gospodarstava:

	Gospodarstva	Rasprostrtost
ispod 1 ha	2 167 767	1 083 333 ha
1— 10 ha	2 635 030	11 366 274 ha
10— 40 ha	727 088	14 845 650 ha
40—100 ha	113 285	22 266 104 ha
100—200 ha	20 644	
200—500 ha	7 942	
iznad 500 ha	217	
	5 671 973	49 561 361

Na gospodarstva između 40 do 100 hektara otpadalo je oko 14 milijuna, na gospodarstva iznad 200 hektara oko 8 milijuna hektara, tako da je u cijelosti krupno gospodarstvo zapremalo između jedne petine i jedne šestine poljoprivredno obrađene površine. Malo, srednje i veliko seljačko gospodarstvo pokriva gotovo tri četvrtine francuskog tla. Od 1862. do 1882. god. povećala su se gospodarstva od 5 do 10 hektara za 24 posto, a gospodarstva između 10 i 40 hektara za 14,28 posto. Agrarna statistika iz 1892. god. pokazuje porast ukupnog broja gospodarstava za 30 000, no smanjenje na kraju navedenih kategorija za 33 000, što pokazuje dalje rasparčavanje zemljišnih gospodarstava.

No kako stoji u *Engleskoj*, klasičnoj zemlji veleposjeda i kapitalističkog zemljišnog gospodarstva?

¹⁵ Uspoređi W. H. Bliegen, »Das Agrarprogramm der niederländischen Sozialdemokratie«, »Neue Zeit«, XVIII, 1, str. 75. i dalje.

¹⁶ Der Agrarsozialismus in Belgien, »Neue Zeit«, XV, 1, str. 752.

Poznata je lista mamut-landlordova, koja se od vremena do vremena pojavljuje u štampi, da bi se očigledno predočila koncentracija posjeda u Engleskoj, a poznato je također i mjesto u *Kapitalu*, gdje Marx kaže kako tvrdnja Johna Brighta da 150 posjednika posjeduje polovinu britanskog, a 12 polovinu škotskog tla nije pobijena. (*Kapital*, I, 4. izd., str. 615.) No, premda je monopolistički centralizirano, tlo Engleske ipak to nije toliko kako misli John Bright. Po Brodrickovu *English Land and English Landlords* 1876. god. od 33 milijuna acra tla u Engleskoj i Walesu, koje je uneseno u Domesday Book, oko 14 milijuna bilo je vlasništvo 1704 posjednika sa 3000 acra (1200 hektara) i više. Ostalih 19 milijuna acra dijelilo se između oko 150 000 vlasnika 1 acra i više i golemog mnoštva vlasnika malih krpa tla. Mulhall je naveo 1892. god. za cijelu Ujedinjenu Kraljevinu broj od 176 520 vlasnika sa više od 10 acra tla (ukupno ^{10/11} cijele površine). Kako se to tlo obrađuje? Evo brojaka iz 1885. i 1895. god. za Veliku Britaniju (Englesku s Walesom i Škotskom, ali bez Irske) pri čemu su, radi zgodnije usporedbe, veličine gospodarstava, ukoliko se radi o klasifikaciji, pre-računate u hektare.¹⁷ Nabrojeno je:

Gospodarstva	1882.	1895.	Porast odnosno pad
2— 20 ha	232 955	235 481	+ 2 562
20— 40 ha	64 715	66 625	+ 1 910
40—120 ha	79 573	81 245	+ 1 672
120—200 ha	13 875	13 568	— 307
iznad 200 ha	5 489	5 219	— 270

I ovdje je, dakle, vidljiv pad krupnih i vrlo krupnih i porast sitnih i srednjih seljačkih gospodarstava.

Brojke gospodarstava ne kazuju nam, međutim, još ništa o obrađenoj površini. Popunimo ih, stoga, brojkama površina, koje otpadaju na različite klase gospodarstava. One nam pokazuju upravo zapanjujuću sliku.

¹⁷ Prema odnosu 1 acre = 40 ari, što nije sasvim točno, no dopustivo radi uspoređivanja. Brojke su uzete iz Plave knjige o Agricultural Holdings.

U Velikoj Britaniji bilo je 1895. godine:

	Acra à 40 ari	Postotak ukupne površine
gospodarstva ispod 2 ha ¹⁸	366 792	1,13
gospodarstva od 2 do 5 ha	1 667 647	5,12
gospodarstva od 5 do 20 ha	2 864 976	8,79
gospodarstva od 20 do 40 ha	4 885 203	15,00
gospodarstva od 40 do 120 ha	13 875 914	42,59
gospodarstva od 120 do 200 ha	5 113 945	15,70
gospodarstva od 200 do 400 ha	3 001 184	9,21
gospodarstva preko 400 ha	801 852	2,46
	32 577 513	100,00

Po ovom upravo 27 do 28 posto poljoprivredno iskorišćene površine Velike Britanije čini pravo krupno gospodarstvo, a samo 2,46 posto otpada na gigantska gospodarstva. Nasupro tome otpada više od 66 posto na srednja i krupna seljačka gazdinstva. U Velikoj Britaniji je odnos seljačkih gazdinstava (pri čemu svakako preteže već kapitalističko krupno seljačko gospodarstvo) još povoljniji nego prosjek u Njemačkoj. Čak i u pravoj Engleskoj obuhvaćaju gospodarstva između 5 i 120 hektara 64 posto obrađene površine, a tek oko 13 posto površine otpada na gospodarstva veća od 200 hektara. U Walesu, ne uzimajući uopće u obzir patuljasta gospodarstva, 92 posto, a u Škotskoj su 72 posto gazdinstava seljačka gospodarstva između 2 i 120 hektara.

Od obrađene površine, 61 014 gospodarstva sa 4,6 milijuna acra zemlje obrađuju sami njihovi vlasnici, 19 607 gospodarstava obrađivalo je djelimice vlastitu, a djelimice zakupljenu zemlju, a 439 405 gospodarstava zakupljenu zemlju. Poznato je da u Irskoj sasvim preteže sitnoseljački odnosno sitno-zakupnički stalež. Isto vrijedi i za Italiju.

Nakon svega toga nesumnjivo je da je u cijeloj Zapadnoj Evropi, kao i, uostalom, u istočnim državama Sjedinjenih Američkih Država svuda u porastu sitno i srednje gospodarstvo u poljoprivredi, a opada krupno, odnosno gigantsko gospodarstvo. Nesumnjivo je da su srednja gospodarstva

¹⁸ Ovamo dolazi još 579 133 parcela ispod 40 acra.

često vrlo izraženo kapitalistička gospodarstva. Koncentracija gospodarstava ne odvija se ovdje u tom obliku da se pojedinom gazdinstvu pripaja sve veća površina, kao što je to bilo u Marxovo vrijeme (usporedi *Kapital* I, 4. izd., str. 643, bilješka), već isključivo u obliku intenzifikacije privrede, prijelaza na kulture koje zahtijevaju više rada na jedinicu površine, ili na kvalificirano stočarstvo. Poznato je da je to u visokom stupnju (ne isključivo) rezultat poljoprivredne konkurencije prekomorskih i istočnoevropskih agrarnih država ili agrarnih teritorija. I isto tako da će ove biti još prilično dugo kadre iznositi na evropsko tržište žito i niz drugih poljoprivrednih proizvoda uz tako jeftine cijene, da se s te strane ne može očekivati bitno pomjeranje faktora razvoja.

Pa neka, dakle, i tablice statistike dohotka naprednih industrijskih zemalja registriraju djelimice pokretljivost, a time ujedno i prolaznost i nesigurnost kapitala u modernoj privredi, neka također ovdje naznačeni dohoci ili imovine sve više budu papirne veličine, koje bi snažniji vjetar doista mogao lako otpuhnuti, to ipak ti nizovi dohodaka nisu u temeljnoj suprotnosti prema ljestvici privrednih jedinica u industriji, trgovini i poljoprivredi. Skala dohodaka i skala pogona pokazuju u svojoj raščlanjenosti prilično izraženi paralelizam, naročito što se tiče srednjih članova. Ne vidimo da se oni bilo gdje smanjuju, štoviše, gotovo se posvuda znatno proširuju. Ono što im se ovdje odozgo oduzima popunjuju oni prilivom odozdo, a za ono što tamo iz njihovih redova pada prema dolje dobivaju nadomjestak odozgo. Ako slom modernog društva ovisi o nestajanju srednjih članova između vrha i dna socijalne piramide, ako je on uvjetovan usisavanjem tih srednjih članova od ekstrema iznad i ispod njih, tada njegovo ostvarenje u Engleskoj, Njemačkoj i Francuskoj nije danas bliže nego u bilo kojoj prijašnjoj epohi u 19. stoljeću.

No zgrada se može i vana činiti nepromjenljivo čvrstom, a ipak biti ruševna, ako su postali truli sami kamenovi ili značajni slojevi kamena. Solidnost trgovačke kuće potvrđuje se u kritičnim vremenima, stoga nam ostaje da istražimo kako stoji s privrednim krizama, koje su svojstvene modernom uređenju proizvodnje, i kakva ispoljavanja i protudjelovanja treba u bližoj budućnosti očekivati od njih.

d) Krize i mogućnosti prilagođavanja moderne privrede

»Proturječno kretanje kapitalističkog društva praktični buržuj osjeća najjače u kolebanjima periodičnog ciklusa moderne industrije i u njihovu vrhuncu — općoj krizi.«

Marx, Pogovor drugom izdanju *Kapitala* [I, LXIV].

O privrednim krizama modernog društvenog tijela, njihovim uzrocima i njihovu liječenju jedva da se prepiralo manje žestoko nego o patološkim krizama, odnosno o bolestima ljudskog tijela. Tko voli uspoređivati, s lakoćom će naći usporedne točke za paralele između različitih vrsta teorija, koje su postavljene s obzirom na obje pojave. On će, na primjer, u pristicama ekstremnog privrednog liberalizma, koji se nadovezuje na J. B. Saya, a koji poslovne krize promatra samo kao proces samoliječenja privrednog organizma — opaziti najbliže duhovne srodnike pristalica takozvane metode prirodnog liječenja, te će različite teorije, koje s određenog stanovništva govore u prilog liječničkog zahvata kod ljudskih bolesti (simptomatički način liječenja, konstitucionalno liječenje itd.), dovesti u vezu s različitim socijalnim teorijama, koje smatraju nužnim različite državne zahvate u uzroke i ispoljavanja privrednih kriza. Ako, međutim, prijeđe na to da točnije promatra zastupnike s ove i s one strane postavljenih sistema, to će doći do čudnovatog opažanja da s jednoobraznošću načina mišljenja, što je genijalni psiholozi povijesti pripisuju ljudima, vrlo često stvar loše stoji, da se velika vjera u aprobirane liječnike i u njihovo umijeće vrlo dobro slaže s krutim privrednim menčesterizmom, a isto tako i vice versa.

Najpopularnije objašnjenje privrednih kriza u socijalističkim je krugovima njihovo izvođenje iz nedovoljne potrošnje. Tom se shvaćanju, međutim, nekoliko puta oštro suprotstavio Friedrich Engels. Najoštrije u trećem odjeljku trećeg poglavlja polemičkog spisa protiv Dühringa, gdje kaže da je nedovoljna potrošnja masa, dakako, »jedan od preduvjeta kriza«, no ne objašnjava ni zašto danas ima kriza ni zašto ih prije nije bilo. Engels pritom navodi kao primjer odnose u engleskoj pamučnoj industriji 1877. god. i proglašava velikom drskošću »da se sadašnji totalni zastoj u prodi pamučnih prediva i tkanina objašnjava nedovoljnom potrošnjom engleskih masa, a ne hiperprodukcijom engleskih tvorničara

pamuka«. (3. izd., str. 308/309.)¹⁰ No i sam se Marx povremeno vrlo oštro izjašnjavao protiv izvođenja kriza iz nedovoljne potrošnje. »Čista je tautologija«, kaže se u drugom svesku *Kapitala*, »kazati da krize proizlaze iz nedostatka potrošača, koji su u stanju platiti«. Želi li se toj tautologiji dati prividno dublje obrazloženje time što se kaže da radnička klasa prima suviše malen dio vlastitog proizvoda, i da će zlu biti pomognuto čim ona dobije njegov veći dio, treba primijetiti samo to da »se krize svaki put pripremaju upravo razdobljem u kojem se najamnina općenito diže i radnička klasa realiter dobiva veći udio u dijelu godišnjeg proizvoda, koji je namijenjen potrošnji«. Čini se, dakle, da kapitalistička proizvodnja »sadrži uvjete, nezavisne od dobre ili zle volje, koji samo momentano dopuštaju onaj relativni prosperitet radničke klase, i to uvijek samo kao burnicu, koja navješćuje krizu« (na nav. mjestu str. 406/407). Tome Engels u bilješci pod tekstom dodaje: »Ad notam za pristalice Rodbertusove teorije kriza« [II, 363].

U priličnom proturječju prema svim tim postavkama jest jedno mjesto u drugom dijelu trećeg sveska *Kapitala*. Tamo, naime, Marx kaže o krizama: »Posljednji uzrok svih stvarnih kriza ostaje uvijek uvijek siromaštvo masa i ograničenje njihove potrošnje nasuprot nagonu kapitalističke proizvodnje da proizvodne snage razvije tako kao da njihovu granicu čini samo apsolutna potrošna sposobnost društva«. (Na navedenom mjestu, str. 21. [III, 446].) To nije naročito različito od Rodbertusove teorije kriza, jer se ni kod Rodbertusa ne izvode krize naprosto iz nedovoljne potrošnje masa, već, kao i gore, iz nje u vezi sa sve većom proizvodnošću rada. Međutim, na citiranom mjestu kod Marxa ističe se kao posljedni uzrok svih *stvarnih* kriza nedovoljna potrošnja masa čak i suprotnosti prema anarhiji u proizvodnji — nerazmjernost proizvodnje u raznim granama i promjene cijena, što izaziva povremene opće zastoje.

Ukoliko ovdje postoji bitna razlika od shvaćanja koje dolazi do izražaja u dalje gore danom citatu iz drugog sveska, treba objašnjenje za to tražiti u vrlo različitom vremenu nastanka obaju odlomaka. Između njih leži razdoblje od punih

¹⁰ U bilješci uz to Engels još primjećuje: »Objašnjavanje kriza nedovoljnom potrošnjom potječe od Sismondija i kod njega je imalo još izvjesnog smisla.« Od Sismondija ga je preuzeo Rodbertus, a od njega ga je prepisao Dühring. Također i u predgovoru *Bijeđi filozofije* Engelsa polemizira na sličan način protiv Rodbertusove teorije kriza.

trinaest do četrnaest godina, i to tako da je postavka iz trećeg sveska *Kapitala* starija. Napisana je već 1864. ili 1865. god., a postavka iz drugog sveska, naprotiv, u svakom slučaju kasnije od 1878. god., (usporedi o tome Engelsove navode u predgovoru drugom svesku *Kapitala*). Uopće, drugi svezak sadržava najkasnije i najzrelije plodove Marxova istraživačkog rada.

Na drugom mjestu upravo tog drugog sveska, koji je nastao već 1870. god., periodični karakter kriza — približno desetogodišnji ciklus proizvodnje — dovodi se u vezu s vremenom obrta stalnog kapitala (uloženog u strojeve itd.). Razvoj kapitalističke proizvodnje ima tendenciju, s jedne strane, da proširi opseg vrijednosti i vrijeme trajanja stalnog kapitala, a, s druge strane, da skрати to vrijeme trajanja stalnim revolucioniranjem sredstava za proizvodnju. Odatle »moralno trošenje« tog dijela stalnog kapitala prije no što se »fizički preživio«. »Iz ovog višegodišnjeg ciklusa povezanih obrta, ciklusa, za koji je kapital privezan svojim stalnim sastavnim dijelom, proizlazi materijalna osnova periodičnih kriza, na kojoj posao prolazi kroz uzastopna razdoblja slabosti, srednje živahnosti, prenapetosti i krize.« (Drugi svezak, str. 164 [II, 184].) Doduše, razdoblja u kojima se kapital plasira različita su i ne podudaraju se, pa ipak kriza uvijek tvori polaznu točku za novo veliko plasiranje, i time — imajući na umu cijelo društvo — »više ili manje i novu materijalnu osnovu za slijedeći obrtni ciklus« (str. 165) [II, 148]. Ta se misao ponovo prihvaća u istom svesku pri obrađivanju reprodukcije kapitala (tj. procesa stalnog obnavljanja kapitala radi proizvodnje i potrošnje na društvenoj bazi) i tamo se izvodi, kako čak kod reprodukcije istog razmjera i s nepromijenjenom proizvodnom snagom rada, povremeno nastale razlike u vremenu trajanja stalnog kapitala (kad npr. u jednoj godini nestaje više sastavnih dijelova stalnog kapitala nego u prijašnjoj godini) moraju imati za posljedicu krize proizvodnje. Vanjska trgovina mogla bi, doduše, pri pomoći, ali ukoliko ne vrši naprosto naknadu elemenata — i po vrijednosti — ona prebacuje »samo proturječnosti na širu sferu, otvara im šire poprište«. Komunističko društvo može predusresti takve smetnje neprestanom relativnom hiperprodukcijom, koja je kod njega »jednaka kontroli društva nad materijalnim sredstvima vlastite reprodukcije«; unutar kapitalističkog društva, međutim, ta je hiperpro-

dukcija anarhični element. Taj je primjer smetnji, prouzrokovanih jednostavnom razlikom trajanja stalnog kapitala, uvjerljiv. »Nerazmjer u proizvodnji stalnog i optičnog kapitala jedan je od najomiljenijih razloga kojim ekonomisti objašnjavaju krize. Da takav nerazmjer može i mora nastati kod jednostavnog održavanja stalnog kapitala — za njih je nešto novo; novo im je da on može i mora nastati pod pretpostavkom idealne normalne proizvodnje, pri jednostavnoj reprodukciji već djelujućeg društvenog kapitala«. (Na nav. mjestu str. 468. [II, 421].) U poglavlju o akumulaciji i proširenoj reprodukciji spomenute su samo uzgred hiperprodukcija i krize kao sam po sebi razumljiv rezultat mogućnosti kombinacija, povezanih s prikazanim procesom. Ipak se ovdje ponovo vrlo energično ostaje kod pojma »hiperprodukcija«. »Kad, dakle, na primjer Fullarton«, kaže se na str. 499, »ne želi znati ništa o hiperprodukciji u običnom smislu, a želi o hiperprodukciji kapitala, naime novčanog kapitala, onda to opet dokazuje koliko čak i najbolji buržoaski ekonomisti apsolutno malo razumiju od mehanizma svog sistema« [II, 449]. A na str. 524 [II 471—472] izlaže se što bi bilo — kad bi bio, što čak i kod kapitalističke akumulacije može povremeno nastupiti, postojani dio onog dijela kapitala, određenog za proizvodnju sredstava za potrošnju, veći no najamninski kapital plus višak vrijednosti dijela kapitala, koji je određen za proizvodnju sredstava za proizvodnju — to bi bila hiperprodukcija u prvoj sferi, »koja bi se mogla izravnati samo velikim slomom«.

Prije razvijenu misao da proširenje tržišta premješta proturječja kapitalističke privrede na širu sferu i time ih povećava primjenjuje Engels u raznim prilikama u trećem svesku na nove pojave. Prije svega vrijedne su pažnje bilješke na str. 97, u prvom, i na str. 27, u drugom dijelu ovog sveska. U drugoj bilješci [III, 451—452], koja ponavlja i upotpunjuje ono što je kazano u prvoj, označeni su kao faktori koji su »uklonili ili jako oslabili većinu starih žarišta kriza i prilika za stvaranje kriza«: kolosalno širenje, koje su doživjela prijevozna sredstva od vremena kad je pisao Marx i koje je tek stvarno uspostavilo svjetsko tržište, stupanje stalno novih industrijskih zemalja u konkurenciju s Engleskom i beskrajno širenje područja za plasiranje suvišnog evropskog kapitala. No nakon karakteriziranja kartela i trustova kao sredstava za ograničenje konkurencije na unutraš-

njem tržištu i zaštitnih carina, kojima se okružio neengleski svijet, kao »opremom za konačni opći industrijski ratni pohod, koji treba da odluči o vladavini na svjetskom tržištu«, kaže se konačno: »Tako svaki od elemenata, koji se suprotstavlja ponavljanju starih kriza, krije u sebi klicu mnogo snažnije buduće krize.« Engels nabacuje pitanje nije li se iznova produžilo trajanje industrijskog ciklusa, koji je za vrijeme djetinjstva svjetske trgovine (1815. do 1847) obuhvaćao približno petogodišnje, a od 1847. do 1867. god. desetogodišnje razdoblje, i ne nalazimo li se »u pripremnom razdoblju novoga svjetskog sloma neviđene žestine«, ali ostavlja otvorenom i alternativu da je akutna forma periodičnog procesa s njenim dosadašnjim desetogodišnjim ciklusom »uzmaknula pred više kroničnim smjenjivanjem relativno kratkog, slabog poboljšanja poslova s relativno dugom nepresudnom depresijom, smjenjivanjem, do kojeg dolazi u raznim zemljama u različito vrijeme«.

Vrijeme koje je prošlo nakon što je napisano ovo mjesto ostavilo je pitanje neriješenim. Ne mogu se utvrditi ni znakovi ekonomskog svjetskog sloma neviđene žestine, niti se poboljšanje poslova, koje je u međuvremenu nastupilo, može označiti kao posebno kratkog vijeka. Postavlja se prije treće pitanje, koje je, uostalom, već djelimice sadržano u posljednjem pitanju. Naime, zar veliko prostorno proširenje svjetskog tržišta zajedno s izvanrednim skraćanjem vremena potrebnog za prenošenje vijesti i za transport ne povećava mogućnosti ublažavanja poremećaja, i zar nevjerovatno povećano bogatstvo evropskih industrijskih država, zajedno s elastičnošću suvremenog kredita i postankom industrijskih kartela, nije smanjilo snagu povratnog djelovanja mjesnih ili djelomičnih poremećaja na opće poslovno stanje tako da opće poslovne krize, slične prethodnima, bar na duže vrijeme treba smatrati uopće nevjerovatnima.

To pitanje, koje sam nabacio u jednoj raspravi o socijalističkoj teoriji sloma, doživjelo je različita osporavanja. Među ostalima ono je pobudilo gospođicu dr Rosu Luxemburg da mi u seriji članaka, objavljenoj u »Leipziger Volkszeitungu« u rujnu 1898. očita kurs o kreditiranju i o mogućnosti prilagođavanja kapitalizma. Kako su ti članci, koji su prešli još i u neke druge socijalističke listove, pravi uzorci pogrešne, no ujedno i vrlo talentirano upotrebljavane di-

jalektike, čini mi se umjesnim da se ovdje ukratko osvrnem na njih.²⁰

O kreditu tvrdi gospođica Luxemburg kako je on, daleko od toga da bi djelovao protiv kriza, upravo sredstvo da ih najviše zaoštri. Tek je on omogućio neizmjereno proširenje kapitalističke proizvodnje, ubrzavanje razmjene roba, kružnog kretanja procesa proizvodnje, te je na taj način sredstvo da se, koliko je moguće, pospješi izbijanje proturječnosti između proizvodnje i potrošnje. On daje u ruke kapitalista raspolaganje tuđim kapitalima, a time i sredstvo za najvratolomnije špekulacije. No nastupi li zastoј, on svojim skupljanjem pooštrava krizu. Njegova je funkcija da isključi ostatak stabilnosti iz svih kapitalističkih odnosa, da sve kapitalističke potencije učini u najvišem stupnju rastezljivim, relativnim i osjetljivim.

Sve to nije zapravo novo za nekog tko malo poznaje literaturu socijalizma općenito i marksističkog socijalizma napose. Pitanje je samo da li to ispravno prikazuje današnje stanje stvari i nema li silka također i drugu stranu. Po zakonima dijalektike, koje gospođica Luxemburg tako rado pušta u pokret, to bi čak morao biti slučaj, a i ne posežući za njima moći će se reći da jedna stvar, koja može poprimiti

²⁰ Članci nose naslov »Socijalna reforma ili revolucija?« Gospođica Luxemburg, međutim, ne postavlja pitanje tako kako je dosada bilo uobičajeno u socijalnoj demokraciji, naime, kao alternativu puta za ostvarenje socijalizma, već suprotno, tako da samo jedno — po njenom shvaćanju revolucija — može dovesti cilju. Zid između kapitalističkog i socijalističkog društva po njoj »razvoj socijalnih reformi kao i demokracije ne probija, već obratno, učvršćuje i povisuje«. Po tome bi socijalna demokracija, ako ne želi sama sebi otežati posao, morala nastojati da po mogućnosti osujeti socijalne reforme i proširenje demokratskih ustanova. Rasprava koja se završava ovim zaključkom pogodno je započeta bilješkom da su postavke o razvoju socijalizma, koje sam iznio ja (i dr Konrad Schmidt) »na glavu postavljeni odrazi vanjskog svijeta« [272]. »Teorija u uvođenju socijalizma socijalnim reformama — u eri Stumm-Posadowskog, o kontroli sindikata nad procesom proizvodnje — nakon poraza engleskih mehaničara, o socijal-demokratskoj parlamentarnoj većini — nakon revizije saksonskog ustava i atentata na opće pravo glasa« — uzvikuje ona [272]. Čini se da je ona nazora da historijske teorije ne treba postavljati u skladu sa sumom zapaženih pojava cijele epohe i čitavog kruga naprednih zemalja, već na osnovi povremenih reakcionarnih trzaja u bilo kojoj pojedinačnoj zemlji da ih ne treba postavljati na temelju bilance ukupnih dosadašnjih rezultata radničkog pokreta, već s obzirom na ishod jedne pojedinačne borbe. Čovjek koji je proglasio nepotrebnim kalemljenje, jer ga ono ne štiti od toga da padne s drveta, argumentirao je na isti način.

toliko oblika kao kredit, mora različito djelovati pod različitim okolnostima. Marx također ne obrađuje kredit ni u kojem slučaju samo sa stanovišta razaranja. On mu, među ostalim, pripisuje (drugi svezak 1, str. 429) funkciju da »bude prijelazni oblik prema novom načinu proizvodnje« i, s obzirom na to, ističe izričito »dvostrane karaktere, koji su imanentni kreditnom sistemu« [III, 397]. Gospođica Luxemburg poznaje vrlo dobro dotično mjesto, ona čak preštapava stav iz njega, gdje Marx govori o mješovitom karakteru — »napola varalica, napola prorok« — glavnih navjestilaca kredita (John Law, Isaac Péreire itd.). No ona ga povezuje isključivo uz rušilačku stranu kreditnog sistema i ne spominje ni jednom riječju njegovu proizvođačko-stvara-lačku sposobnost, koju Marx također izričito navodi. Zašto ta amputacija, zašto ta značajna šutnja s obzirom na »dvostrani karakter«? Dijalektički briljantni vatromet, s pomoću kojeg ona potenciju kreditnog sistema kao sredstva prilagođavanja prikazuje u svjetlu »kratkotrajne slave«, rasplinjuje se u prah i pepeo, čim se поближе promotri druga strana, preko koje gospođica Luxemburg prelazi tako plašljivo.

Međutim, ni pojedini stavovi njenog dokazivanja ne mogu podnijeti поближе ispitivanje. »On povećava proturječnost između načina proizvodnje i načina razmjene«, kaže ona o kreditu, »naprežući proizvodnju do krajnosti, a kočeći razmjenu i u najmanjem povodu« [278]. To je kazano vrlo duhovito; samo je šteta što se stav može okrenuti kako se hoće, a da ne izgubi na točnosti. Zamijenimo li u njegovu drugom dijelu obje imenice, on ostaje isto toliko točan kao i prije. Ili neka se kaže da kredit ukida *suprotnost* između načina proizvodnje i načina razmjene, periodično izjednačavajući razlike raspona između proizvodnje i razmjene i također smo u pravu. »Kredit«, kaže se dalje, »povećava proturječnost između odnosa vlasništva i odnosa proizvodnje time, što forsiranim izvlaštenjem mnogih sitnih kapitalista ujedinjuje u malo ruku goleme proizvodne snage [278]. Ako je taj stav istinit, nije manje istinita njegova direktna suprotnost. Izričemo samo činjenicu koja se višestruko potvrdila u stvarnosti, kad kažemo da kredit ukida proturječnosti između odnosa vlasništva i odnosa proizvodnje, pretvarajući, ujedinjavanjem mnogih sitnih kapitalista, goleme proizvodne snage u kolektivno vlasništvo, Kod akcionarskih je društava u njihovim jednostavnim i potenciranim oblicima stvar sasvim očigledna, kao što smo vidjeli u odlomku o

kretanju dohotka. Ako se gospođica Luxemburg, nasuprot tome, želi pozvati na Marxa, koji na dotičnom mjestu iznova pripisuje kreditnom sistemu sve veće ograničenje broja manjine, koja iskorištava društveno bogatstvo, to valja na to odgovoriti da Marx nije nigdje iznio empirijski dokaz za tu tvrdnju, niti ga je mogao iznijeti, ali se često poziva na činjenice, koje joj proturječe. Tako, kad on u 22. poglavlju trećeg sveska, koje govori o tendenciji padanja kamatne stope, upozorava na stalno povećanje rentijera u Engleskoj, koje je konstatirao Ramsay (III, 1, str. 346) [III, 320]. No ako se Marxu ponavljano potkrada zamjenjivanje pravne i fizičke ličnosti (jer je u tome konačno korijen gornje pretpostavke), to ga ono ipak ne vara o pozitivnoj ekonomskoj potenciji kredita. Pokazuje se to najjasnije tamo gdje on govori o radničkom zadrugarstvu, kojega je najkarakterističniji tip kod njega još stara proizvođačka zadruga — on je naziva kooperativnom tvornicom — i o kojoj stoga kaže da reproducira i mora reproducirati sve nedostatke postojećeg sistema. No ona ipak, zaključuje on, pozitivno ukida suprotnost koja postoji u kapitalističkoj tvornici. Ako je ona dijete tvorničkog sistema koji počiva na kapitalističkoj proizvodnji, isto toliko je dijete *kreditnog sistema* koji počiva na njoj, bez kojeg se, kaže Marx, ta proizvodnja ne bi mogla razviti, i koji »*pruža sredstva za postepeno širenje kooperativnih poduzeća u više ili manje nacionalnom razmjeru*«. (*Kapital*, III, 1, str. 428. ([III, 396].) Tu imamo u najboljoj formi okrenutu izreku gospođice Luxemburg.

Da kreditni sistem olakšava špekulaciju, iskustvo je staro više stoljeća, a vrlo je staro i iskustvo da se špekulacija ne zaustavlja pred proizvodnjom, kad su njen oblik i sastav dovoljno razvijeni za njenu igru. Špekulacija je, međutim, sa svoje strane uvjetovana odnosom okolnosti, koje se mogu znati, prema onima koje se ne mogu znati. Što snažnije prevladavaju posljednje, to će ona više cvasti, a što više one prve potiskuju druge, to više tla ona gubi. Stoga najluđe izopačenosti komercijalnih špekulacija padaju u vrijeme *početka kapitalističke ere*, i obično najraspuštenije orgije slavi špekulacija u zemljama mlađeg kapitalističkog razvoja. Na području industrije špekulacija najbujnije cvate u *novim* granama proizvodnje. Što je starija jedna grana proizvodnje kao moderna industrija, to više — s izuzetkom proizvodnje čistih modnih artikala — u njoj prestaje igrati odlučujuću ulogu

špekulativni moment. Točnije se pregledavaju tržišni odnosi i tržišna kretanja, i s većom sigurnošću uzimaju u proračun.

Ta je sigurnost uvijek samo relativna, jer konkurencija i tehnički razvoj isključuju apsolutnu kontrolu tržišta. Hiperprodukcija je donekle neizbježna. No hiperprodukcija u pojedinim industrijama još ne znači opću krizu. Da bi dovela do krize, dotične industrije moraju ili biti od takvog značenja kao potrošači proizvoda drugih industrija, da njihovo mirovanje i ove stavlja u mirovanje, i to odmah, ili, međutim, one moraju njima, s pomoću medija novčanog tržišta, odnosno paraliziranja općeg kredita, oduzeti sredstva za dalje vođenje proizvodnje. Sasvim je, međutim, jasno, da što je neka zemlja bogatija, i što je razvijeniji njen kreditni organizam — što ne treba brkati s potenciranom privredom na zajam — sve manje postaje vjerojatno posljednje djelovanje. Jer, ovdje sve više rastu mogućnosti izravnanja. Na nekom mjestu, koje ovog časa ne mogu naći, Marx je jednom rekao — a ispravnost postavke može se dokazati mnoštvom primjera — da se u središtu novčanog tržišta uvijek brže prevladavaju njegove kontrakcije nego na različitim točkama periferije. A Marx je pritom čak i u Engleskoj uvijek imao pred sobom mnogo više vezano novčano tržište nego što je današnje. Tako kod njega još stoji (*Kapital*, III, 2. dio, str. 18) [III, 443] da se s proširenjem tržišta produžuju krediti i da tako špekulativni element sve više i više mora ovladavati poslovima. No prevrat u saobraćajnim sredstvima, koji se u međuvremenu izvršio, više je nego neposredno djelovanje prostornih udaljenosti u tom pogledu.²¹ Premda time nisu potpuno odstranjene krize novčanog tržišta, ipak su, a o tome se ovdje i radi, značajno reducirana sužavanja novčanog tržišta zbog razmaknutih trgovačkih poslova, koji se teško kontroliraju.

Odnos novčanih kriza prema trgovačkim i poslovnim krizama nije još ni u kojem slučaju tako potpuno razjašnjen

²¹ Engels ocenjuje da su Sueski kanal, teretni parni brodovi itd. za 70 do 80 posto približili Ameriku i Indiju industrijskim zemljama Evrope i dodaje da su zbog toga »oba ova velika žarišta kriza od 1825. do 1875... izgubila velik dio svoje eksplozivnosti«. (*Kapital*, III, 1. dio, str. 45, [III, 45].) Na strani 395. istog sveska (III, 366—367) Engels ustvrđuje da je prekomorski telegraf učinio kraj izvjesnim špekulativnim poslovima vezanim uz kreditnu prijevaru, koje Marx tamo ocrtava kao faktore kriza novčanog tržišta. Značajan je za prosuđivanje razvoja kreditiranja i Engelson umetak — ispravak na str. 56. u drugom dijelu III sveska [III, 478].

da bi se u bilo kojem konkretnom slučaju, gdje su se obje krize poklapale, moglo sa sigurnošću reći da je trgovačka kriza, odnosno hiperprodukcija, direktno prouzrokovala novčanu krizu. U najviše je slučajeva bilo ipak očigledno da nije faktička hiperprodukcija, već hiperšpekulacija paralizirala novčano tržište i time vršila pritisak na sve poslove. To proizlazi također iz pojedinosti, koje Marx saopćuje u trećem svesku *Kapitala*, oslanjajući se na službena istraživanja o krizama 1847. i 1857. god., kao što to potvrđuju i činjenice koje navodi profesor Herkner, u svom nacrtu o povijesti trgovačkih kriza u *Priručnom rječniku državnih znanosti*, o trgovačkim i drugim krizama. Gospođica dr Luxemburg zaključuje na osnovi činjenica, koje je naveo Harkner, da dosadašnje krize još uopće nisu bile prave krize, već samo *dječje bolesti* kapitalističke privrede, popratne pojave ne sužavanja, već *proširivanja* područja kapitalističke privrede, da mi »još nismo stupili u onu fazu potpune kapitalističke zrelosti koja se pretpostavlja kod Marxove sheme periodičnosti kriza«. Po njoj se nalazimo u »fazi gdje krize više ne prate uzdizanje kapitalizma, ali ne još ni njegovo propadanje«. To će vrijeme tek doći kad svjetsko tržište u cjelini bude izgrađeno i kad više neće moći biti povećano nikakvim naglim proširivanjima. Tada bi morala postajati sve oštrija i žešća opreka proizvodnih snaga i granica razmjene.

Na to treba primijetiti da shema kriza kod Marxa ili za Marxa nije bila slika budućnosti, već sadašnjosti, od koje se samo očekivalo da će se u budućnosti ponavljati u sve oštrijim oblicima i sve većem zaoštrenju. Kad joj za cijelu epohu, koja je za nama, gospođica Luxemburg osporava značenje, koje joj je pripisivao Marx, prikazujući je kao dedukciju, kojoj stvarnost još nije odgovarala, kao anticipirajuću logičku konstrukciju jednog procesa na osnovi izvjesnih elemenata, koji su dani tek u začetku, ona ujedno dovodi u pitanje Marxovu prognozu budućeg društvenog razvoja, ukoliko se ona oslanja na teoriju kriza. Jer ako ta teorija u vrijeme kad je postavljena još nije bila iskušana, a u vremenu od tada do danas nije se potvrdila, na osnovi čega možemo tada smatrati njenu shemu pogodnom za neku dalju budućnost? Upućivanje na vrijeme kad će svjetsko tržište biti u cjelini izgrađeno predstavlja teorijski bijeg u onostranost.

Ne može se još uopće sagledati kad će svjetsko tržište biti u cjelini izgrađeno. Ipak, nije nepoznato gospođici Luxemburg da postoji ne samo ekstenzivno već i *intenzivno*

poširivanje svjetskog tržišta, i da je ovo posljednje danas mnogo važnije nego prvo.

U trgovačkoj statistici velikih industrijskih zemalja kudikamo najveću ulogu ima izvoz u stare, odavno zaposjednute zemlje. Engleska ne izvozi u cijelu Australiju (sve australske kolonije, New Zealand itd.) toliko po vrijednosti, koliko u jednu Francusku, u čitavu Britansku Sjevernu Ameriku (Kanadu, Britansku Kolumbiju itd.), ne toliko koliko samo u Rusiju; u oba kolonijalna područja zajedno, koja ipak već posjeduju respektabilnu starost, još ne toliko koliko u Njemačku. Njena vanjska trgovina sa svim njenim kolonijama, uključujući i čitavo golemo Indijsko Carstvo, ne sačinjava još ni trećinu njene trgovine s ostalim svijetom, a što se tiče kolonija stečenih u posljednjih dvadeset godina, to je izvoz u njih smiješno malen.²² Ekstenzivno proširivanje svjetskog tržišta odigrava se i suviše polagano da bi omogućilo dovoljno otjecanje faktičnom povećanju proizvodnje, kad mu upravo već prije obuhvaćene zemlje ne bi pružale sve veće tržište. Ne može se aprioristički utvrditi granica za to intenzivno proširivanje svjetskog tržišta, koje se zbiva istovremeno s prostornim širenjem. Ako opća kriza treba da bude imanentan zakon kapitalističke proizvodnje, ona mora da se obistini sada, odnosno u najbližoj budućnosti. Inače dokaz o njenoj neizbježnosti lebdi u zraku apstraktne spekulacije.

Vidjeli smo da je kreditiranje danas ne više, već manje nego prije podložno kontrakcijama koje vode općoj paralizaciji proizvodnje, stoga utoliko uzmiče kao faktor javljanja kriza. No ukoliko je ono sredstvo za umjetno ubrzavanje hiperprodukcije, tom se napuhavanju proizvodnje danas u različitim zemljama, a tu i tamo čak internacionalno, sve češće suprotstavlja *savez poduzetnika*, koji kao kartel, kapitalistički sindikat ili trust nastoji regulirati proizvodnju. Ne

²² Evo ovdje nekih brojkica za 1895. god. Od ukupnog izvoza išlo je 75,6 posto u inozemstvo — devet desetina od toga u stare zemlje, a 24,4 posto u britanske kolonije. Po iznosu vrijednosti (uključujući tranzitna dobra) izvezlo se: u Britansku Sjevernu Ameriku za 6,6, u Rusiju za 10,7, u Australaziju za 19,3, u Francusku za 20,3, u Njemačku za 32,7 milijuna funti sterlinga, u čitavu britansku Zapadnu i Istočnu Afriku za 2,4 milijuna, tj. još ni 1 posto ukupnog izvoza, koji je iznosio 285,8 milijuna. Izvoz u sve britanske posjede bio je 1895. god. za 64,8 posto, a u ostale zemlje za 77,2 posto veći nego izvoz 1860. god. (Usporedi »Constitutional Yearbook« 1897. godine.)

upuštajući se u proricanja o njegovoj konačnoj životnoj i stvaralačkoj snazi, priznao sam njegovu sposobnost da utječe na odnos proizvodne djelatnosti prema stanju na tržištu, ali tako da se smanjuje opasnost od kriza. Gospođica Luxemburg pobija i to.

Prije svega, ona osporava da poduzetnički savez može postati općenit. Končana svrha i djelovanje saveza po njoj je da, isključujući konkurenciju unutar jedne struke, povisi njen udio u cjelokupnoj masi profita, postignutoj na robnom tržištu. No jedna industrijska grana može to postići samo na račun druge, stoga organizacija ne može postati općom. »Proširena na sve grane proizvodnje, ona sama ukida svoje djelovanje« [279].

Taj dokaz slični na dlaku dokazu o beskorisnosti sindikata koji je odavno odletio u zrak. Njegov oslonac još je beskrajno ruševniji nego oslonac blagopokojnih državnih obveznica. Nedokazana je, nedokazljiva, ili, još bolje, dokažljivo pogrešna pretpostavka da je na robnom tržištu uvijek samo jedna stalna masa profita za raspodjelu. To tržište nameće, između ostalog, određivanje cijena nezavisno od kretanja troškova proizvodnje. Pa ako je čak i dana određena cijena, a povrh toga određena tehnološka osnova proizvodnje, može se povisiti masa profita jedne industrijske grane, a da se time ne smanje profiti neke druge, naime, smanjenjem neispravnih troškova, uklanjanjem nelojalne konkurencije, boljom organizacijom proizvodnje i tome slično. Sasvim je jasno da je poduzetnički savez djelotvorno sredstvo za to. Pitanje podjele profita je posljednji razlog koji stoji na putu uopćavanja poduzetničkih saveza.

Drugi razlog, koji govori protiv sposobnosti kartelâ da spriječe anarhiju u proizvodnji, sastoji se, po gospođici dr Luxemburg, u tome što su svoj cilj — zaustavljanje pada profitne stope — nastojali postići neupotrebljavanjem jednog dijela akumuliranog kapitala, dakle činili su ono isto što su u drugom obliku izazivale krize. Lijek slični bolesti kao jaje jajetu. Jedan dio, organizacijom podružljavanog kapitala pretvara se natrag u privatni kapital, svaki dio okušava sreću na svoju ruku i »organizacije moraju tada prsnuti kao mjehuri od sapunice i ponovo ustupiti mjesto slobodnoj konkurenciji, sada u potenciranom obliku« [280].

To pretpostavlja prije svega da kirurško rezanje uda, zahvaćenog vatrom, i njegovo uništenje od strane vatre, na-

likuju »kao jaje jajetu«, jer se u oba slučaja ud gubi. Da li se kapital ne upotrebljava zbog elementarnog događaja, kao što su krize, ili pak zbog organizacije industrije — dvije su sasvim različite stvari, jer jedna znači samo privremeno mirovanje, a druga direktno uništenje. No nigdje nije napisano da kapital, koji je postao suvišnim u jednoj grani proizvodnje može biti upotrijebljen ili mora tražiti primjenu samo u toj istoj grani proizvodnje. Ovdje se, radi promjene, pretpostavlja da je broj grana proizvodnje za sva vremena dana stalna veličina, što ponovo proturječi stvarnosti.

Nešto bolje stoji s posljednjim prigovorom gospođice Luxemburg. Karteli su po tom prigovoru neprikladni da koče anarhiju u proizvodnji, zato što svoju višu profitnu stopu na unutarnjem tržištu kartelizirani poduzetnici postižu u pravilu tako da s dijelom kapitala, koji nije upotrebljiv na ovome, proizvode za inozemstvo s mnogo nižom profitnom stopom. Posljedica: povećana anarhija na svjetskom tržištu, suprotnost cilju kojem se težilo.

»U pravilu« je taj manevar moguć samo tamo gdje kartelu pruža pokriće zaštitna carina, koja onemogućava inozemstvu da mu vrati milo za drago. Kod industrije šećera, na koju upućuje gospođica Luxemburg, kao na primjer za njenu tezu, opisane je ljepote prouzrokovala izvozna premija, potencirani oblik zaštitne carine. Međutim, što je značajno, agitacija protiv te dobrotvorne ustanove mnogo je jača u zemljama koje je uživaju nego u zemlji koja je nema, i čija proizvodnja šećera ostaje bez zaštite otvorena konkurenciji zemalja koje su usrećene izvoznim premijama i kartelima šećera, u Engleskoj. A Englezi dobro znaju zašto. Bez sumnje je ta premirana konkurencija osjetljivo oštetila engleske rafineriste, premda nikako ne toliko koliko se pretpostavlja, jer engleski rafinerist dobiva svoju sirovinu, sirovi šećer, također s odbitkom izvozne premije. Dok je stoga 1864. god. rafinirano u Engleskoj 424 000 tona šećera, 1894. god. rafinirano je 623 000, a 1896. god. 632 000 tona. U međuvremenu je proizvodnja, dakako, bila dosegla još višu brojku (bila je 1884. god. 824 000 tona), no ako se taj visoki nivo nije mogao održati, to je zato industrija prerade šećera (slatkishi, kompoti i ukuhano voće) postigla takav polet koji vrijedi deset puta više nego relativni nazadak. Od 1881. do 1891. god. broj osoba zaposlenih u Engleskoj u rafineriji šećera nije nazadovao, dok se broj osoba samo zaposlenih u

industriji slatkisha gotovo podvostručio.²⁵ No tome pridolazi još snažno razvijena industrija džemova (ukuhanog voća) i pekmeza, koji su postali potrošni artikli naroda, i zapošljavaju mnoge tisuće i tisuće radnika. Da su šećerne premije i ostali manevri kontinentalnih tvorničara šećera uništili svu rafineriju Engleske, što, međutim, nije slučaj, to bi nasuprot izgubljenoj prilici za rad za oko 5000 radnika stajao dobitak prilike za rad za najmanje osmerostruki broj. Pritom još nije uračunat podstrek koji je jeftiniji šećer dao gajenju bobičastog voća, itd. u Engleskoj. Svakako se govori da je premirani šećer od repe upropastio vlasnike plantaža šećerne trske u britanskim kolonijama, a i zapadnoindijski vlasnici plantaža također zovu u pomoć. No ta klasa dostojna poštovanja očajno je slična onim nevoljnim zemljoradnicima koji u svakom slučaju nužno propadaju. Doista, Engleska uvozi danas više šećera od trske iz svojih posjeda nego prije (od 2,3 milijuna centa u 1890. god. porastao je uvoz šećera od trske iz britanskih posjeda na 3,1 milijuna centa u 1896. god.), samo što su ostale kolonije nadmašile Zapadnu Indiju. Godine 1882. otpadalo je na Zapadnu Indiju točno dvije trećine, a 1896. god. ni polovica ukupnog izvoza iz britanskih posjeda. Profiti vlasnika plantaža sigurno su oštećeni, ali to još ne znači propast, gdje ne pridolazi prezaduženost otprije.

No ovdje se ne radi ni o proricanju štetnih posljedica današnjeg jednostavnog i potenciranog zaštitnog carinjenja, ni o apologiji poduzetničkih saveza. Nije mi palo na pamet tvrditi da su karteli itd. posljednja riječ ekonomskog razvoja i da su prikladni da trajno odstrane suprotnosti modernog privrednog života. Naprotiv, uvjeren sam da tamo gdje u modernim industrijskim državama kartele i trustove podupiru i ubrzavaju zaštitne carine oni doista moraju izrasti u faktore kriza odnosne industrije — ako ne najprije, to svakako, konačno, također i za samu »zaštićenu« zemlju. Pita se, dakle, samo kako će dugo dotični narodi trpjeti tu privredu. Zaštitno carinjenje nije proizvod ekonomije, već

²⁵ Evo dotičnih brojki procjene:

Zaposlene osebe	1881.	1891.		
rafinerija šećera: muškarci	4 285	4 628	+	343
žene	122	238	+	116
industrija slatkisha: muškarci	14 305	20 291	+	5 986
žene	15 285	34 788	+	19 503

zahvat političke vlasti u ekonomiju, koji smjera na ekonomske posljedice. Drugo je kartelizirani industrijski savez po sebi. On je — iako umjetno pospješen zaštitnim carinama — izrastao na tlu same ekonomije, on je sredstvo bitno slično njoj za prilagođavanje proizvodnje kretanju tržišta. Nesumnjivo je da on jest, ili da može postati, istovremeno i sredstvo monopolističke eksploatacije. No isto je tako nesumnjivo da on u prvom svojstvu znači povećanje svih dosadašnjih protusredstava protiv hiperprodukcije. S mnogo manje opasnosti nego privatno poduzeće može on u vrijeme prezasićenosti tržišta prići povremenim ograničenjima proizvodnje. On je u boljem položaju nego privatno poduzeće da predusretne neloyalnu konkurenciju inozemstva. Oспоравити ovo znači ospоравити prednosti organizacije pred anarhičnom konkurencijom. No to se čini kad se principijelno poriče da karteli mogu djelovati modificirajuće na prirodu i učestalost kriza. *Koliko* to oni mogu, zasada je samo nagađanje, jer još nemamo dovoljno iskustava da se dopusti konačan sud u tom pogledu. Još je manje uporišta pod tim okolnostima dano za pretkazivanje budućih *općih* kriza, kako su prvobitno lebdjele pred očima Marxa i Engelsa kao poostrena ponavljanja kriza iz 1825, 1836, 1847, 1857, 1873. god. Već činjenica da se dugo vremena sa socijalističke strane sve veće *skraćivanje* industrijskog kružnog kretanja — razvoj u obliku *spirale* — smatralo prirodnom posljedicom sve veće koncentracije kapitala, ali da se 1894. god. Friedrich Engels našao pobuđen da upita nije li došlo do novog *produženja* ciklusa, dakle upravo do nečeg suprotnog prijašnjoj pretpostavci — upozorava nas da se čuvamo apstraktnog zaključka da se te krize *moraju* ponavljati u starom obliku.²⁴

Povijest pojedinih industrija pokazuje da se njihove krize ni u kojem slučaju ne poklapaju uvijek s takozvanim općim krizama. Tko u prvom i u trećem svesku *Kapitala* pročita podatke koje Marx daje iz povijesti engleske pamučne industrije (prvi svezak, 13. poglavlje, i treći svezak, 6. poglavlje), naći će to tamo potvrđeno, a novija povijest pokazuje pogotovu kako ova i druge velike grane proizvodnje prolaze faze slobodnog razvoja poslova i zastoja, koje ne

²⁴ Ovdje je, svakako, uvijek riječ samo o *ekonomskom* zasnivanju kriza. Krize kao posljedice političkih događaja (ratova ili ozbiljnih prijetnja ratom) ili vrlo širokih nerodica — lokalne nerodice više u tom pogledu ne djeluju — uvijek su, dakako, moguće, kako je već primijećeno u članku o teoriji siroma.

ostavljaju dubljih posljedica na masu ostalih industrija. Kao što smo vidjeli, Marx je vjerovao da u nužnosti ubrzanog obnavljanja stalnog kapitala (oruđa proizvodnje itd.) može utvrditi materijalnu osnovu periodičnih kriza²⁵ i bezuvjetno je točno da se ovdje nalazi značajan moment kriza. No nije točno, ili nije više točno, da se ta razdoblja obnavljanja u različitim industrijama vremenski poklapaju. A time je uklonjen dalji faktor velike opće krize.

Ostaje, dakle, samo to da je proizvodna sposobnost u modernom društvu mnogo jača nego stvarna, kupovnom sposobnošću određena, potražnja proizvoda; da milijuni žive u lošim stanovima, slabo se odijevaju i hrane, usprkos tome što ima u izobilju sredstava da im se pruže zadovoljavajući stanovi, hrana i odjeća; da iz toga nesklada u raznim industrijskim granama uvijek ponovo nastaje hiperprodukcija na taj način da se ili doista određeni artikli u većim količinama proizvode nego što su potrebni — npr. više konca, nego što postojeće tkaonice mogu preraditi — ili da se određeni artikli, doduše, ne proizvode u većoj količini nego što su potrebni, ali u većoj količini nego što mogu biti kupljeni; da zbog toga dolazi do velike neredovitosti u zapošljavanju radnika, koja njihov položaj čini krajnje nesigurnim, potiskuje ih neprestano u nedostojnu zavisnost, izaziva ovdje prekovremeni rad, a tamo nezaposlenost; i da od danas primijenjenih sredstava da se djeluje nasuprot krajnjem zaoštavanju tog zla karteli kapitalističkih poduzeća predstavljaju s jedne strane prema radnicima, a s druge strane prema širokoj publici, monopolističke saveze, koji imaju tendenciju da preko njihovih leđa i na njihov račun vode borbe s istovrsnim monopolističkim savezima drugih industrija, ili drugih zemalja, ili da s pomoću internacionalnih, odnosno interindustrijskih ugovora svojevolumeno prilagode proizvodnju, kao i cijene, svojoj potrebi za profitom. Kapitalističko obrambeno sredstvo protiv kriza virtuelno nosi u sebi klice nove pojačane *zavisnosti* radničke klase, kao i proizvodnih privilegija, koje predstavljaju poostreni oblik cehovskih privilegija. Sa stanovišta radnika čini mi se mnogo važnije nego priori-

²⁵ Upotreba riječi materijalan na dotičnom mjestu (drugi svezak, str. 164) nije bez interesa za prosuđivanje načina na koji je Marx razumijevao taj pojam. Po danas uobičajenom izlaganju pojma, objašnjenje kriza iz premale potrošnje bilo bi isto tako materijalističko kao i njihovo obrazlaganje promjenama u procesu proizvodnje, odnosno u oruđima.

cati »impotenciju« kartela i trustova držati na umu njihove mogućnosti. Da li će oni s vremenom moći da ispune prvu svrhu — otklanjanje kriza — po sebi je za radničku klasu podređeno pitanje. No ono postaje vrlo značajno čim se uz opće krize povezuju očekivanja bilo koje vrste za oslobodilački pokret radničke klase. Jer tada predodžba da karteli ne mogu uraditi ništa protiv kriza može postati uzrokom vrlo sudbonosnih propusta.

Kratka skica koju smo dali u uvodu ovog odsjeka o Marx-Engelsovim objašnjenjima privrednih kriza bit će, zajedno s navedenim dotičnim činjenicama, dovoljna da se pitanje kriza pokaže kao problem na koji se ne može odgovoriti kategorički s nekoliko starih krilatica. Mi možemo samo utvrditi koji elementi moderne privrede pospješuju krize i koje snage djeluju protiv njih. Nemoguće je aprioristički presuditi o konačnom međusobnom odnosu tih snaga ili o njegovu razvoju. Ako nepredviđeni *vanjski* događaji ne izazovu opću krizu — a to se, kao što je rečeno, može dogoditi svakog dana — nema nužnog razloga da se njeno skoro nastupanje zaključi iz posve privrednih razloga. Lokalne i parcijalne depresije su neizbježne, ali opći zastoj nije neizbježan pri današnjoj organizaciji i proširivanju svjetskog tržišta, te naročito pri velikom *proširivanju proizvodnje živežnih namirnica*. Taj posljednji fenomen ima naročito značenje za naš problem. Možda ništa nije toliko pridonijelo ublažavanju poslovnih kriza ili sprečavanju njihova porasta kao pad renta i cijena živežnih namirnica.

Četvrto poglavlje

ZADACI I MOGUĆNOSTI SOCIJALNE DEMOKRACIJE

a) Politički i ekonomski preduvjeti socijalizma

Kad bi se od jednog broja ljudi, bilo koje klase ili partije, tražilo da dadu u sažetoj formi definiciju socijalizma, većina njih bi se zbunila. Tko ne ponavlja nasumce frazu koju je čuo, mora ponajprije biti načisto s time treba li da karakterizira neko stanje, pokret, spoznaju ili cilj. Prelistamo li prasvojstvenu literaturu socijalizma, naići ćemo na vrlo različita objašnjenja pojma, koja već prema tome padaju u ovu ili onu od unaprijed označenih kategorija, sve tamo od njegova izvođenja iz pravnih predodžbi (jednakost, pravednost), ili njegove sumarne oznake kao društvene nauke, do njegova poistovjećivanja s klasnom borbom radnika u modernom društvu i objašnjenja da socijalizam znači zadružnu privredu. Povremeno se u osnovi tih različitih objašnjenja nalaze principijelno različita shvaćanja, no najčešće su ona samo rezultati promatranja i prikazivanja jedne te iste stvari s različitih stanovišta.

Najtočnije označavanje socijalizma bit će u svakom slučaju ono koje se nadovezuje na misao zadrugarstva, jer se time izražava ujedno privredni i pravni odnos. Nije potrebno nikakvo opširno dokazivanje da se pokaže kako je karakteristika tog posljednjeg ovdje isto tako važna kao i karakteristika načina privrede. Sasvim bez obzira na pitanje da li je, i u kojem smislu pravo primarni ili sekundarni faktor društvenog života, svako pravo ipak neosporno pruža najkoncentriraniju sliku njegova karaktera. Društvene oblike ne karakteriziramo po njihovoj tehnološkoj ili ekonomskoj osnovi, već po osnovnom principu njihovih pravnih ustanova. Govorimo o kamenom, brončanom, mašinskom, električnom itd. doba, no o feudalnom, kapitalističkom, građanskom itd. društvenom poretku. Tome bi odgovaralo označavanje socijalizma kao stanja zadrugarskog društvenog poretka ili pokreta ka tom stanju. U tom smislu, koji od-

govara i etimologiji riječi (socius-drug), upotrebljava se ona u onom što slijedi.

Koji su sad preduvjeti ostvarenja socijalizma? Historijski materijalizam vidi ih ponajprije u modernom razvoju proizvodnje. Sa širenjem kapitalističkog velikog pogona u industriji i poljoprivredi dana je trajna i neprestano sve veća materijalna osnova za pokretanje prema socijalističkom preobražaju društva. U tim pogonima proizvodnja je već društveno organizirana, samo je vođenje individualno i profit prisvajaju individui, ne na osnovi njihova rada, već njihova udjela kapitala. Djelatni radnik odijeljen je od vlasništva na svoja oruđa proizvodnje, on stoji u ovisnom najamnom odnosu iz kojeg čitavog života ne može umaći, i čiji se pritisak još pooštrava zbog nesigurnosti što je povezana s tom ovisnošću o poduzetniku u vezi s kolebanjem stanja poslova — a što je posljedica anarhije u proizvodnji. Kao i sama proizvodnja, i uvjeti egzistencije nagone proizvođača prema podružljivanju i zadružnoj organizaciji rada. Čim je taj razvoj dovoljno napredovao, ostvarenje socijalizma postaje neodbaciva potreba daljeg razvitka društva. Provesti ga, stvar je proletarijata, organiziranog kao partije klase, koji u tu svrhu mora osvojiti političku vlast.

Prema tome, kao prvi preduvjet općeg ostvarenja socijalizma imamo određeno visoki stupanj kapitalističkog razvoja, a kao drugi vršenje političke vlasti od strane radničke klasne partije socijalne demokracije. Oblik vršenja te moći u prijelaznom razdoblju po Marxu je diktatura proletarijata.

Što se tiče prvog preduvjeta, to je upravo u poglavlju o klasama pogona u proizvodnji i raspodjeli pokazano da, iako veliki pogon u industriji danas doista već ima prevagu, ipak on, uračunavši i pogone zavisne od njega, čak i u tako naprednoj zemlji kao što je Pruska, obuhvaća najviše polovicu stanovništva zaposlenog u proizvodnji. Slika nije ništa drugačija ako izaberemo brojke za cijelu Njemačku, a ne razlikuje se mnogo ni u Engleskoj, industrijski najrazvijenijoj zemlji Evrope. U ostalom inozemstvu, možda izuzimajući Belgiju, odnos je velikih pogona prema malim i srednjim pogonima mnogo nepovoljniji. U poljoprivredi, međutim, vidimo posvuda malo i srednje gospodarstvo nasuprot velikom ne samo još proporcionalno u značajnoj prevazi, već i u položaju, da učvrsti svoje pozicije. Sličan je odnos grupa pogona u trgovini i saobraćaju.

Da slika koju daju sumarne brojke statistike pogona pri točnijem ispitivanju pojedinačnih odsjeka doživljava neke korekture, istakao sam sâm svojedobno u članku o teoriji sloma, nakon što sam već u prijašnjim člancima serije »Problemi socijalizma« izričito upozorio na to da broj zaposlenih u nekim pogonima nije siguran znak za stupanj njegove kapitalističke prirode. Prigovori koje je Parvus u »Sächsische Arbeiterzeitung« iznio protiv načina na koji sam na naznačenom mjestu upotrijebio totalne brojke grupa pogona nisu rekli principijelno ništa što nisam već sam prije izložio više puta, i posve su sporedni za ono o čemu je ovdje riječ, za pitanje o vjerojatnosti bliskog privrednog sloma.¹ Da li je od stotina tisuća malih pogona jedan broj kapitalističke prirode, a drugi posve ili djelimice zavisan od kapitalističkih velikih pogona, može vrlo malo promijeniti ukupnu sliku, koju pruža statistika pogonskih poduzeća. Time se ne opovrgava velika i rastuća raznolikost poduzeća, stupnjevito raščlanjivanje industrije. Izbrisemo li s liste četvrtinu ili čak polovinu svih malih pogona kao depandanse srednjih i velikih pogona, ipak ostaje u Njemačkoj samo u industriji još milijun pogona, od kapitalističkih gigantskih poduzeća pre-

¹ Neću se dalje zadržavati na pogrešnim tumačenjima, koja je Parvus dao mojim izvodima, ni na grotesknim suprotstavljanjima (fijakerista željeznica itd.), čime je pokušao ismijati moje ukazivanje na relativnu snagu malih i srednjih pogona. Ona su me u prvom času mogla razdražiti, jer su dolazila od čovjeka za kojeg sam vjerovao da je sposoban za nešto bolje, ali nisu vrijedna ozbiljnog opovrgavanja.

No iz razloga koje sam naveo u tekstu ne mogu pridati nikakvu važnost za moju tezu također ni činjenicama koje Heinrich Cunow iznosi protiv mene u svojem posve stručno napisanom članku o teoriji sloma. Da ono što on tamo kaže o bankarstvu i trgovačkim agenturama meni nije bilo nepoznato, vjerovat će mi kad sazna da sam sâm mnogo godina radio u banci, a da i trgovinu na veliko poznajem iz iskustva. A što se tiče potpogona i filijala u industriji, to sam sâm u jednom prijašnjem članku »Problema socijalizma« napisao: »Takav jedan potpogon, koji možda radi s vrlo mnogo postojanog, a vrlo malo promjenljivog kapitala, primjenjuje skupocjene strojeve i malo radnika, dolazi, dakle, po praksi državne statistike, među male tvornice ili čak zanatske pogone, a zapravo pripada tvorničkom pogonu... Možemo uzeti kao utvrđeno da se zanat i mali tvornički pogon u privrednoj statistici čine brojčano mnogo jači no što su u stvarnosti.« (»Neue Zeit«, XV, 1, str. 308), a s obzirom na poljoprivredu: »Površina može biti prilično malena, a ipak služiti kao osnova potpuno kapitalističkom pogonu. Statistika, koja se zasniva na prostornoj protežnosti gospodarstva, govori sve manje o njihovu privrednom karakteru (na naved. mjestu str. 380). Slično sam rekao u svom članku o »Teoriji sloma« na str. 552, XVI, 1, s obzirom na brojke za trgovinu i saobraćaj.

ma dolje, u sve širim slojevima do stotina tisuća zanatlijskih malih pogona, koji, doduše, i sa svoje strane polagano plaćaju svoj danak procesu koncentracije, no stoga ipak ne izgledaju tako kao da će iščeznuti. Uz brojke koje smo dali o ovom u drugom odsjeku trećeg poglavlja spomenut ćemo još iz statistike njemačkog *građevinarstva* da se u njemu od 1882. do 1895. god. broj samostalnih povećao od 146 175 na 177 012, a broj zaposlenih od 580 121 na 777 705, što, doduše, znači umjereno povećanje zavisnih po pogonu (od 3,97 na 4,37), ali sve prije no nazadak zanatlijskih pogona.²

Prema tome, ako centralizirani oblik pogona čini preduvjet za socijaliziranje proizvodnje i isporučivanja, on je čak i u najnaprednijim zemljama Evrope tek parcijalni fakt, tako da, kad bi u Njemačkoj država htjela uskoro ekspropriirati sva poduzeća, recimo od dvadeset osoba i više, ili radi potpunog samopogona ili radi djelomičnog davanja pod zakup — u trgovini i industriji još bi preostale stotine tisuća poduzeća s više od četiri milijuna radnika, koja bi i dalje trebalo voditi privatno-privredno. Kad bi sva gospodarstva s više od dvadeset hektara bila podržavana, o čemu, međutim, nitko ne misli, u poljoprivredi bi ostalo više od pet milijuna gospodarstava privatno-privrednog karaktera s ukupno oko devet milijuna zaposlenih. No predodžba o veličini zadatka koji bi ostao na državi ili na državama s preuzimanjem onih naprijed spomenutih pogona, dobit će se ako se uzme u obzir da se u industriji i trgovini radi o više stotina tisuća pogona s pet do šest milijuna namještenika, u poljoprivredi o tri stotine tisuća gospodarstava s pet milijuna radnika. S koliko bi mnogo uvida, poznavanja stvari, talenta upravljanja morala raspolagati jedna vlada ili narodna skupština da bi bila dorasla bar samo vrhovnom vodstvu ili privrednoj kontroli jednog takvog gigantskog organizma?

Ovdje će se možda ukazati na velik broj inteligencije, koju stvara današnji razvoj i koja bi se u prijelaznoj epohi sa žarom stavila na raspolaganje. U polet i dobru volju tog društvenog sloja nikako ne sumnjam, štoviše, već sam prije gotovo osamnaest godina upozorio na nj. No upravo u embarras de richesses leži ovdje opasnost, i ono što ne može provesti zla volja neprijatelja, može vrlo lako izvršiti dobra

² Usporedi Schmüle *Die sozialdemokratischen Gewerkschaften in Deutschland* (drugi dio, prvi svezak, str. 1 i dalje), gdje su pokazane i loše strane malog poduzetništva u građevinarstvu.

volja poletnog mnoštva najboljih prijatelja. Dobra je volja čak i u normalnim vremenima sumnjiva mušterija.

No ostavimo to pitanje privremeno po strani i držimo se čvrsto zasad samo činjenice da je materijalni preduvjet za socijaliziranje proizvodnje i raspodjele, sve veća centralizacija pogona, dan tek djelimice.

Drugi je preduvjet po Marxovu učenju osvajanje političke vlasti od strane proletarijata. To se osvajanje može zamišljati različito: putem parlamentarne borbe, s pomoću iskorištavanja prava glasa i svih ostalih zakonskih mogućnosti, ili putem sile, s pomoću revolucije.³

Poznato je da su Marx i Engels prilično dugo smatrali taj posljednji put gotovo svuda neminovnim, i mnogim se pristalicama Marxova učenja čini on još i danas neizbježnim. Često se on smatra i najkraćim putem.⁴

Na ovo navodi, prije svega predodžba, da je radnička klasa najbrojnija i, kao izvlaštena, također najenergičnija

³ Revolucija se ovdje i u onom što slijedi upotrebljava isključivo u političkom značenju riječi kao istoznačna s *ustankom*, odnosno *nezakonskom silom*. Za principijelno mijenjanje društvenog poretka upotrebljavat će se naprotiv riječ *»socijalni preobražaj«*, koja ostavlja otvorenim pitanje puta. Svrha je tog razlikovanja da isključ sve nesporazume i dvosmislenosti.

⁴ »No, kome ne bi bilo očevidno da bi za velike gradove, gdje radnici sačinjavaju pretežnu većinu — kad bi oni jednom došli do neograničenog raspolaganja javnom vlasti, njenom upravom i zakonodavstvom — ekonomska revolucija bila samo pitanje mjeseci, možda čak i samo sedmica«. (Jules Guesde, *Der achtzehnte März* (1871) in *der Provinz*. »Zukunft« od 1877. god., str. 87.)

»No mi izjavljujemo: dajte nam na pola godine vlast i kapitalističko će društvo pripasti prošlosti.« (Parvus u »Sächsischer Arbeiterzeitung« od 6. ožujka 1898.)

Posljednja rečenica stoji na kraju jednog članka, u kojem se među ostalim zaključuje da, i pošto socijalno revolucionarna vlada preuzme upravljanje sveukupnom proizvodnjom, neće biti moguća zamjena *robnog prometa* umjetno izmišljenim sistemom razmjene. Drugim riječima, Parvus, koji se ozbiljno bavio ekonomijom, vidi s jedne strane da je »robní promet tako mnogo prodro u sve odnose privrednog života da ne može biti zamijenjen umjetno izmišljenim sistemom razmjene«, i unatoč tom uvjerenju, koje je već odavno i moje (ono je već naznačeno u članku o »Socijalno-političkom značenju prostora i broja«, no trebalo bi da bude podrobnije obrađeno u jednom kasnijem članku serije »Problemi socijalizma«), on uobrazava da jedna socijaldemokratska vlada može pri danoj raščlanjenosti privrede »upravljatí« čitavom proizvodnjom i za pola godine do kraja iskorijeniti kapitalistički sistem, koji je izrastao iz robne proizvodnje i koji je s njom čvrsto povezan. Vidi se kakvom političkom djecom može učiniti vrtoglavica vlasti čak i inače obrazovane ljude.

klasa društva. Posjedujući jednom vlast, ona ne bi mirovala, dok fundamente postojećeg sistema ne zamijeni takvim ustanovama, koje bi onemogućile njegovo ponovno uspostavljanje.

Već je bilo spomenuto, da su Marx i Engels kod postavljanja svoje teorije o diktaturi proletarijata imali kao tipičan primjer pred očima epohu terora za vrijeme Francuske revolucije. Još u Anti-Dühringu proglašava Engels visoko genijalnim otkrićem Saint-Simona, što je godine 1802. shvatio vladavinu terora kao vladavinu izvlaštenih masa. To je svakako prilično precjenjivanje, no ma kako da se ono otkriće postavilo visoko, djelovanje vladavine izvlaštenih ne prolazi kod Saint-Simona mnogo bolje no kod Schillera, koji je danas izvikan kao »malograđanin«. Izvlašteni iz 1797. god. bili su sposobni samo da biju tuđe bojeve. Oni su mogli »vladati«, samo dok je trajao teror. Kad se on iscrpao, kao što se morao iscrpsti, došao je totalan kraj njihovoj vladavini. Po Marx-Engelsovim nazorima ta opasnost ne bi postojala kod modernog proletarijata. No, tko je moderni proletarijat?

Ukoliko u nj uračunamo sve izvlaštene, sve koji nemaju nikakva dohotka od posjeda ili od privilegiranog položaja, onda su proletari svakako apsolutna većina stanovništva naprednih zemalja. No samo je tada taj »proletarijat« smjesa izvanredno različitih elemenata, slojeva, koji se međusobno razlikuju još više nego »narod« iz 1789. god., koji, doduše, dok postoje današnji odnosi vlasništva imaju više zajedničkih ili, u najmanju ruku, istovrsnih interesa nego suprotnih, ali, koji bi, čim se oni što sada posjeduju i vladaju svrgnu, ili liše svojih pozicija, vrlo brzo postali svjesni različitosti svojih potreba i interesa.

U jednoj ranijoj prilici primijetio sam da moderno najamno radništvo nije istovrsna masa, jednako nevezana s obzirom na vlasništvo, porodicu itd., koju predviđa *Komunistički manifest*, da se upravo u najnaprednijim tvorničkim industrijama nalazi čitava hijerarhija diferenciranih radnika, između čijih grupa postoji samo umjereni osjećaj solidarnosti. U ovoj primjedbi vidi H. Cunow u već dodirnutom članku (v. bilješku na str. 149) potvrdu za to da ja i tamo gdje govorim općenito imam na umu specijalne engleske odnose. U Njemačkoj i u ostalim kontinentalnim kulturnim zemljama ne vlada takvo odvajanje bolje stojećih radnika od revolucionarnog pokreta kao u Engleskoj. Suprotno nego

u Engleskoj ovdje su najbolje plaćeni radnici bili na čelu klasne borbe. Engleski kastinski duh nije posljedica današnje socijalne diferencijacije, već naknadnog djelovanja ranijih cehova i gilda, kao i starijeg sindikalnog pokreta koji se oslanja na te oblike.

Ponovo moram odgovoriti Cunowu da mi ono što mi ovdje govori ni u kojem slučaju nije novo i to, ni ukoliko je točno, ni ukoliko je netočno (to jest nisam u to ni svojevremeno vjerovao). Netočno je npr. ono što je kazano na kraju. Teorija koja povezuje engleske sindikate s cehovima počiva na vrlo slabom temelju. Ona previđa da su cehovi u Engleskoj, osim u Londonu, već s reformacijom bili ekspropriirani i da upravo u Londonu nije sindikalni pokret bio osobito snažan, za što, dakako, gilde, koje još uvijek postoje tamo, nisu nimalo krive. Ako je engleskom sindikalnom pokretu svojstvena izvjesna cehovska crta, to je ona mnogo manje nasljedstvo starog cehovstva, koje je u Njemačkoj postojalo mnogo dulje nego u Engleskoj, već je prije svega proizvod anglosaksonske slobode, činjenice da engleski radnik nije nikad, čak ni za vrijeme zabrane udruživanja, stajao pod knutom policijske države. U slobodi se razvija smisao za posebnost ili, da jednom govorim sa Stirnerom, za *vlastitost*. On ne isključuje priznavanje drugačijeg i općeg interesa, već on lako postaje uzrokom stanovite krutosti, koja se kao tvrda i uskogrudna pokazuje čak i tamo gdje nastupa jednostrano samo po obliku. Ja sigurno ne želim uvrijediti njemačke radnike i znam mnogo cijeniti idealizam, koji je, na primjer, upravo hamburške radnike desetljećima poticao na podvige za opću stvar proleterske oslobodilačke borbe, koji nemaju pandana u povijesti radničkog pokreta. No koliko ja poznajem, i koliko sam imao prilike da pratim njemački radnički pokret, pokazuju se i u njemu povratna djelovanja ocrtanog diferenciranja zanimanja. Specijalne prilike, kao: prevladavanje političkog pokreta, umjetno ugušivanje sindikata, i činjenica da su uopće razlike u visini najamnine i u radnom vremenu općenito u Njemačkoj manje nego u Engleskoj, sprečavaju da se ona ispoljavaju naročito upadljivo. Ali tko pažljivo prati organe njemačkog sindikalnog pokreta, taj će naići na dovoljno činjenica koje potvrđuju ono što sam rekao. Odričem se da poimence navedem primjere, iako mi je poznato dovoljno njih, a među njima još i onih iz moje djelatnosti u Njemačkoj. Stoga još samo slijedeće o tome.

Sindikati ne stvaraju tu pojavu, oni je samo izražavaju kao neizbježiv rezultat stvarnih razlika. Ne može biti drugačije nego da bitne razlike u načinu zaposlenja i visini dohotka konačno stvaraju i drugi način života i druge životne zahtjeve. Precizni mehaničar i onaj koji vuče ugljen, izučeni ličilac i nosač, kipar ili modelar i ložac strojeva, žive u pravilu vrlo različito i imaju vrlo različite potrebe. Gdje borba za njihovo održavanje života ne vodi kolizijama između njih, činjenica što su svi zajedno najamni radnici može ipak izbrisati te razlike iz predodžbe, pa svijest da oni protiv kapitala vode istovrsnu borbu može stvoriti živu međusobnu simpatiju. Takve simpatije ne nedostaje ni u Engleskoj; najaristokratski među aristokratskim sindikalistima pokazivali su je dosta često prema lošije situiranim radnicima, isto tako kao što su mnogi od njih, ako ne socijalisti, a ono ipak dobri demokrati.⁵ No između takve političke ili socijalnopolitičke simpatije i ekonomske solidarnosti još je velika razlika, koju može neutralizirati jak politički i ekonomski pritisak, no koja će u onoj mjeri, u kojoj opada taj pritisak, konačno uvijek iznova, na ovaj ili onaj način, postati primjetljiva. Velika je zabluda misliti da Engleska ovdje čini principijelno iznimku. U drugom obliku pokazuje se ista pojava danas u Francuskoj. Slično je u Švicarskoj, Sjedinjenim Američkim Državama, i, kao što je rečeno, donekle i u Njemačkoj.

Pretpostavimo li, međutim, da u industrijskom radništvu ta diferencijacija nije postajala ili nije utjecala na način mišljenja dotičnih radnika, to su industrijski radnici ipak svuda manjina stanovništva. U Njemačkoj zajedno s radnicima domaće radinosti ima ih oko sedam milijuna od devetnaest milijuna onih koji sami privređuju. Imamo zatim još tehničko itd. činovništvo, trgovačke namještenike, poljoprivredne radnike.

Ovdje je svuda diferenciranje još izraženije, o čemu ništa ne svjedoči jasnije no stradalnička povijest pokreta za organiziranje tih kategorija poziva u sindikalne interesne saveze. Uopće ništa ne zavodi u bludnju više nego kad se na osnovi neke formalne sličnosti situacije zaključuje na stvarnu istovrsnost ponašanja. Trgovački činovnik formalno je

⁵ U socijalističkom pokretu Engleske, jednako kao i drugdje, najbolje plaćeni, odnosno izučeni radnici, koji stoje duhovno više, daju najodabranije čete. U skupštinama članova socijalističkih udruženja naći će se samo vrlo malo takozvanih nekvalificiranih radnika.

prema svojem šefu u sličnom položaju kao industrijski najamni radnik prema svojem poslodavcu, a ipak će se on — izuzevši dio nižeg personala većih radnji — socijalno osjećati njemu mnogo bliži nego najamni radnik svojem, unatoč tome što je razlika dohotka često mnogo veća. Na selu je opet na manjim dobrima način života i rad seljaka i sluge i suviše jednak, na masi srednjih dobara raščlanjivanje posla odnosno diferenciranje preveliko, a personal razmjerno premalen da bi se pružilo poprište klasnoj borbi u smislu borbe gradskih radnika. Malo će se tu naći razvijenog osjećaja solidarnosti između starješine nad slugama, nadničara i kravara. U najboljem slučaju preostaju velika dobra, no ona, kao što smo vidjeli, svuda sačinjavaju samo manjinu poljoprivrednih gospodarstva; na njima se, povrh toga, također još može naći na dosta principijelnih razlika u radnom odnosu različitih grupa personala prema poduzetniku. 5,6 milijuna namještenika u poljoprivredi, koje po odbitku višeg pomoćnog personala — ekonomata itd. — bilježi njemačka statistika poziva, ne mogu se nikako poistovjetiti s industrijskim radništvom s obzirom na socijalne težnje. Samo se kod jednog sasvim neznatnog dijela može pretpostaviti odnosno očekivati ozbiljna sklonost i razumnijevanje za one težnje koje idu dalje od golog poboljšanja radnih uvjeta. Za pretežno najveću masu podruštvljavanje poljoprivredne proizvodnje ne može biti mnogo više no prazna riječ. Zasad je još njihov ideal da doguraju do vlastitog zemljišnog posjeda.

Međutim, i težnja industrijskog radništva prema socijalističkoj proizvodnji još je velikim dijelom više stvar pretpostavke nego sigurnosti. Iz porasta broja socijalističkih glasova kod javnih izbora može se, dakako, izvesti zaključak i o stalnom porastu pristalica socijalističkih težnji, no nitko neće tvrditi da svi glasovi koji su dani za socijaliste potječu od socijalista. I kad bismo čak uzeli nesocijalističke i neproleterske glasače, koji su glasali za socijalne demokrate, kao izjednačenje za one odrasle socijalističke radnike koji još nisu imali pravo glasa, to ipak stoje u Njemačkoj, gdje je socijalna demokracija jača no u bilo kojoj drugoj zemlji, prema 4,5 milijuna odraslih radnika u industriji, kojima bi trebalo pribrojiti još pola milijuna odraslih muških namještenika u trgovini i prometu, tek 2,1 milijuna socijalističkih glasača. Više nego polovica industrijskog radništva Njemačke stoji trenutno prema socijalnoj demokraciji još djelo-

mično ravnodušno i bez razumijevanja, a djelomično čak i neprijateljski.

Pri svemu tome je socijalistički birački glas prije svega više izraz nekog neodređenog priželjkivanja nego određene namjere. U pozitivnom radu za socijalističku emancipaciju sudjeluje razmjerno mnogo manje radništva. Sindikalni je pokret u Njemačkoj u ohrabrujućem uzdizanju. No ipak je on iznosio krajem 1897. god. tek oko 420 000 organiziranih radnika u zanimanjima, čije radništvo iznosi 6 165 735 ljudi. (Usporedi »Korrespondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands« od 1. i 8. kolovoza 1898). Ako se njima pribroji još oko 80 000 članova Hirschovih sindikata, to još uvijek proizlazi u dotičnim pozivima odnos od 1 organiziranog na 11 neorganiziranih radnika.⁶ Broj politički organiziranih radnika Njemačke po odbitku onih koji su ujedno članovi sindikata teško da će biti prenisko procjenjen sa 200 000, te — ako uzmemo isti broj za one radnike koji su bili spriječeni samo faktorima što leže izvan njihove volje da bilo kako aktivno sudjeluju u političkim ili sindikalnim borbama — dobivamo ukupno oko 900 000 radnika koji djelom pokazuju veći, živi interes za svoju emancipaciju. Oni predstavljaju 40 posto glasača socijalne demokracije. Od 5 1/2 milijuna glasova koji su bili dani za nesocijalističke kandidate može se, međutim, danas dobra četvrtina do trećina uračunati u svjesne, *klasno* svjesne neprijatelje socijalne demokracije, što daje približno dvostruki broj osoba.

Posve sam svjestan vrlo relativne dokazne snage izlaganja, kao ove gornje, pri kojem se npr. uopće ne uzima u obzir važan moment mjesne razdiobe i socijalno-političkog značenja grupa. Radi se, međutim, samo u tome da dobijemo približno dopustivo mjerilo za ocjenjivanje odnosa masa Onih elemenata kod kojih je dispozicija za socijalizam, što je pretpostavlja teorija, uspjela donijeti zrelije plodove nego što su samo povremeno neodređena ispoljavanja. Što da kažemo, na primjer, o tablici socijalnih armija, sastavljenoj prema sasvim izvanjskim oznakama, s kojom je Parvus mislio da može izići u sedmom od svojih članaka protiv

⁶ Svakako je već u pet poziva bilo organizirano više no trećina rad ika, naime: tis ara 61,8, kipara 55,5, lučkih radnika 38, kotlara 33,6, rukavičara 31,7 posto zaposlenih. Za njima su slijedili litografi sa 21,8 i radnici porculana sa 21 posto zaposlenih.

mene? Kao da bi velika brojčana prevaga izvlaštenih nad posjednicima, s kojom on tamo nastupa, bilo kome bila nešto nepoznato, ili uopće povijesno nova činjenica. A ipak su se našli socijalistički listovi koji su iz suprotstavljanja petnaestomilijunske, kako je izračunao Parvus, »armije proletarijata« »armiji kapitala«, koja broji samo 1,6 milijuna (pored 3 milijuna »od kapitala upropaštenih«, ali još ne proletariziranih sitnih seljaka i zanatlija i 820 000 od kapitala relativno neovisnih egzistencija), izveli zaključak o bliskosti socijalne revolucije. Doista azijsku hladnokrvnost, s kojom Parvus 5,6 milijuna u poljoprivredi djelatnih namještenika iz statistike poziva uvršćuje u »armiju proletarijata«, nadmašuje još samo neustrašivost, koja mu dopušta da pronade dva milijuna »trgovačkog proletarijata«. ⁷ Ako se čak i uzme da bi svi ti elementi oduševljeno pozdravili revoluciju, koja bi socijaliste dovela na kormilo, to bi još malo kao za lijek bilo postignuto za glavni problem koji treba riješiti.

Ne bi smjelo biti spora o tome da o neposrednom preuzimanju sveukupne proizvodnje i isporučivanja proizvoda od strane države ne može biti ni govora. Država ne bi mogla preuzeti čak ni masu srednjih i velikih pogona. No i općine kao posrednici mogu malo pomoći. U svakom slučaju one bi mogle podruštvljavati one radnje koje proizvode ili čine usluge u mjestu za mjesto, i one bi time dobile sasvim lijepa posla. No možemo li zamisliti da bi ona poduzeća koja su dosada radila za veliko tržište mogla biti odjednom tako listom podruštvljavana?

Uzmemo li samo neki industrijski grad srednje veličine, recimo Augsburg, Barmen, Dortmund, Hanau, Mannheim

⁷ Brojke statistike poziva za trgovinu i saobraćaj jesu:

samostalnih i poslovođa	843 556
trgovačko osoblje	261 907
trgovački pomoćnici, sluga, kočijaši, sudjelujući čla ovi porodica	1 33 045
Ukupno	2 338 508

Uostalom, Parvusova je tablica imala svog prethodnika. U Höchbergovu »Zukunft« izračunao je 1877. god. gospodin C. A. Schram, na temelju upravo objavljenih rezultata pruske statistike za imanja iz 1876. god. »socijalistički konti gent« od 85 posto stanovništva za Prusku; 4,6 milijuna mogućih pristalica socijalizma prema 992 000 klasnih protivnika (»Zukunft«, str. 186. i dalje). Samo što Schramm nije izvukao iz brojaka smjeli moral kao Parvus.

itd., to neće biti nitko tako budalast da pretpostavi kako bi tamošnje komune mogle u političkoj krizi, ili čak i u ostalo vrijeme, preuzeti u vlastiti pogon i s uspjehom voditi sve raznovrsne tvorničke i trgovačke poslove onih mjesta. One bi ih morale ili pustiti u rukama dosadašnjih vlasnika, ili bi, ako bi htjele ove bezuvjetno ekspropriirati, morale predati radnje radničkim zadrugama pod nekim uvjetima zakupa.

Tako se pitanje u svim takvim slučajevima praktički razrješuje u pitanju o *ekonomskoj potenciji zadruga*.

b) Što mogu privredne zadruge

Pitanje o tome što mogu zadruge u marksističkoj je literaturi do sada obrađivano samo vrlo površno. Ne uzmemo li u obzir literaturu šezdesetih godina i nekoliko rasprava Kautskog, u njoj će se, osim vrlo općih, uglavnom negativnih izjava, naći malo o zadrugarstvu.

Ne treba daleko tražiti razloge za to zanemarivanje.

Ponajprije je marksistička praksa pretežno politička, upravljena na osvajanje političke moći, i pored toga pridaje principijelno značenje gotovo još samo sindikalnom pokretu kao direktnom obliku klasne borbe radnika. U pogledu zadruga, međutim, nametnulo se Marxu u početku uvjerenje da je samo u malome neophodna i da, u najbolju ruku, ima povrhu toga vrlo ograničenu eksperimentalnu vrijednost. Samo posredstvom cjeline može se nešto otpočeti. U tom smislu izjašnjava se Marx u *18. Brumairu* o radničkim asocijacijama.⁸ Kasnije je nešto modificirao svoj sud o zadrugama, o čemu svjedoče, među ostalim, rezolucije o zadrugarstvu, koje je Generalni savjet podnio Ženevskom i Lozanskom kongresu Internacionale, kao i mjesto, koje vjerojatno potječe od Marxa, no koje je svakako on odobrio, u G. Eccariusovu *Eines Arbeiters Widerlegung*, gdje se zadrugama kao pretečama budućnosti pripisuje isto značenje koje bi imali cehovi u Rimu i ranom srednjem vijeku, te dalje, već prije (vidi str. 131—132) dotaknuto mjesto u trećem svesku *Kapitala*, koje, napisano u isto vrijeme kao i one rezolucije i Eccariusov spis, ističe značenje zadruga kao prijelaznih ob-

⁸ »Djelimice se on (proletarijat) baca na doktrinarne eksperimente, na banke za razmjenu i na radničke asocijacije, dakle, u pokret, u kojem se odriče toga da preokrene stari svijet njegovim vlastitim velikim cjelokupnim sredstvima.« (*18. Brumaire*, 1. izd., str. 8.)

lika socijalističkoj proizvodnji. No pismo o *Gotskom programu* (1875) glasi zatim ponovo mnogo skeptičnije s obzirom na zadruge, i ta skepsa prevladava od sredine sedamdesetih godina čitavom marksističkom socijalističkom literaturom.

Donekle može to biti posljedica reakcije, koja je nastupila nakon Pariške komune i dala sasvim drugi, gotovo isključivo politički karakter čitavom radničkom pokretu. No, zatim, također, to može biti proizvod loših iskustava, što su se svuda pokazala sa zadrugarstvom. Visoka iščekivanja, koja je pobudio polet engleskog zadrugnog pokreta, nisu se ispunila. Za sve socijaliste šezdesetih godina bila je proizvodna zadruga prava zadruga, potrošačku zadrugu u najboljem su slučaju podnosili. No prevladavalo je mišljenje, koje i Engels izražava u svojim člancima o stambenom pitanju, da bi poopćivanje potrošačkih zadruga bezuvjetno imalo za posljedicu redukcije najamnina. (*Stambeno pitanje*, novo izdanje, str. 34/35.) Rezolucija Ženevskog kongresa, koju je sastavio Marx, kaže:

»Preporučujemo radnicima da se više upuštaju u kooperativnu proizvodnju nego u kooperativne dućane. Posljednji dotiču samo površinu današnje ekonomije, prva je napada u njenim temeljima... Kako bi se spriječilo da se kooperativne zadruge izopače u obična građanska komanditna društva, treba da svaki od vas zaposlenih radnika, bio akcionar ili ne, dobije isti udjel. Kao samo privremeno sredstvo valja priznati da akcionari dobivaju umjerene kamate«.

No upravo šezdesetih godina osnovane proizvodne zadruge nisu gotovo nigdje uspjele, one su se ili morale sasvim raspasti, ili su se stopile u male orbačke radnje, koje su, ukoliko nisu na sasvim isti način kao i druge radnje zapošljavale radnike za najamninu, jedva vegetirale. Potrošačke su se zadruge, međutim, »počiftinile«, ili je izgledalo da su se zbilja »počiftinile« u obične sitničarske dućane. Nikakvo čudo da su se u socijalističkim krugovima sve više okretala leđa zadrugnom pokretu. U Njemačkoj, gdje se i inače još osjećala suprotnost između Lassalea Schulze-Delitzscha, bila je reakcija naj snažnija. Snažna sklonost pretjeranom državnom socijalizmu, koja se sredinom sedamdesetih godina može primijetiti kod velikog dijela njemačke socijalne de-

mokracije (ni u kojem slučaju samo kod lasalovaca) i koja je ponekad neobično kontrastirala s političkim radikalizmom partije, bila je umnogome kriva lošim iskustvima sa zadrugama. Bankrotstva samopomoćnih zadruga primala su se do znanja sada samo još s trijumfom. U *Gotskom programu*, i to već u nacrtu, bio je dan imposibilistički oblik zahtjevu za proizvodnim zadrugama s državnom pomoću. Kritika kojoj je Marx u pismu o programu podvrgao dotične paragrafe pogodila je u tom pogledu više način izražavanja nego misaoni tok, koji mu je bio osnovom. Marx nije znao da je upravo »berlinski Marat — Hasselmann — kojega je on, uglavnom, učinio odgovornim za paragraf — bio skroz-naskroz blankist. I Hasselmann bi upravo kao i Marx proglasio reakcionarima radnike »Ateliera«, koji je protežirao Buchez.

Dvije su okolnosti krive što kod Marxa nedostaje dublja kritika zadruga. Prvo, tada kad je on pisao nije bilo dovoljno iskustva s različitim oblicima zadruga da bi se na temelju njih mogao formulirati neki sud. Samo bazari za razmjenu koji su pripadali još ranijem razdoblju pokazali su se potpuno pogrešnim. No drugo, Marx se uopće nije odnosio prema zadrugama s onom teorijskom bespredrasudnošću koja bi njegovoj teorijskoj oštroumnosti dopuštala da gleda dalje nego prosječni socijalist, koji se zadovoljavao takvim oznakama, kao što su radničke i sitnozanatlijske zadruge. Ovdje je njegovoj velikoj snazi analize stajala na putu već izgrađena doktrina ili, ako se smijem tako izraziti, formula eksproprijacije. Zadruga mu je bila simpatična samo u onom obliku gdje je predstavljala najdirektniju suprotnost kapitalističkom poduzeću. Odatle preporuka radnicima da prionu uz proizvodne zadruge jer one »napadaju u njegovim temeljima« postojeći ekonomski sistem. To je sasvim u duhu dijalektike i formalno posve odgovara društvenoj teoriji, koja polazi od proizvodnje kao faktora, što u krajnjoj liniji određuje oblik društva. To, kako se čini, odgovara i shvaćanju što u suprotnosti između već područstvljavanog rada i privatnog prisvajanja vidi fundamentalnu proturječnost u modernom načinu proizvodnje, proturječnost koja goni da se nađe rješenje. Proizvodna zadruga čini se praktičnim rješenjem te suprotnosti u okviru pojedinačnog poduzeća. U tom je smislu Marx mislio o njoj, to jest o onoj zadruzi gdje su »radnici kao asocijacija svoj vlastiti kapitalist« (treći svezak, str. 427) da je — premda ona nužno reproducira sve nedostat-

ke današnjeg sistema — ipak u njoj »pozitivno« ukinuta suprotnost između kapitala i rada, te da je ona tako pružila dokaz o nepotrebnosti kapitalističkog poduzetnika. Ipak je kasnije iskustvo poučilo da upravo tako konstituirana industrijska proizvodna zadruga nije bila i niti jest u stanju dati taj dokaz, da je ona najnesretniji oblik zadružnog rada i da je Proudhon bio stvarno u pravu kad je, s obzirom na nju, nasuprot Louisu Blancu, tvrdio da asocijacija nije »nikakva ekonomska snaga«.⁹

Socijaldemokratska kritika tražila je dosada razloge ekonomskog neuspjeha čistih proizvođačkih zadruga isključivo u nestašici kapitala, kredita i prođe, pa je propadanje zadruga, koje nisu pretrpjele ekonomski slom, objašnjavala korumpiranim utjecajem kapitalističkog, odnosno individualističkog svijeta koji ih okružuje. Sve je to donekle točno. No to ne iscrpljuje pitanje. Za čitav niz proizvodnih zadruga, koje su financijski propale, sigurno je da su imale dovoljno sredstava za rad i da nisu imale većih poteškoća s prodom nego prosječan poduzetnik. Kad bi proizvodna asocijacija opisane vrste doista bila ekonomska snaga koja bi bila nemogućna ili čak samo dorasla kapitalističkom poduzeću, tada bi se, u najmanju ruku, morala u istom odnosu održati i uzdići kao i mnoga privatna poduzeća koja su otpočela s najskromnijim sredstvima, i ne bi bila smjela tako bijedno podleći moralnom utjecaju kapitalističkog svijeta koji je okružuje, kao što se to uvijek ponovo događalo. Povijest proizvodnih zadruga, koje nisu financijski propale, govori još glasnije protiv tog oblika »republikanske tvornice« nego povijest zadruga koje su propale. Ta povijest, naime, govori da za prve dalji razvoj svuda znači ekskluzivnost i privilegij. Daleko od toga da bi podrivale temelje današnje ekonomije, one su, štoviše, dale dokaza o njenoj relativnoj snazi.

Obratno se potrošačka zadruga, na koju su socijalisti šezdesetih godina gledali s takvim potcjenjivanjem, u toku vremena doista pokazala kao ekonomska potencija, kao or-

⁹ Ako je Proudhon nastupao čas kao odlučan protivnik, a čas kao zagovornik asocijacija, ta se proturječnost objašnjava time što je on jednom imao u vidu sasvim drugi oblik asocijacije no drugi put. Bitno monopolističkoj zadruzi on je osporavao ono što je priznavao mutualističkoj zadruzi, to jest asocijaciji u sistemu uzajamnosti. Njegova je kritika, međutim, više intuitivna nego znanstvena, te je puna pretjerivanja.

ganizam koji može mnogo i u visokom je stupnju sposoban za razvoj. Prema bijednim brojkama koje pokazuje statistika čistih proizvodnih zadruga brojke radničkih potrošačkih zadruga izgledaju kao gazdinstvo nekoga svjetskog carstva prema gazdinstvu nekoga pokrajinskog gradića. A *radionice* koje su osnovale potrošačke zadruge i koje se za njihov račun vode proizvode već sada više nego stotruko dobara od radionica koje proizvode čiste ili približno čiste proizvodne zadruge.¹⁰

Dublje razloge ekonomskog i moralnog sloma čistih proizvodnih zadruga odlično je izložila gospođa Beatrice Webb u radu koji je objavila još pod svojim djevojačkim prezimenom — Potter — o britanskom zadrugarstvu, premda se tu i tamo možda pojavljuju neka pretjerivanja. Za gospođu Webb, kao i za veliku većinu engleskih zadrugara, zadruga koja pripada samim zaposlenim radnicima nije socijalistička ni demokratska, već »*individualistička*«. Može se negodovati zbog te upotrebe riječi, misaoni je tok, međutim, sasvim točan. Ta zadruga zapravo nije socijalistička, što je, uostalom, već izložio i Rodbertus. Ona je upravo tamo gdje je radnik isključivi vlasnik u svom ustrojstvu živa proturječnost sebi samoj. Ona pretpostavlja jednakost u radionici, potpunu demokraciju, republiku. No čim je postigla stanovitu

¹⁰ Izvanredno je teško saznati brojke za posljednu vrstu proizvodnih zadruga jer službene statistike zadrugne proizvodnje ne luče između njih i znatno mnogobrojnijih i većih radničkih akcionarskih društava za proizvodne svrhe. Po iskazima britanskog trgovačkog ureda bila je 1897. god. vrijednost godišnje proizvodnje zadruga koje su dostavile izvještaj uredu u markama:

potrošačke zadruge u vlastitim radionicama	122 014 600.—
mlinarske zadruge	35 288 040.—
irske mljekare	7 164 940.—
radničke zadruge za proizvodne svrhe	32 518 800.—

Minarske zadruge, njih devet na broju, imale su 6 373 člana i zapošljavale su 1895/96. god. (dotične podatke za 1897. god. još nemam) 404 osobe, irske mljekare i radničke zadruge za proizvodne svrhe, ukupno 214 saveza, imale su 32 133 akcionara i zapošljavale su 1895/96. god. 7635 osoba. Dajemo visoku procjenu ako pretpostavimo da otprilike dvadeseti dio radničkih zadruga možemo okarakterizirati kao zadruge, gdje su zaposleni radnici kao asocijacija vlastiti kapitalisti.

Nasuprot tome, imale su registrirane britanske radničke potrošačke zadruge 1897. god.:

članova	1 463 955
imovine u kapitalu maraka	408 174 800
prođe maraka	1 132 649 000
dobitaka maraka	128 048 500

veličinu, koja može biti još razmjerno vrlo skromna, jednakost iznevjerava jer postaje nužno diferenciranje funkcija, a time i potčinjavanje. Ako se jednakost napusti, tada se odstranjuje ugaoni kamen zgrade, a drugi kamenovi s vremenom idu za njim, nastupa raspadanje i preobražavanje u obične poslovne pogone. No ako se ostaje pri jednakosti, tada je presječena mogućnost proširenja, i ostaje se kod patuljastog oblika. To je alternativa svih čistih proizvodnih zadruga, u tom su se konfliktu one sve ili rasprle ili su zakržljale. Daleko od toga da bi bile takav oblik uklanjanja kapitalista iz pogona kakav odgovara modernoj krupnoj proizvodnji, one su, štoviše, povratak na *pretkapitalističku* proizvodnju. To je toliko točno da malo slučajeva, gdje su imale relativan uspjeh, otpada na *zanatske* pogone, a većina tih pogona ne na Englesku, gdje kod radnika dominira duh krupne industrije, već na veoma »malograđansku« Francusku. Psiholozi naroda vole prikazivati Englesku kao zemlju gdje narod traži jednakost u slobodi, a Francusku kao zemlju gdje narod traži slobodu u jednakosti. Povijest francuskih proizvodnih zadruga pokazuje doista mnogo stranica gdje su za održavanje formalne jednakosti u uzbudljivoj predanosti podnijete najveće žrtve. No ona ne pokazuje ni jednu jedinu čistu proizvodnu zadrugu moderne krupne industrije, premda je ta industrija u Francuskoj ipak dovoljno proširena.

Za bitno proširenje i produbljenje istraživanja gospođe Potter-Webb zaslužan je dr Franz Oppenheimer svojom knjigom *Siedlungsgenossenschaft* (Leipzig, Duncker & Humblot). On tu daje u prvom poglavlju u vrlo preglednom prikazu analizu različitih oblika zadruga, koja, u pojedinim odsječcima, jedva da može biti premašena u kritičkoj oštrini. Oppenheimer uvodi u kvalifikaciju zadruga principijelno razlikovanje između *kupovnih i prodajnih* zadruga.*

Značenje tog razlikovanja on u pojedinim točkama po našem mišljenju nešto precjenjuje, no u cjelini se ono mora označiti kao vrlo plodonosno. Tek na osnovi njega postaje moguće doista znanstveno objašnjenje financijskog i moralnog sloma čistih proizvodnih zadruga — objašnjenje kod kojeg se lična krivnja, nedostatak na kapitalu itd. povlače potpuno u drugi red — kao slučajnosti koje objašnjavaju

* Käufer- und Verkäufergenossenschaften, doslovno: zadruge kupaca i zadruga prodavača. (Prim. prev.)

pojedinačni slučaj, ali ne i pravilo. Samo utoliko ukoliko je zadruga bitno *kupovna* zadruga njeno je širenje jednako poželjno i radi njene opće svrhe i radi vlastitog interesa. No, što je više neka zadruga *prodajna* i što je ona više prodajna zadruga samostalno dovršenih industrijskih proizvoda (kod seljačkih zadruga stvar se modificira), to veći postaje kod nje unutarnji sukob. S njenim rastom rastu njene teškoće. Rizik postaje veći, borba za prođu sve teža, nabavljanje kredita isto tako, a tako i borba za profitnu stopu, odnosno udio pojedinaca u općoj profitnoj masi. Ona je stoga neprestano prisiljena na isključivost. Njen interes za profitom nije suprotan samo interesu kupaca, već i interesu svih ostalih prodavača. Nasuprot tome, kupovna zadruga dobiva principijelno s rastom, njen je interes s obzirom na profit, premda suprotan interesu prodavača, u suglasnosti s profitom svih ostalih kupaca: ona teži da obori profitnu stopu, da pojeftini proizvode, a to je težnja, koja je zajednička svim kupcima kao takvima, i društvu uopće.

Iz te različitosti ekonomske prirode obiju vrsta zadruga nastaje razlika u njihovu upravljanju, koju je razjasnila gospođa Potter-Webb: bitno *demokratski* karakter svih pravih *kupovnih* zadruga i karakter koji teži *oligarhiji* svih čistih prodajnih zadruga. Ovdje se mora primijetiti da potrošačku zadrugu koja dijeli dividendu samo ograničenom broju akcionara Oppenheimer, dosljedno razlikujući, pribraja prodajnim zadrugama. Samo ona potrošačka zadruga koja priznaje svim prodavačima u istom odnosu udio u dobiti prava je *kupovna* zadruga.¹¹

¹¹ Oppenheimer drži razlikovanje »kupovnih« i »prodajnih zadruga« već stoga za bolje nego dosad uobičajeno razlikovanje proizvođačkih i distribucionih zadruga, jer ovo posljednje polazi uopće od netočnog određenja pojma. Sasvim je pogrešno označiti neproizvodnim aktom donošenje nekog predmeta za tržište, odnosno kupcu; to znači isto tako »producera« (proizvođenje) kao i proizvođenje nekog predmeta (fabrikata) iz drugog (sirovine). Distribucija, međutim, znači jednostavno raspodjelu, a što se ta riječ upotrebljava i za onu drugu funkciju, uzrok je najgore zbrke pojmova.

Ovo posljednje je i naše mišljenje i sigurno je vrlo preporučljiva upotreba različitih izraza za tako različite funkcije dostavljanja i raspodjele. Nasuprot tome bi sažimanje funkcija izrađivanja i dostavljanja pod isti pojam »proizvodnje« sa svoje strane izazvalo samo novu zbrku. Što u praksi postoje slučajevi gdje se oni mogu teško razlikovati ili razdijeliti, još nije razlog da se pojmovi ne odijele. Prijelazi se javljaju svuda. Tendencija koja kod mnogih vrebala iza diobe da se označi proizvodnim samo rad izradbe može se predusresti na drugi način.

Razlikovanje zadruga u kupovne i prodajne od vrijednosti je za teoriju zadrugarstva upravo s obzirom na njegovu povezanost sa socijalističkim učenjem. Tko napada izraze »kupovanje« i »prodavanje« kao izraze koji su i suviše specijalno skrojeni za kapitalističku proizvodnju roba, može umjesto njih staviti pojmove nabavljanje i otuđivanje, te će tada samo utoliko jasnije spoznati koliko mnogo veće značenje ima za društvo prvo od posljednjeg. Nabavljanje dobara je fundamentalni, opći interes. S obzirom na njega svi su članovi društva u principu drugovi. Svi troše, ali svi ne proizvode. Čak i najbolja proizvodna zadruga stajat će uvijek, dok je samo zadruga za prodaju ili za otuđivanje, u latentnoj suprotnosti prema cjelini, imat će poseban interes prema njoj. Društvo bi se u istim točkama razlikovalo od proizvodne zadruge koja se bavi za vlastiti račun kojom granom proizvodnje ili javne službe, kao i od nekog kapitalističkog poduzeća, i ovisi samo o okolnostima da li bi sporazumijevanje s njom bilo lakše.

No da se vratimo na izlazište, koje nas je odvelo do tog udaljavanja, na područje teorije zadruga; to se pokazalo da pretpostavku kako moderna tvornica stvara sama sobom veću dispoziciju za zadružni rad treba smatrati sasvim pogrešnom. Može se poseći za kojom se god želi poviješću zadrugarstva, i svuda će se naći da se samoupravna zadružna tvornica pokazala kao nerješivi problem, da je ona, ako je sve ostalo prilično išlo, propadala zbog nedostatka *discipline*. To je kao s republikom i modernom centraliziranom državom. Što je veća država, to je teži problem republikanskog upravljanja. A isto je tako republika u radionici to teži problem što je radionica, odnosno poduzeće, više i bogatije raščlanjeno. Za izvanredne je svrhe moguće da ljudi sami postavljaju svog neposrednog vođu i da imaju pravo smjenjivanja. No za zadatke koje sa sobom donosi vođenje tvorničkog poduzeća, gdje iz dana u dan i iz sata u sat treba donositi prozaične odluke i gdje uvijek ima prilike za trvenja, tu jednostavno ne ide da vođa bude namještenik onih koje vodi, pa da u svom položaju bude zavisan od njihove sklonosti i od njihova lošeg raspoloženja. Još uvijek se to pokazalo kao trajno neodrživim, te je vodilo promjeni oblika zadružne tvornice. Ukratko, ako je tehnološki razvoj tvornica i dao *tijela* za kolektivističku proizvodnju, to ni u kojem slučaju nije *duše* isto toliko približilo zadružnom radu. Težnja za preuzimanjem poduzeća u zadružni rad s odgovarajućom odgovor-

nošću i rizikom u obrnutom je odnosu prema njihovoj veličini. Teškoće, međutim, rastu s njome u rastućoj proporciji.

Predstavimo sebi stvar samo jednom konkretno i uzmimo bilo koje veliko industrijsko poduzeće: velik zavod za gradnju strojeva, električnu centralu, veliku kemijsku tvornicu, ili moderno kombinirani izdavački institut. Sva ta i slična velika industrijska poduzeća mogu sasvim dobro raditi za druge, kojima također mogu pripadati svi namještenici, no ona su apsolutno neprikladna za zadružni rad namještenika samih. Ne bi bilo kraja trvenjima između različitih odjela i tako različitih kategorija namještenika. Tada bi se najjasnije pokazalo, što Cunow osporava, da je vrlo umjeren osjećaj solidarnosti između raznih grupa poziva, koje se razlikuju po stupnju obrazovanosti, načinu života itd. Ono što se obično podrazumijeva pod zadružnim radom samo je pogrešno shvaćeno prenošenje vrlo jednostavnih oblika zadružnog rada kako ih vrše grupe (odjeli, arteli) *nediferenciranih* radnika, te je u osnovi također uvijek samo grupni akordni rad.¹²

Samo onaj način promatranja koji prosuđuje posve po vanjskim oznakama može stoga pretpostaviti da se s udaljavanjem kapitalističkog ili kapitalističkih vlasnika dogodilo već ono najvažnije za pretvaranje kapitalističkih poduzeća u za život sposobne socijalističke tvorbe. Stvar doista nije tako jednostavna. Ta su poduzeća vrlo složeni organizmi, i udaljavanje centra u koji se slijevaju svi drugi organi znači za njih, ako to nije popraćeno potpunim preoblikovanjem organizacije, brzo raspadanje.

Ono što društvo ne može samo preuzeti u ruke, bilo s pomoću države bilo s pomoću općina, to će vrlo dobro učiniti da upravo u uzburkanim vremenima, *qua* poduzeće najprije ljubavno prepusti samom sebi. Privedno radikalniji postupak pokazao bi se vrlo brzo najnesvršhodnijim. Zadruga sposobne za život ne mogu se umijesiti iz zemlje, odnosno osnovati po komandi, one moraju *izrasti*. No gdje je tlo za njih poravnano, one i izrastaju.

Britanske zadruga posjeduju danas kao imovinu već sto milijuna talira i više (usporedi brojke na str. 168), što je Lassalle smatrao dovoljnim kao *državni kredit* za provođenje

¹² »Stvar nije bila laka. Ljudi kao radnici pamuka ne svrstavaju se lako u istovrsnu masu, koja je potrebna za uspješan rad jedne zadruge.« (Nacrt povijesti Burnley Self Help zadruge u »Cooperative Workshops in Great Britain«, str. 20.)

svoga plana asocijacija. U odnosu prema britanskoj nacionalnoj imovini to je još uvijek malen dio, možda, ako se oduzme kapital uloženi u inozemstvu i dvostruko obračunati kapital, tek četiristoti dio nacionalnog kapitala. No to ni izdaleka ne iscrpljuje moć kapitala britanskih radnika. I zatim, on je u stalnom porastu. U deset godina od 1887. do 1897. god. on se gotovo podvostručio, rastao je brže nego broj članova. Sa 851 211 broj članova popeo se na 1 468 955, a imovina sa 11,5 milijuna na 20,4 milijuna funti sterlinga. Još brže raste u novije vrijeme *proizvodnja* zadruga. Njena vrijednost iznosila je 1894. god. ukupno samo 99 milijuna maraka, a 1897. god. već gotovo dvostruko, naime 187 milijuna maraka. Od toga su otpale gotovo dvije trećine na vlastitu proizvodnju kupovnih zadruga, a treća trećina dijelila se na razne zadruga, od kojih su velik dio bile, odnosno jesu, samo modificirane kupovne zadruga ili proizvođači za te zadruga. Vlastita proizvodnja potrošačkih zadruga, odnosno kupovnih zadruga u tri se godine više nego udvostručila, popela se u vrijednosti sa 52 na 122 milijuna.

To su tako čudnovate brojke da se, kad ih čitamo, nehotice pitamo gdje su granice tom porastu. Entuzijasti zadrugarstva su izračunali da, kad bi britanske zadruga akumulirale svoje profite, umjesto da ih isplaćuju, one bi nakon kojih dvadeset godina bile u stanju da kupe cjelokupno zemljište u državi sa svim kućama i tvornicama. To je, naravno, račun poput onog čudesnog računa o kamatama na kamate, s onim slavim u prvoj godini naše ere uložnim pfenigom. On zaboravlja da postoji nešto tako kao zemljišna renta i podmeće progresiju porasta, koja je fizička nemogućnost. On previđa da su najsiromašnije klase gotovo nepristupačne potrošačkoj zadruzi, ili pak samo vrlo postepeno mogu biti pridobivene za nju. On previđa da je na zemlji za potrošačku zadruga dano samo jedno vrlo uvjetovano područje djelovanja, da ona, do duše, može smanjiti, ali ne i ukinuti, troškove posredne trgovine, tako da se privatnim poduzetnicima uvijek ponovo pružaju mogućnosti da se prilagode promijenjenim uvjetima, pa usporavanje njenog rasta postaje od određene točke gotovo matematička nužnost. On prije svega zaboravlja, ili ispušta iz vida, da bi bez isplate dividenda potrošačka zadruga uopće stagnirala, da za široke klase stanovništva upravo dividenda, ta grešna jabuka prokleta od doktrinara zadrugarstva, čini glavnu draž potrošačke zadruge. Premda je vrlo pretjerano ono što se danas često tvrdi — naime, da dividenda potrošač-

ke zadruge nije mjerilo veće jeftinoće njenih roba, da privatna trgovina isporučuje većinu roba u prosjeku isto tako jeftino kao i potrošačka zadruga i da dividenda tako predstavlja samo sumiranje malih neprimjetnih poskupljenja za određene artikle — ipak nije posve brezrazložno. Radnička potrošačka zadruga isto je tako neka vrsta banke za štednju, kao i sredstvo za borbu protiv eksploatacije, koju znači parazitska posredna trgovina za radne klase.¹³ No kako kod mnogih ljudi nagon za štednju nije nikako intenzivan, koriste se oni radije pogodnostima kupovine u bližnjeg sitničara nego da se zbog dividende izlažu bilo kakvim neprilikama. To je, uzgred, jedan od faktora koji su upravo u Engleskoj otežavali i još otežavaju proširenje potrošačkih zadruga. Engleski radnik nije nikako naročito sklon štednji. Uopće bi bilo sasvim pogrešno kad bi se reklo da je Engleska odiskona bila naročito povoljno tlo za potrošačke zadruge. Sasvim suprotno. Navike radničke klase, velika prostorna rasprostranjenost gradova, koju sa sobom nosi sistem cottagea, sasvim u tom pogledu vrijede koliko i prednost boljih nadnica; što je ovdje postignuto, u prvom redu plod je žilavog neustrašivog organizacij-skog rada.

A to je djelo koje je bilo i koje jest vrijedno truda. Čak kad potrošačka zadruga ne bi radila ništa drugo no da obaranjem profitne stope u posrednoj trgovini sama sebi postepeno kopa tlo pod nogama, ona bi obavljala vrlo koristan posao za narodnu privredu. A nesumnjivo je da ona djeluje na to. Ovdje je poluga s pomoću koje radnička klasa bez neposrednog uništavanja egzistencija, bez pribjegavanja sili — što, kako smo vidjeli, nije tako jednostavno — može zadržati za sebe dobar dio društvenog bogatstva, koji bi inače služio za povećanje, a time i za ojačanje klase posjednika.

A o kakvim se iznosima tu radi, pokazuje statistika zadruga. Na ukupni kapital od 367 milijuna maraka i ukupnu prodaju od 803 milijuna postiglo je 1483 radničke potrošačke zadruge Engleske 1897. god. ukupni profit od 123 milijuna

¹³ Riječ parazitska vrijedi dakako samo za stvar, a ne za osobe koje je vrše. Ako bismo je htjeli prenijeti i na njih, tada bismo morali i vrlo mnogo takozvanih »proizvodnih« radnika označiti kao parazite, jer je ono što oni proizvode beskorisno i gore no beskorisno za opću stvar.

Posredna trgovina je parazitska prije svega stoga što povećavanje broja trgovaca posrednika od određene granice nema za posljedicu pojeftinjenje zbog povećanja konkurencije, već poskupljenje.

maraka.¹⁴ To čini profitnu stopu na prodane robe od 15 1/4 posto, a na primijenjeni kapital 33 1/2 posto. Slično je s pekarskim zadrugama, koje su u bitnom također samo potrošačke zadruge.¹⁵ One su na kapital od 5 milijuna maraka i prodaju od 8 1/2 milijuna postigle 1 1/8 milijun maraka profita, profitnu stopu od 14 posto na prodaju i 24 posto na upotrijebljen kapital. Mlinarske zadruge, za koje vrijedi isto što i za pekarnice, postigli su u prosjeku 14 posto profita na kapital.

Mnogo je skromnija prosječna profitna stopa proizvodnih zadruga koje nisu proizvodile namirnice. Ovdje je 120 zadruga s ukupno 14 1/2 milijuna kapitala i 24 milijuna prodaje postiglo dobitak od 770 000 maraka, to jest 3 1/4 posto profita na prodaju i 5 posto profita na kapital.

Kad bi te brojke mogle vrijediti kao tipične za odnos profitnih stopa u industriji i u prodaji na malo, one bi postavku da je radnik eksploatiran kao proizvođač, a ne kao potrošač, pokazale kao postavku vrlo uvjetovanog važenja. I doista, ta postavka izriče samo uvjetovanu istinu. To proizlazi već iz toga što teorija vrijednosti na koju se ona oslanja apstrahira sasvim od trgovine na malo. Teorija vrijednosti pretpostavlja, dalje, neograničenu slobodu trgovine robom »radna snaga«, tako da svako pojeftinjenje u troškovima njene proizvodnje (to znači radnikovih namirnica itd.) vodi također obaranju njene cijene — najamnine, što je već danas za velik dio radnika pretrpjelo znatno ograničenje zahvaljujući sindikalnoj zaštiti, zakonskoj zaštiti rada, moći javnog mnijenja. I treće, ona pretpostavlja da radnik ne može ništa onim parazitima na višku proizvoda s kojima poduzetnik mora dijeliti, prije svega zemljoposjednicima, što također već polako počinju negirati činjenice. Dok su, na primjer, radnici neorganizirani prema poduzetništvu, a kao pariye prema zakonodavstvu, točno je da takva pitanja, kao što su oporezivanje zemljišnih vrijednosti, znače više raspru posjednika između sebe nego što su stvari za koje radnici imaju interesa.¹⁶ No što više otpada ta pretpostavka, to više raste sigurnost da obaranje

¹⁴ Ovdje ne uzimamo u obzir velike kupovne zadruge, koje svoje robe prepuštaju potrošačkim radnjama s vrlo umjerenim poskupljenjem.

¹⁵ One su imale 250 zadruga i 7778 pojedinaca kao akcionare, te ukupno 1196 zaposlenih osoba, što odaje crte kupovne zadruge. Pri tome nisu uračunate pekarnice, kojima upravljaju opće potrošačke zadruge u vlastitoj režiji.

¹⁶ Priznajem, međutim, samo »više« jer ni tada stvar ne bi bila bez materijalnog interesa za radnike.

zemljišne rente ne vodi povišenju profita kapitala, već životnog minimuma. Obratno, nesmetano dalje postojanje i dalje razvijanje zemljišne rente učinili bi zadugo iluzornim većinu prednosti koje mogu izraditi sindikati, zadruge itd. s obzirom na povišenje životnih troškova radnika.

To uzgred. Možemo smatrati utvrđenim da se potrošačka zadruga već sada pokazala značajnom ekonomskom snagom, i premda su druge zemlje u tome još iza Engleske, ipak je u Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji itd. također snažno uhvatila korijenja i sve se više širi. Neću se upustiti u nabranje brojki, jer je činjenica poznata, a stalne brojke zamaraaju. Naravno da zakonske smicalice mogu priječiti širenje potrošačkih zadruga i pun razvoj njihovih unutarnjih mogućnosti, i njihovo je napredovanje samo opet zavisno od određene visine stupnja ekonomskog razvoja; no ovdje nam se radi prije svega o tome da pokažemo što zadruga uopće može. I premda nije ni potrebno ni moguće da zadruga, kakvu je danas poznamo, ikad obuhvati čitavu proizvodnju i isporučivanje dobara, i premda je, s druge strane, ograničava sve šire područje javnih službi u državi i općini, ipak joj je još u cjelini slobodno tako široko polje da su, ne upadajući u gore spomenutu zadružnu utopiju, s obzirom na nju opravdana vrlo velika očekivanja. Ako se za nešto više od pedeset godina iz pokreta, koji je počeo sa 28 funti sterlinga tkalaca iz Rochdala, razvio pokret koji raspolaže kapitalom od 20 milijuna funti sterlinga, to bi doista trebalo imati izvjesne hrabrosti da se pretkaže kako smo blizu trenutku kad će biti dostignuta granica tog porasta i koji oblici pokreta još drijemaju u pozadini našeg vremena.

Mnogim socijalistima stoga je potrošačka zadruga malo simpatična, jer je i odviše »građanska«. Tu su namješteni činovnici s plaćom, radnici primaaju nadnicu, tu se postiže profit, plaćaju se kamate i bori se za visinu dividenda. Sigurno, zadržimo li se na obliku, to je, na primjer, narodna škola mnogo više socijalistička ustanova nego potrošačka zadruga. No izgradnja javnih službi ima svoje granice i za nju treba vremena, a u međuvremenu je potrošačka zadruga radničkoj klasi najlakše pristupačan oblik zadruga, upravo stoga što je tako »građanski«. Kao što je utopija zamišljati da društvo može s objema nogama uskočiti u organizaciju i formu dijametralno oprečnu svojoj današnjoj, tako je isto, ili je bilo, utopijski htjeti započeti s oblikom zadružne organizacije.

Još se sjećam s kakvim sam osjećajem teorijskog sažaljenja saslušao 1881. god. svog prijatelja Louisa Bertranda iz Brüssela, kad je na kongresu u Churu stao govoriti o zadrugama. Kako je mogao inače tako pametan čovjek još nešto očekivati od tog sredstva. Kad sam zatim 1885. god. upoznao »Gentski Vooruit«, bila mi je svakako jasna pekarnica, a da se pritom prodavalo nešto rublja, obuće itd. nije na koncu ništa škodilo. No, kako su mi vođe »Vooruita« govorili o svojim daljim planovima, mislio sam opet: jadnici, upropastit ćete se. Oni se nisu upropastili, već su radili mirno, s jasnim pogledom na liniji najmanjeg otpora, te izgradili oblik zadruga prikladan za odnose njihove zemlje, koji se pokazao od najveće vrijednosti za radnički pokret Belgije i dao solidnu jezgru, oko koje su se mogli kristalizirati do tada nepovezani elementi tog pokreta.

Sve zavisi od toga kako se nekoj stvari pristupa, ako njene mogućnosti treba da se potpuno očituju.

Ukratko, zadružna proizvodnja će se ostvariti, premda vjerojatno u drugim oblicima nego što su to zamišljali prvi teoretičari zadugarstva. Zasada je ona još uvijek najteži oblik ostvarivanja zadružne misli. Već je bilo spomenuto da engleske zadruge raspolažu s više od sto milijuna talira, koje je Lassalle zahtijevao za svoj zadružni plan. I kad bi stvar bila samo financijsko pitanje, to bi im stajala na raspolaganju još i druga novčana sredstva nego što im sada stoje. Slobodne pomoćne blagajne, sindikati, ne znaju više kamo da sklone svoje sakupljene fondove. (Posljednji traže sad od vlade da im dopusti uložiti svoje fondove u štedionice, gdje dobivaju više kamata no što vlada plaća kapitalistima.) No stvar baš nije, ili nije samo, pitanje financijskih sredstava. Ona također nije ni pitanje podizanja novih tvornica na već zaposjednutom tržištu. Ima mnogo prilika da se postojeće i dobro uređene tvornice jeftino kupe. Ona je u velikoj mjeri pitanje *organizacije i vođenja*, a toga još mnogo nedostaje.

»Trebamo li mi u prvom redu kapital«, baš smo sad pročitali u jednom članku Cooperative News, centralnom listu britanskih sindikata, a pisac članka odgovara odlučnim: Ne. — »Kako se čini, sada imamo na raspolaganju nekih deset milijuna funti sterlinga, koji samo čekaju na to da budu zadružno upotrijebljeni, a daljih deset milijuna moglo bi se bez sumnje brzo skupiti kad bismo bili potpuno u položaju da ih korisno primijenimo u našem pokretu. Nemojmo sebi zatajiti činjenicu — jer to je činjenica — da čak i u današ-

njem času postoji u zadružnom svijetu veća potreba za više inteligencije i sposobnosti nego za više novca. Kako mnogi od nas ne bi kupili ništa što nije proizvedeno i pušteno u prodaju pod čisto zadružnim uvjetima, kad bi bilo moguće, da živimo po tom idealu! Kako su mnogi od nas uvijek ponovo pokušavali upotrebljavati robe koje su proizveli zadrugari, a da nisu bili potpuno zadovoljeni!« (»Cooperative News«, 3. prosinca 1898.)

Drugim riječima, financijska sredstva sama još ne rješavaju problem zadružnog rada. On treba, bez obzira na druge pretpostavke, svoje vlastite organizacije i svoje vlastite rukovodioce, a nijedno se ne može improvizirati. Oboje mora biti pronađeno i iskušano, i stoga je više nego sumnjivo može li trenutak, kad su sve duše uzbuđene, sve strasti napete, kao u revoluciji, bilo kako koristiti rješenju tog problema, koji se već u običnim vremenima pokazuje tako teškim. Po zdravom prosuđivanju mora biti upravo protivno.

Čak i proizvodne radionice engleske velikonabavljачke zadruga, koje raspolazu dovoljnim sredstvima i više no dostatnim mogućnostima prođe, moraju kao što pokazuju izvještaji i debate njihovih glavnih skupština, često vrlo mnogo vremena, dok njihovi proizvodi mogu da prihvate konkurenciju s proizvodima privatne industrije.

Međutim, i rastuće brojke vlastite proizvodnje pokazuju da problem može biti riješen. Čak i različite proizvodne zadruge umjele su ga riješiti na svoj način. Niža profitna stopa, koju smo gore saopćili o njima, ne vrijedi za sve. Prođemo li ipak red, nalazimo da su s vrlo malo iznimaka najbolje prolazile one proizvođačke zadruge koje, financirane od sindikata ili potrošačkih zadruga, nisu proizvodile prvenstveno za profit namještenika, već za profit veće zajednice, kojoj su namještenici pripadali ili mogli pripadati kao članovi — dakle, svakako oblik koji je bliže socijalističkoj misli. Evo nekoliko brojki uzetih iz izvještaja 1897. god. saveza za radničko-dioničke zadruge. One vrijede za poslovnu godinu 1896.

Sve te tvornice, naravno, isplaćuju sindikalne plaće i održavaju normalni radni dan. Tvornica cipela u Ketteringu ima osamsatni radni dan. Ona je još uvijek u poletu i gradi sad opet novo krilo za svoju tvorničku zgradu, koja odgovara najmodernijim zahtjevima. U vezi s brojem učesnika treba spomenuti da se među njima nalazi gotovo svuda velik broj pravnih osoba (potrošačke zadruge, radnički sindikati itd.) Tako se članstvo tkaonice fustijana u Hebden Bridgeu dijeli

Naslovi zadruga	Broj učesnika	Broj radnika	Dionički kapital u markama	Pozajmljeni kapital u markama	Dobitak	
					Masa	Stopa u %
Tkaonica fustijana (moleskina), Hebden Bridge	797	294	528 340	129 420	96 580	14,7
Tvornica prostirki pred kaminima	71	70	40 800	31 360	23 100	32
Tvornica cipela, Kettering	651	210	97 800	75 720	40 020	23
Konfekcijska krojačnica, Kettering	487	50	79 160	35 660	23 240	24,6
Tvornica cipela, Leicester	1070	—	179 580	286 680	49 680	10,25
Bravarija, Walsall	87	190	52 280	48 260	22 080	9,24
Tvornica trikorobe, Leicester	660 (250?)		360 160	246 540	56 040	22

na: 297 radnika, koji čine osoblje tvornice, sa 147 960 maraka, 200 izvanjskih pojedinačnih osoba sa 140 640 maraka i 300 zadruga sa 208 300 maraka dioničkog kapitala. Pozajmljen kapital sastoji se najviše od potraživanja, koja ostavljaju članovi i koja su označena sa pet posto. Raspodjela dobitaka odvija se po prilično različitim principima. U nekim tvornicama plaća se na akcijski kapital nešto veća profitna stopa nego na sumu najamnina, tvornica cipela u Ketteringu platila je, međutim, za prvo polugodište 1896. god. akcionarima samo 7 1/2 posto, a radnicima 40 posto (na najamninu) dividende. Istu stopu primale su i mušterije za kupljenu robu (tako da se, dakle, društvo približava zadruzi kupaca).¹⁷

¹⁷ Zbog zornosti evo brojaka. Za pola godine su dobili:

akcionari (osim kamata)	1164 maraka
mušterije	8325 maraka
radnici	8068 maraka
upravni odbor	700 maraka
fond za odgojne svrhe	525 maraka
fond za potporne svrhe	1050 maraka

Slična raspodjela postoji u jednoj od manjih zadružnih tvornica cipela u Leicesteru. Najveći broj proizvođačkih zadruga nalaze velik dio svoje prode, ako ne gotovo čitavu prođu, u zadružnom svijetu.

Nisam ovdje opširno govorio o drugim oblicima zadrugarstva (zadruga za predujam i zajam, zadruga za sirovine i skladišta, mljekarske zadruga itd.), jer one nisu ni od kakva značenja za klasu najamnih radnika. Međutim, pri važnosti što ga ima za socijalnu demokraciju pitanje sitnih seljaka, koji također pripadaju radničkoj klasi, iako ne primaju najamninu, te s obzirom na činjenicu da zanatstvo i sitna radnost u najmanju ruku s obzirom na broj glava igraju još jednu prilično znatnu ulogu, mora se ipak ukazati na polet koji je zadrugarstvo postiglo u tim krugovima. Prednosti zajedničkog kupovanja sjemena, zajedničkog nabavljanja strojeva itd. i zajedničkog otuđivanja proizvoda, kao i mogućnost jeftinog kredita, ne mogu spasiti već propale seljake, no to je za tisuće i tisuće sitnih seljaka sredstvo da se zaštite od propasti. O tome ne može biti nikakve sumnje. O žilavosti i probitačnosti sitnoseljačke privrede, koja još ne mora biti patuljasto seljačka, postoji danas neobično bogat materijal, sasvim bez obzira na brojke koje nam navodi statistika gospodarstava. Bilo bi prerano kazati, kao što neki pisci čine, da za poljoprivredu s obzirom na prednost velikih i malih gospodarstava vrijedi upravo obrnut zakon nego za industriju. A nije previše rečeno da postoji izvanredna razlika i da prednosti koje ima kapitalom jako, dobro uređeno veliko gospodarstvo pred malim gospodarstvom, nisu tako značajne, da ih malo gospodarstvo pri potpunom iskorištavanju zadrugarstva velikim dijelom ne bi moglo nadoknaditi. Upotrebljavanje mehaničkih sila, nabavljanje kredita, bolje osiguranje prode — sve to može zadruga učiniti pristupačnim seljaku, dok mu priroda njegove privrede dopušta da lakše prevlada povremene gubitke nego što je moguće velikom poljoprivredniku. Jer velika masa seljaka još uvijek nisu proizvođači roba, već oni proizvode sami znatan dio svojih najnužnijih živežnih namirnica.

U svim zemljama naprednije kulture naglo se povećava zadrugarstvo po rasprostrtosti i području djelovanja. Belgija, Danska, Francuska, Nizozemska, u novije vrijeme i Irska, ne pokazuju u tome drukčiju sliku nego velik dio Njemačke. Važno je za socijalnu demokraciju, umjesto da u statistici lovi dokaze za unaprijed stvorenu teoriju o propasti sitnog

seljaštva, da podrobno ispita pitanje zadružnog pokreta na selu i njegovo značenje. Statistika prisilnih prodaja i hipotekarnih opterećenja umnogome može zavesti u bludnju. Nesumnjivo, vlasništvo je danas pokretljivije nego ikad, ali ta pokretljivost ne djeluje samo u jednom pravcu. Do sada su rupe, koje su napravile javne dražbe, još uvijek ponovno bile ispunjavane.

Ovdje mogu biti dovoljne ove opće primjedbe. Ne moram razvijati specijalni agrarni program. No čvrstog sam uvjerenja da taj program mora mnogo više no dosad uzimati u obzir iskustva koja postoje u pogledu seljačkih zadruga, te da će se pritom manje raditi o tome da se izvede kako one ne mogu trajnije pomoći sitnom seljaku, no o tome da se pokaže na koji način one moraju biti upotpunjene i proširene. Gdje prevladava sitnoseljačka privreda, sindikalna je ili neka druga organizacija poljoprivrednika iz svih mogućih razloga himera. Samo proširenjem zadružnog oblika može se tamo provesti njihovo uzdizanje iz najamnih odnosa.

Izvanredno su vrijedne pažnje činjenice koje saopćuje dr O. Wiedfeldt, Dresden, u 13. broju VIII. godišta »Socijalne prakse«, o djelatnosti i uspjesima *poljoprivrednih sindikata* u Francuskoj*. Po tome danas postoji u Francuskoj otprilike 1700 poljoprivrednih (seljačkih) sindikata, grupiranih u deset saveza, koji broje zajedno više od 700 000 članova: »Ovi strukovni savezi djelovali su ponajprije kao *društva za kupovanje* poljoprivrednih *namirnica i gnojiva*, i njihove centrale (Cooperatives Agricoles) već su postigle izvjestan utjecaj na trgovinu tim artiklima. Oni su dalje nabavljali *vršilice, žetelice* itd. ili su izvodili *drenaže navodnjavanja* itd. Oni su osnovali *rasplodne zadruga, mljekare, sirane,¹⁸ pekare, mlinove, tvornice konzervi* itd., te su s uspjehom preuzeli u vlastite ruke prođu svojih poljoprivrednih proizvoda u pojedinih granama.« Težeći da ostvare taj cilj, oni se nisu zadovoljavali time da stupaju u vezu s potrošačkim zadrugama koje su se širile i u Francuskoj, već su ih *sami osnovali*. »Tako u La Rochelle, Lyonu, Dijonu, Avignonu, Tornellu itd. Ovamo pripada i osnivanje zadruga kao što su mesnice, mlinovi, pe-

* U ovom pasusu riječ »sindikata« je prijevod njemačke riječi »das Syndikat« i ne znači strukovni radnički savez, vrstu kartela. (Prim. prev.)

¹⁸ Po »Emancipation«, od 15. studenog 1896, postoji samo u Francuskoj 2000 sirsarskih zadruga, najveći dio njih u departementu Jura i u dvije Savoje.

kare, koje su *napola poljoprivredne proizvodne zadruge, a napola potrošačke zadruge.*» Samo u departmentu Charente Inférieure postoji 130 takvih pekarskih zadruga. Dalje su sindikati osnovali i tvornice konzervi, tvornice kobasica, tvornice škroba, tvornice rezanaca, »tako da se, dakle, u izvjesnom smislu teži *lokalizaciji industrije*, ukoliko je povezana s poljoprivredom«. Većina sindikata prima *radnike kao članove*. Sindikat iz Castelnau-dardya ima među 1000 članova 600 radnika. Dalje prilaze sindikati osnivanju svakojakih uzajamnih instituta: osiguranja, izbornih sudova, narodnih sekretarijata, poljoprivrednih škola, saveza za izdržavanje.

Toliko izvještaj »Socijalne prakse«.

S obzirom na nj postavlja se prvenstveno pitanje koja su bila faktična prava radnika u tim zadrugama. On govori, samo vrlo kratko, o učešću u dobiti činovnika i radnika, što, međutim, dopušta još vrlo mnogo tumačenja. Svakako primanje radnika u zadruge zasada nije promijenilo ništa na tome da su one kao poljoprivredni savezi bitno *poduzetnički sindikati*. To proizlazi već iz toga što je kod njih, koliko god da su izvršili zadružnih priprema, jedno ipak dosad izbjeglo zadružnost: poljoprivreda sama, tj. obrađivanje njiva i livada i pravo stočarstvo. S poljoprivredom povezani i na nju nadovezani radovi vode se *zadružno*, ili, u najmanju ruku za zadruge, no ona sama izbjegava još i ovdje i drugdje *zadružni rad*.¹⁹ Je li takav rad za nju manje koristan nego zaseban rad? Ili je samo seljačko vlasništvo ono što ovdje stoji na putu.

Da je seljački posjed, razdioba tla među mnogo posjednika, velika smetnja *zadružnoj obradi tla*, već je često bilo naglašeno. No on nije jedina smetnja, ili, da to drukčije izrazim: on *povećava njene stvarne teškoće*, ali on nije potpuno njihov uzrok. Prostorna odvojenost onih koji rade, kao i individualistički karakter velikog dijela poljoprivrednih poslova također imaju ovdje ulogu. Možda će seljački sindikati, koji su još tako mladi, u svom daljem razvoju svladati i te smetnje, ili — što mi se čini najvjerojatnije — biti korak po korak izgurani preko svojih sadašnjih granica. No zasada još ne možemo računati na to.

Čak i poljoprivredna proizvodnja za zadruge trenutno je još neriješen problem. Engleske potrošačke zadruge nisu ni

¹⁹ Tako, na primjer, i kod *irskih poljoprivrednih zadruga*, koje brzo napreduju, a koje su 1889. god. otpočele s malom zadrugom od 50 članova, no koje su u ožujku 1898. imale već 243 zadruge sa 27 322 člana, među kojima je bilo mnogo zemljoradnika (cottiers).

s kakvim poduzećima napravile lošije poslove no sa svojim farmama. Treći godišnji izvještaj britanske službe rada (1896) utvrđuje za 106 proizvođačkih zadruga prosječni profit od 8,4 posto. Šest zadružnih farmi i zakupljena imanja pod njima imali su samo 2,8 posto prosječnog profita. Nigdje seljaci ne dobivaju od tla veće prinose nego u Škotskoj. Brojke prinosa za pšenicu, zob itd. po jutru u Škotskoj još su mnogo više nego u Engleskoj. No farma škotskih zadruga, opskrbljena dobrim strojevima, koja reprezentira kapital od četvrt milijuna maraka, pokazala se kao velik neuspjeh. U 1894. god. imala je $\frac{6}{10}$ posto dobitka, u 1895. god. $8\frac{1}{10}$ posto gubitka. No kako stoji s pravom *zemljoradničkom zadrugom*? Pruža li proizvodna zadruge zemljoradnika bolje izgleda nego proizvodna zadruge industrijskih radnika?

Na pitanje je utoliko teže odgovoriti, ukoliko za nj nedostaje dovoljno primjera iz prakse. Klasičan primjer takve zadruge, poznata asocijacija iz Ralahina, postojala je i suviše kratko (1831. do 1833) i stajala je za vrijeme svog postojanja i suviše pod utjecajem svog osnivača Vandeleura i njegova zastupnika Craiga, da bi mogla poslužiti kao punovažan dokaz za životnu sposobnost samostalnih zadruga zemljoradnika.²⁰ Ona dokazuje samo velike prednosti zajedničke privrede pod određenim okolnostima i pretpostavkama.

Slično je s iskustvima komunističkih kolonija. One uspijevaju u faktičnoj ili moralnoj usamljenosti često dulje vrijeme pod najnepovoljnijim mogućim okolnostima. Čim, međutim, dospiju do većeg blagostanja i stupe u intimniji dodir s vanjskim svijetom, brzo propadaju. Samo čvrst religiozni savez ili slično, sektaštvo, koje između njih i okolnog svijeta podiže visok zid, drži zajedno te kolonije još i tada kad su došle do bogatstva. No da one nikad ne mogu postati opći oblik *zadružnog rada* dokazuje to što je potrebno da ljudi na bilo koji način oglopave kako bi se dobro osjećali u takvim kolonijama. One su za socijalizam na istom stupnju kao i čista industrijska proizvodna zadruge. No one su dale sjajne dokaze za prednosti zajedničke privrede.

²⁰ Njeno je uređenje bilo, kao što je humoristički napisao duhoviti ovenist Finch 1838. god., povezivanje svih prednosti torijevstva, vigoštva i radikalizma, bez njihovih pogrešaka. »Ona je imala svu snagu i jedinstvo u cilju i radu kao monarhija i torijevstvo, svu umjerenost, preprednost, mjere zaštićivanja i opreza, kao vigoštvo, i mnogo više no slobodu i jednakost radikalizma.« Mr. Vandeleur bio je »kralj«, vodstvo koje se sastojalo od rizničara, sekretara i skladištara bilo je »gornji dom«, a radnički odbor »narodna skupština«.

Na temelju svih tih činjenica i iskustava koje je imao inteligentan zemljoposjednik s djelimičnim zakupljivanjem, učestvovanjem poljoprivrednih radnika u dobitku itd., dr F. Oppenheimer već je u citiranoj knjizi razvio misao o seoskoj zadrugi, koju naziva *zadruhom naselja*. Ona treba da bude zadruga poljoprivrednih radnika, odnosno da kao takva otpočne i da kombinira individualnu privredu sa zajedničkom privredom, odnosno malo gospodarstvo sa zadružnim velikim gospodarstvom, slično kao što je danas slučaj na velikim dobrima, gdje se zemljoradnicima prepuštaju, uz više ili manje visok zakup, male vanjske parcele, koje oni često obrađuju na doista uzoran način. Tome odgovarajuću podjelu zamišlja Oppenheimer u zadrugi naselja, samo što, dakako, ovdje nije mjerodavna svrha da se obara cijena radne snage za centralno gazdinstvo, oko kojeg se grupiraju ona mala gospodarstva, već se samo svakom pojedinom članu mora dati prilika da na dovoljnom komadu tla uživa sve moralne koristi vlastitog gazdinstva, i da svoju radnu snagu, koja nije potrebna centralnom gazdinstvu zadruga, ispolji u onim kulturama koje mu obećavaju najveći prinos ili inače najviše odgovaraju njegovoj individualnosti. U ostalom, međutim, treba da se zadruga okoristi svim prednostima modernog velikog pogona, te treba da se za poslovne itd. potrebe članova stvore sve moguće zadružne ili uzajamne ustanove. Preradom dobivenih proizvoda i primanjem zanatlija u zadrugu ona treba da sve više dobiva karakter naselja, koje ujedinjuje poljoprivredu i industriju, kako je to zamišljao Owen kod svojih kućnih kolonija i drugi socijalisti kod svojih komunističkih projekata. Samo što Oppenheimer nastoji da ostane strogo na tlu principa slobodnog zadrugarstva. Jedino privredni interes treba uzimati u obzir za priključivanje zadrugi naselja, jedino on treba da je štiti od isključivosti industrijske proizvodne zadruga. Nasuprot njoj ona nije samo prodajna, nego je kupoprodajna zadruga, i ta okolnost čini osnovu nabavljanja kredita i štiti je od onih potresa kojima je danas izloženo kapitalističko veliko gospodarstvo u poljoprivredi.

Nije ovdje mjesto da se podrobnije osvrnemo na Oppenheimerov prijedlog i na teoriju koja mu leži u osnovi. No mislim da moram primijetiti toliko da mi se čini kako nisu zaslužile ono potcjenjivačko prosuđivanje koje im je palo u dio u nekim partijskim listovima. Može se sumnjati da li se stvar može učiniti, ili da li će se učiniti točno u obliku koji je razvio Oppenheimer. No osnovne misli što ih on razvija osla-

naju se tako mnogo na znanstvenu analizu privrednih oblika, poklapaju se tako mnogo s iskustvima zadružne prakse, da se doista može kazati — ako se zadružno gospodarstvo prave poljoprivrede uopće ikada ostvari — da bi se to teško smjelo dogoditi u bitno drugom obliku od onoga koji razvija Oppenheimer.²¹

Velika eksproprijacija, na koju se kod kritike takvih prijedloga najviše misli, svakako ne može preko noći umijesiti iz zemlje organske tvorevine, zato čak ni najmoćnija revolucionarna vlada ne bi mogla, a da ne posegne za nekom teorijom zadružnog rada u poljoprivredi. Za takvu je pak Oppenheimer prikupio izvanredno bogat materijal i podvrgao ga oštroj sistematskoj analizi, koja posve udovoljava osnovnim mislima historijskog materijalizma, a već sama ta analiza pokazuje kako je vrijedno studirati »zadrugu naselja«.

S obzirom na temu seljačkih zadruga valja ovdje primijetiti još nešto. Ako je socijalist politički partijski čovjek, on će današnje seljenje iz sela u grad samo pozdraviti sa zadovoljstvom. Ono koncentrira radne mase, pobunjuje glave i svakako pospješuje političku emancipaciju. No kao teoretičar, koji misli nešto dalje, socijalist će također morati uvidjeti da se s tim trajnim seljenjem može i pretjerati. Kao što je poznato, mnogo je lakše preseliti seosko stanovništvo u grad, nego građane privući na zemlju i zemljoradnju. Tako struja doseljavanja u gradove i industrijske centre ne povećava samo probleme današnjih vlastodržaca. Pretpostavimo npr. slučaj pobjede radničke demokracije, koja bi dovela na kormilo socijalističku partiju. Po svim dosadašnjim iskustvima njeno neposredno djelovanje bilo bi vjerojatno to da strujanje u velike gradove najprije još znatno poveća, a da li bi se »industrijske armije za zemljoradnju« tada dragovoljno dale poslati na selo nego 1848. god. u Francuskoj, prilično je sumnjivo. No, neovisno o tome, bit će stvaranje zadruga sposobnih za život i rad u svakom slučaju to teža zadaća

²¹ Na posljednjem kongresu britanskih zadruga (Peterborough, svibanj 1898) održao je jedan delegat, Mr. J. C. Gray iz Manchestera, referat o »Zadrugi i poljoprivredi«, gdje on, nakon objektivnog ispitivanja svih iskustava stečenih u Engleskoj, na kraju dolazi do prijedloga koji izgleda neobično sličan Oppenheimerovu projektu. »Zemljište treba da bude zadružno vlasništvo, zadružno treba da bude nabavljanje svega potrebnog i zadružna prodaja svih proizvoda. No u obradi zemljišta mora se voditi briga o individualnom interesu s dužnom predostrožnošću prema presezanju protiv interesa zajednice.« (Cooperation and Agriculture, Manchester, 1898, str. 9.)

što je već više napredovalo raseljavanje ravnica. Korist po-
stojanja uzora takvih zadruga ne bi bila preskupo plaćena
čak ni po cijenu nešto sporijeg bujanja gorostasnih gradova.²²

Industrijskim radnicima, međutim, zadruga omogućuje da
se suprotstavljaju eksploataciji preko trgovine, ali i da dođu

²² Zapažam sa zadovoljstvom da je Karl Kautsky u svom upravo
objavljenom djelu o agrarnom pitanju ozbiljno uzeo u krug svog istra-
živanja pitanje seoske zadruge. Što on kaže o smetnjama koje se su-
protstavljaju preobražavanju sitnoseljačkih gospodarstava u zadruge
koje se bave poljoprivredom poklapa se sasvim s onim što o istoj temi
zaključuje Oppenheimer. Kautsky očekuje rješenje problema od indu-
strije i od osvajanja političke vlasti od strane proletarijata. Razvoj da-
nas već dovodi seljaka sve više u zavisnost od kapitalistički vode-
nih krečana, pivovara, tvornica šećera, tvornica maslaca i
sira, vinskih podruma itd. i pretvara ih u povremene radnike drugih
vrsta kapitalističkih pogona, kao što su ciglane, rudnici itd., gdje danas
najsitniji seljaci povremeno rade da bi pokrili deficit svoga gospo-
darstva. Podruštvljavanjem svih tih poduzeća postali bi seljaci »društveni
radnici«, povremeni radnici socijalističko-zadružnih pogona, dok bi,
s druge strane proleterska revolucija morala voditi preobražaju poljo-
privrednih krupnih gospodarstava, na koje se danas oslanja velik dio
sitnih seljaka, u zadružna gospodarstva. Tako bi sitnoseljačka gospo-
darstva sve više i više gubila svoj oslonac i njihovo stapanje u zadružna
gospodarstva nailazilo bi na sve manje teškoće. Taj bi razvoj još olakšalo
podržavanje hipoteka i ukidanje militarizma.

U svemu tome ima mnogo točnoga, samo mi se čini da je Kautsky
upao u pogrešku da mnoge precjenjuje snage koje djeluju u njemu
simpatičnom pravcu, a da isto tako potcjenjuje snage koje djeluju u
drugom smjeru. Jedan dio industrijskih poduzeća, koja on nabroja, na
najboljem je putu, ne da postanu gospodarom seljačkih gazdinstava, već
privjeskom seljačkih zadruga, a kod drugih, npr. u pivarstvu, postoji i
suviše labava veza sa seljačkim gazdinstvom, da bi njihova promjena
mogla izvršiti snažno povratno djelovanje na njihov radni oblik. Dalje, po
mom mišljenju, dopušta Kautsky da ga jake riječi, koje tu i tamo upo-
trebljava, zavedu na zaključke koji bi bili ispravni kad bi te riječi opće-
nito odgovarale, no ovako, kad one odgovaraju samo za dio stvarnosti,
ne mogu polagati prava na opće važenje. Da bi bilo jasnije: kod Kaut-
skog se pojavljuje postojanje sitnog seljaka kao »pakao«. To se i može
s pravom reći o velikom dijelu sitnih seljaka; no o drugom dijelu to je
zlobna hiperbola, isto onako kao što je danas u mnogo slučajeva posve
zastarjelo govoriti o sitnim seljacima kao o modernim »barbarima«. Slična je hiperbola kad se rad koji sitni seljak obavlja na obližnjim
dobra, jer ga njegovo dobro ne angažira potpuno, označava kao »ro-
bovski rad«. Upotrebom takih izraza utvrđuju se predodžbe, koje navo-
de da se kod tih klasa pretpostavljaju osjećaji i sklonosti što ih one u
stvarnosti imaju samo u iznimnim slučajevima.

Ako se tako ne mogu složiti sa svim zaključcima Kautskog o vje-
rojatnom razvoju seljačkih gospodarstava, to sam, utoliko više, sugla-
san s osnovnim postavkama njegovog programa agrarne politike, koje
danas treba da se drži socijalna demokracija. O tome, međutim, na dru-
gom mjestu.

do sredstava, koja im umnogome inače olakšavaju oslobodi-
lačko djelo. Sad je općenito poznato kakav oslonac mogu
imati radnici u potrošačkim zadrugama u teškim vremenima,
pri otpuštanjima itd. Uz klasičan primjer pomaganja otpu-
štenim rudarima, prediocima, mehaničarima od strane ve-
likih engleskih potrošačkih zadruga neka se ovdje još spo-
mene da i proizvođačke zadruge mogu biti veoma korisne
radnicima u njihovoj borbi za položaj u životu. U Leicesteru
i Ketteringu održavaju zadružne tvornice cipela standardnu
stopu najamnina čitavog okruga na svojoj visini. Isto čini u
Wallsalu zadružna bravarija, masovno otpuštanje tamo je ne-
moguće. Zadružna predionica i tkaonica »Self Help« u Burnle-
yu neprestano je zapošljavala za vrijeme otpuštanja od 1892.
do 1893. god. i tako je, u savezu s potrošačkim zadrugama pri-
donijela tome da se poduzetnici prisile na popuštanje. Ukrat-
ko, kako se kaže u »Trade Unionistu« od 2. studenog 1898:
»Ma gdje u zemlji postoje ove (proizvodne) zadruge, ljudi će
se naviknuti na to da proizvodnju ne vode samo na profit,
već također i na taj način da radnik ne mora odlagati svoju
ljudskost kod tvorničkih vrata, već da se kreće s onim istim
osjećajem slobode i onom uljudnošću što ih građanska svijest
stvara u slobodnoj državnoj zajednici, zasnovanoj na jedna-
kom pravu.«²³

Međutim, za život sposobne pokazale su se proizvođačke
zadruge samo tamo gdje su imale oslonac u potrošačkim
savezima ili su se same približile u svojoj organizaciji tom
obliku. To daje mig, u kojem pravcu u bližoj budućnosti
valja da tražimo dalju izgradnju radničkih zadruga, koja
obećava najviše uspjeha.

c) Demokracija i socijalizam

»24. veljača 1848. svanula je prva zora jed-
noga novog povijesnog razdoblja.«

»Tko kaže opće pravo glasa, uzvikuje pomi-
renje.«

Ferd. Lassalle, Radnički program.

²³ »Ja sam više nego jednom izjavio javno na sindikalnim kongresima
da su zadruge općenito najbolji prijatelji koje pekarski pomoćnici imaju
u ovoj zemlji, i pri tome ostajem... S velikim potrošačkim zadrugama
i njihovim pekarama stojimo, i ja i moj sindikat, u najboljim odnosima
i nadamo se da će tako i ostati.« J. Jenkins, sekretar saveza britanskih
pekarskih pomoćnika u »Labour Co=partnership«, studenog 1898.

Što su potrošačke zadruge za profitnu stopu u robnoj trgovini, sindikati su za profitnu stopu u proizvodnji. Borba sindikalno organiziranih radnika za podizanje svoga životnog standarda je prema kapitalistima borba stope najamnine protiv profitne stope. Svakako je suviše veliko uopćavanje kazati da promjene u visini najamnine i radnog vremena ne bi nikako utjecale na cijene. Količina rada, koju treba upotrijebiti na jedinicu određene vrste robe, ostaje, dakako, nepromijenjena sve dok tehnika proizvodnje ostaje ista, bez obzira na to raste li najamnina ili pada. No količina rada je za tržište prazan pojam bez osnove cijena rada, jer ovdje se ne radi o apstraktnoj vrijednosti ukupne proizvodnje, već o međusobnoj razmjernoj vrijednosti različitih vrsta roba, a za nju visina najamnine nije ravnodušan faktor. Podiže li se najamnina radnikâ određenih industrija, to se u odgovarajućem odnosu podiže i vrijednost dotičnih proizvoda nasuprot vrijednosti proizvoda svih industrija, u kojima nema takvog povišenja najamnine, te ako se usavršavanjem tehnike ne uspije izravnati to povišenje, dotični će sloj poduzetnika ili morati odgovarajuće povisiti cijenu proizvoda ili pretrpjeti gubitak u profitnoj stopi. U tom su pogledu različite industrije vrlo različite. Postoje industrije koje su prilično nezavisne od svjetskog tržišta zbog prirode proizvoda ili svoje monopolističke organizacije, i tako će povišenje najamnina također biti većinom praćeno povišenjem cijena, tako da profitna stopa ne samo što ne mora pasti već se čak može i podići.²⁴ U industrijama svjetskog tržišta, nasuprot tome, kao i uopće u svim industrijama gdje proizvodi, proizvedeni pod različitim okolnostima međusobno konkuriraju i samo veća jeftinoća osvaja tržište, povišenja najamnina djeluju gotovo uvijek na obaranje profitne stope. Isti rezultat nastupa kad se na otporu organiziranih radnika razbija pokušaj da se — s pomoću proporcionalnog smanjivanja najamnina — izravna obaranje cijena, koje je postalo nužno uslijed borbe za prođu. Zahvaljujući usavršavanju tehnike, izravnanje znači u pravilu veći relativni izdatak kapitala za strojeve i druga sredstva rada, a to znači odgovarajući pad profitne stope. Konačno, može se i pri borbi radnika za najamnine raditi samo o sprečavanju podizanja profitne stope na trošak stope

²⁴ Na ovu parcijalnu istinu oslanja se, među ostalim, Carey u svojem učenju o harmoniji. Primjere pružaju neke ekstraktivne industrije, građevinarstvo itd.

najamnine, ma kako to malo u danom momentu došlo do svijesti onih koji se bore.

Da je borba za radno vrijeme, pored ostalog, na sličan način borba za profitnu stopu, ne treba ovdje još specijalno dokazivati. Ako kraći radni dan nema za posljedicu direktno smanjenje količine rada pružene za dosadašnju najamninu — kao što je poznato, u mnogim slučajevima događa se obrnuto — on ipak vodi posredno povišenju radničkih životnih zahtjeva, i tako čini nužnim povišenje najamnina.

Povišenje najamnina koje vodi povišenju cijena ne mora pod određenim okolnostima biti na štetu cjeline, no djelovat će ipak češće štetno nego korisno. Za zajednicu ne predstavlja npr. nikakvu naročitu razliku da li industrija iznuđuje monopolsku cijenu samo na korist šake poduzetnika ili radnici te industrije dobivaju izvjestan udio u takvom, od zajednice iscijeđenom, plijenu: monopolaska cijena ostaje stoga ipak isto tako dostojna suzbijanja kao i jeftinoća proizvoda, koja se može postići samo obaranjem najamnina ispod najmanje prosječne stavke.²⁵ No povišenje najamnine, koje pogađa samo profitnu stopu, općenito je u današnjim okolnostima samo korisno za državnu zajednicu. Kažem izričito općenito, jer i ovdje ima slučajeva kad može biti obrnuto. Ako se u određenoj poslovnoj grani profitna stopa potisne daleko ispod opće minimalne svote, to može za dotičnu zemlju značiti gubitak te industrije i njen povraćaj zemljama gdje su najamnine mnogo niže, a uvjeti rada mnogo gori. Sa stanovišta svjetske privrede moglo bi se to smatrati nevažnim, jer

²⁵ Ovo gore bilo je već napisano kad sam dobio članak Karla Kautskog u 14. broju »Neue Zeita«, gdje Kautsky saveze industrijskih grana, koji su se nedavno pojavili u engleskim srednjim grofovijama, i koje sam opisao u jednom prijašnjem članku, označuje kao sindikate koji se »povezuju s kapitalističkim krugovima radi pljačkanja publike«, kao »sredstvo engleskih tvorničara da korumpiraju sindikalni pokret«. Umjesto borbe protiv kapitala stupa kod njih »borba protiv društava ruku pod ruku s kapitalom«, (»Neue Zeit«, XVII, 1. str. 421.) Kao što je vidljivo iz mojih bilješki koje slijede u tekstu i iz mojih izlaganja o zadrugarstvu, nisam nikako slijep za tendenciju koju Kautsky tamo denuncira, i principijelno se, kao i on, suprotstavljam koalicijama koje su upravljene protiv publike, bilo kapitalističke ili radničke. Ipak držim njegovu kritiku pretjeranom. Takvu organizaciju industrije protiv nelojalne konkurencije i neumjereno niže ponude, kao što je savez industrijske grane, ne mogu unaprijed osuditi kao savez za pljačkanje publike. Čak i kod velikog dijela trustova moglo se dosad malo primijetiti takvo pljačkanje. Naprotiv, u iskorištavanju nelojalne konkurencije s pomoću spuštanja cijena, često imamo, po mom mišljenju, pljačka-

stalno na bilo koji način dolazi do izravnavanja; međutim, to je za učesnike uvijek samo slaba utjeha, ponajprije i često za doista dugo vrijeme znači takvo ekspatriranje za njih, kao i za cjelinu, štoviše, pozitivan gubitak.

Na sreću su ipak takvi ekstremni slučajevi krajnje rijetki. Redovno znaju radnici sasvim dobro kako daleko mogu ići sa svojim zahtjevima. I profitna stopa podnosi prilično jak pritisak. Prije no kapitalist napusti svoje poduzeće pokušat će radije sve moguće da na drugi način naknadi višak izdataka za najamnine. Velike faktične razlike profitnih stopa u različitim granama proizvodnje pokazuju da se opća prosječna profitna stopa brže teorijski konstruira nego što se i samo približno ostvaruje. Ta nisu rijetki primjeri gdje čak i novi kapital, koji stupa na tržište sa željom da se oplodi, ne traži ulaganje tamo gdje se očekuje najviša profitna stopa, nego se, slično kao i čovjek pri izabiranju poziva, daje skloniti obzirima kod kojih visina profita stoji u drugom redu. Tako čak i taj najmoćniji faktor izravnavanja profitnih stopa djeluje samo neredovito. No već uloženi kapital, koji je ipak uvijek mnogo veći, ne može, već iz sasvim materijalnih razloga, slijediti kretanje profitne stope iz jedne sfere proizvodnje u drugu. Ukratko, djelovanje povišenja cijene ljudskog rada ima u velikoj većini slučajeva za posljedicu djelimice tehničko usavršavanje i bolju organizaciju industrije, djelimice ravnomjerniju podjelu prinosa rada. Oboje je jednako korisno za opće blagostanje. S izvjesnim ograničenjima mogu se za kapitalističke zemlje preinačiti poznate riječi Destutt de Tracyja

nje proizvođača, koje se nikako ne može odobriti. Ukratko, u savezima industrijskih grana, koji izgleda da se više šire (trenutno su u toku pregovori o njihovom uvođenju u industriju stakla i u lončarstvo) i koji u njemačkim tarifnim zajednicama imaju svoju sliku i priliku, vidim pojavu koja sigurno nije bez svojih sumnjivih strana, no koju, upravo kao i njene prethodnike (mjeseviti odbori za najamnine, klizne liste najamnina itd.) treba prosuditi kao prirodni proizvod protupokreta protiv anarhije u industriji. One ne ugrožavaju interese cjeline više nego čitav niz drugih sredstava sindikalne politike, što ih već dugo upotrebljavaju organizirani radnici, a socijalna ih je demokracija samo s obzirom na činjenicu da su formalno — ne stvarno — upereni protiv kapitala dosad prešutno priznavala, ukoliko ne i podupirala.

Uostalom Kautsky je u zabludi kad predpostavlja da su se engleski sindikati danas principijelno okrenuli protiv klizne tarife najamnina. Oni su se borili samo protiv promjenljive tarife »bez dna« (»bottomless«). Promjenljivoj tarifi s minimalnom najaminom, koja je dovoljna za uredan život, kao »dnom« i s odredbama koje uzimaju u obzir tehničke promjene u proizvodnji oni nemaju prigovoriti baš ništa.

tako da niske profitne stope pokazuju visoko blagostanje narodnih masa.

Po svom su socijalnopolitičkom položaju sindikati ili radnički savezi demokratski element u industriji. Njihova je tendencija da slome apsolutizam kapitala i da radnicima pribave direktan utjecaj na vođenje industrije. Posve je prirodno da vladaju velike razlike u mišljenju o poželjnom stupnju tog utjecaja. Jednom određenom načinu mišljenja može se već činiti kao ogrešenje o princip da se za sindikat traži manje no bezuvjetno pravo odlučivanja u industriji. Spoznaja da je takvo pravo, u danim prilikama, isto tako utopijsko, kao što bi u socijalnom društvu bilo besmisleno, navela je druge na to da odreknu sindikatima svaku trajnu ulogu u privrednom životu i da ih samo privremeno priznaju kao manje od različitih neizbježnih zala. Ima socijalista u očima kojih je sindikat samo demonstracioni objekt, da bi se praktično dokazala beskorisnost svake druge osim političko-revolucionarne akcije. Doista, danas i u doglednoj budućnosti sindikat treba da izvrši vrlo važne privredno-političke zadatke, koji ipak nikako ne zahtijevaju niti čak ne podnose njihovu svemoć.

Zasluga da su shvatili sindikate prvenstveno kao potrebne organe demokracije, a ne samo kao prolazne koalicije, pripada jednom broju engleskih pisaca. Uzgred rečeno, nimalo nije čudno ako se uzme u obzir da su sindikati u Engleskoj prije nego bilo gdje drugdje postigli značenje, i da se Engleska u posljednjoj trećini našeg stoljeća preobrazila iz oligarhijski upravljane države u gotovo demokratsku. Najnoviji i najtemeljitiiji rad u tom pogledu, djelo *Teorija i praksa britanskih radničkih sindikata* Sydneya i Beatrice Webb, okarakterizirali su pisci s pravom kao raspravu o *demokraciji u industriji*. Prije njih je pokojni Thorold Rogers u svojim predavanjima o ekonomskom objašnjenju povijesti (koja inače imaju vrlo malo zajedničkog s materijalističkim shvaćanjem povijesti, već se samo u pojedinim točkama dotiču s njim) nazvao sindikat *radničkim učesništvom* — Labour Partnership — što principijelno izlazi na isto, no ujedno označuje granicu do koje se može protegnuti funkcija sindikata u demokraciji i preko koje ona u demokratskoj državi nema mjesta. Svejedno jesu si poduzetnici država, općina ili kapitalisti, sindikat, kao organizacija svih osoba zaposlenih u određenim granama industrije, može uvijek samo dotle istovremeno braniti interese onih članova i una-

preživati opće dobro dok se zadovoljava da ostane dionik. Povrh toga on bi uvijek došao u opasnost da se izrodi u zatvorenu korporaciju, sa svim lošim svojstvima monopola. Ovdje je kao i sa zadrugom. Sindikat kao gospodar jedne čitave privredne grane, taj ideal nekih starijih socijalista, bio bi faktički samo monopolistička proizvodna zadruga, i čim bi se pozvao na svoj monopol, ili se poslužio njime, bio bi on proturječnost protiv socijalizma i demokracije, bilo njegovo unutarnje ustrojstvo kakvo mu drago. Zašto bi se on ogriješio o socijalizam, jasno je bez daljega. Zadrugarstvo upereno protiv cjeline jednako je malo socijalizam kao i državni pogon u oligarhijskoj državnoj zajednici. No zašto bi se takav sindikat ogriješio o demokraciju?

To pitanje uvjetuje drugo: što je demokracija?

Odgovor na to pitanje čini se vrlo jednostavan; na prvi pogled moglo bi se smatrati da je dan prijevodom: »vladavina naroda«. No već kratko razmišljanje kaže nam da je time dana samo posve izvanjska, čisto formalna definicija, dok gotovo svi koji danas upotrebljavaju riječ demokracija razumijevaju pod tim više nego naprosto oblik vladavine. Mnogo ćemo bliže doći stvari ako se izrazimo negativno i demokraciju prevedemo kao odsutnost klasne vladavine, kao oznaku društvenog stanja, gdje nijednoj klasi ne pripada politički privilegij prema cjelini. Time je već također dano objašnjenje zašto je monopolistička korporacija u principu antidemokratska. To negativno objašnjenje ima osim toga prednost da ono manje nego riječ narodna vladavina dopušta misao o ugnjetavanju individuuma od strane većine, koja se bezuvjetno protivi modernoj svijesti. Mi smatramo danas ugnjetavanje manjine od strane većine »nedemokratskim«, iako se ono prvobitno smatralo posve spojivim s vladavinom naroda.²⁸ U pojmu demokracije uključena je upravo

²⁸ Pa, i dosljednji predstavnici blankizma shvaćali su demokraciju uvijek ponajprije kao ugnjetavajuću moć. Tako Hyppolyte Castille počinje svoju povijest druge republike s uvodom koji kulminira u pravom veličanju vladavine terora. »Najsavršenije društvo«, kaže se tamo, »bilo bi ono gdje bi tiranija bila stvar cjeline. To u osnovi dokazuje da bi najsavršenije društvo bilo ono gdje bi bilo najmanje slobode u satanskom (tj. individualističkom) smislu te riječi... Ono što se naziva političkom slobodom samo je lijepo ime da bi se ukasila opravdana tiranija broja. Političke slobode samo su žrtvovanje jednog broja individualnih sloboda despotičkom bogu ljudskih društava, socijalnom umu, ugovoru.« — »Od ove epohe (vrijeme od listopada 1793. do travnja 1794, kad su jedni za drugima pogubljeni žirondisti, hebertisti, dantonisti) datra

za današnje shvaćanje jedna pravna predodžba: jednako pravo svih pripadnika državne zajednice, te to ograničava vladavinu većine, na što se u svakom konkretnom slučaju svodi vladavina naroda. Što je ta predodžba više udomaćena i vlada općom sviješću, to više znači demokracija isto što i najviši mogući stupanj slobode za sve.

Svakako nisu demokracija i bezakonje jedno te isto. Od drugih političkih sistema demokracija se ne može razlikovati odsutnošću svih zakona, već samo odsutnošću zakona koji stvaraju ili odobravaju iznimke zasnovane na posjedu, porijeklu i vjeroispovijesti, ne totalnom odsutnošću zakona koji ograničavaju prava pojedinaca, već ukidanjem svih zakona koji ograničavaju opću pravnu jednakost, jednako pravo svijui. Ako su tako demokracija i anarhija posve različite stvari, to je, ili bi bila, neukusna pojmovna igrarija, tiranija itd. naprosto primjenjuju na demokraciju kao društveno uređenje, zato što kod nje odlučuju zaključci većine, i zato što se od svakog zahtijeva da prizna zakon koji je donijela većina. Sigurno, demokracija nije nikakvo apsolutno obrambeno oružje protiv zakona koje pojedinac osjeća kao tiranske. No u naše doba postoji gotovo bezuvjetna sigurnost da većina jedne demokratske zajednice neće donijeti nikakav zakon, što će trajno ići na štetu lične slobode, jer današnja većina uvijek može postati sutrašnja manjina, i svaki zakon koji tlači manjine ugrozio bi same članove privremene većine. Što god je u vrijeme stvarnog građanskog rata izvršila tiranija većine, iz temelja je različito od vladavine ve-

doista preporod principa autoriteta, tog vječnog obrambenog oružja ljudskih društava. Oslobođen od umjerenih i od krajnjih, osiguran protiv svakog konflikta vlasti, zadobiva Odbor javnog spasa oblik vladavine, do kojeg je došlo stjecajem okolnosti, nužnu snagu i jedinstvo da spasi situaciju i zaštiti Francusku od opasnosti prodiruće anarhije... Ne, nije vlada usmrtila prvu francusku republiku, već parlamentarci, izdajnici Thernidora. Anarhisti i liberalni republikanci, čiji vrveći soj pokriva Francusku, uzaludno nastavljaju staru klevetu. Robespierre ostaje značajan muž ne zbog svog talenta i vrline, koji su ovdje sporedni, već zbog svog smisla za autoritet, zbog svog snažnog političkog instinkta.

Taj kult Robespiera nije nadživio drugo carstvo. Mlađoj generaciji blankističkih socijalnih revolucionara, koje su stupile na pozornicu sredinom šezdesetih godina, i koje su bile prije svega anticrkvene, bio je Robespierre zbog svog deizma i suviše malograđanin. Oni su prisezali na Héberta i Ancharisa Clootsa. No inače su rezonirali kao Castille, tj. doveli su do krajnosti, kao i on, ispravne misli o podređenosti individualnih interesa općim interesima.

ćine u modernoj demokraciji. U praksi se, štoviše, pokazalo da što dulje postoje u modernoj državi demokratske ustanove, to se više povećavala pažnja i obaziranje na prava manjina i to su više stranačke borbe gubile na mržnji.²⁷ Ljudi koji sebi ne mogu predstaviti ostvarenje socijalizma bez akata sile mogu u tome vidjeti argument protiv demokracije, i doista u socijalističkoj literaturi nije nedostajalo takvih glasova. No tko se ne predaje utopističkoj predodžbi da će se moderne nacije pod djelovanjem produžene revolucionarne katastrofe razložiti u bezbroj grupa međusobno poptve nezavisnih, taj će u demokraciji vidjeti više nego političko sredstvo, koje je dobro samo ako služi radničkoj klasi kao oruđe, da dotuče kapital. Demokracija je ujedno sredstvo i svrha. Ona je sredstvo za izborenje socijalizma, i ona je oblik ostvarenja socijalizma. Ona ne može, to je točno, činiti čuda. Ona ne može u zemlji kao što je Švicarska, gdje industrijski proletarijat čini manjinu stanovništva (još ni polovicu od dva milijuna odraslih), dati političku vlast u ruke tom proletarijatu. Ona ne može ni u zemlji kao što je Engleska, gdje proletarijat čini najbrojniju klasu stanovništva, učiniti proletarijat gospodarom industrije, ako on djelimice uopće ne osjeća sklonosti za to, no djelimice se ili uopće ili zasađ ne osjeća doraslim zadacima koji su s time povezani. No u Engleskoj, kao i u Švicarskoj, a isto tako u Francuskoj, Sjedinjenim Američkim Državama, skandinavskim zemljama itd., pokazala se ona kao moćna poluga socijalnog napretka. Tko se ne drži etikete, već sadržaja, taj će, ako prođe zakonodavstvo Engleske nakon izborne reforme iz 1876., koja je dala pravo glasa gradskim radnicima, naći vrlo značajan napredak u pravcu socijalizma, ako ne u socijalizmu. Javna narodna škola postoji u tri četvrtine zemlje uopće tek od tog vremena, do tada su postojale samo privatne i crkvene škole. Posjet škola iznosio je 1865. god. 4,38 posto, a 1896. god. 14,2 posto stanovništva. Godine 1872. izdala je država tek 15 milijuna, 1896. god. 127 milijuna maraka godišnje samo za os-

²⁷ S tog stanovišta je značajno da su najžešći napadi na moja ograđenja o misao o diktaturi proletarijata došli od pripadnika najdespotičkiji upravljane evropske države Rusije i najviše odjeka našli u — Saksonskoj, gdje su vladajući, u interesu poretka, žrtvovali kakvo-takvo demokratsko izborno pravo za zemaljsko predstavništvo nepravedi dvo-stepenih izbora, dok su kod socijalista demokratskih zemalja dotični članci našli djelimice na otvorenu suglasnost, a djelimice na široko priznanje.

novne škole. Uprava u grofoviji i općini za školstvo i zavode za sirotinju prestala je biti monopol posjednika i privilegiranih, masa radnika ima tako isto glasačko pravo kao i najveći landlord i najbogatiji kapitalist. Indirektni su se porezi stalno sužavali, direktni stalno povisivali (1866. god. podignuto je 120 milijuna, 1898. god. oko 330 milijuna maraka poreza na dohodak, čemu još dolazi višak prihoda od najmanje 80 do 100 milijuna maraka iz povišenog poreza na nasljedstvo). Agrarno zakonodavstvo otklonilo je bojazan pred apsolutizmom vlasništva velikoposjednika i pravo eksproprijacije, koje je dosada bilo priznato samo za prometne i zdravstvene svrhe, principiijelno je uzeto u obzir i za privredne promjene. Poznata je načelno izmijenjena politika države s obzirom na radnike; koje direktno i indirektno zapošljava, isto kao i proširenje koje je nakon 1870. god. doživjelo tvorničko zakonodavstvo. Sve to i oponašanje, koje je u različitim stupnjevima doživjelo na kontinentu, ne postoji isključivo, no bitno zahvaljujući demokraciji ili realiziranom dijelu demokracije, kojim raspoložu dotične zemlje. Iako u pojedinim pitanjima zakonodavstvo politički najnaprednijih zemalja ne napreduje tako brzo kao što je to povremeno slučaj u politički razmjerno zaostalim zemljama pod utjecajem monarha, koji su žudni djela ili njihovih ministara, ne postoji zato u zemljama ukorijenjene demokracije u tim stvarima nikakav nazadak.

U principu, demokracija je ukidanje klasne vladavine, iako još nije stvarno ukidanje klasa. Govori se o konzervativnom karakteru demokracije, i u izvjesnom smislu s pravom. Apsolutizam ili poluapsolutizam zavarava i svoje nosioce i svoje protivnike o opsegu svoje moći. Odatle u zemljama gdje on vlada, ili gdje još postoje njegove tradicije, pretjerani planovi, forsirani jezik, promjenljiva politika, strah pred prevratom i nada u ugnjetavanje. U demokraciji partije i klase koje stoje iza njih brzo upoznaju granice svoje moći i nauče da poduzimaju samo toliko koliko se u danim okolnostima mogu razumno nadati da će izvršiti. Čak i kad svoje zahtjeve postave nešto više nego što ozbiljno misle kako bi mogli popustiti kod neizbježnog kompromisa — a demokracija je visoka škola kompromisa — i to se događa umjereno. Tako se u demokraciji čak i krajnja ljevica čini većinom konzervativna, a reforma, jer je ravnomjernija, polaganija nego što stvarno jest. No ipak je njen pravac očigledan. Pravo glasa u demokraciji čini njegova posjednika

virtuelno učesnikom u državnoj zajednici, a to virtuelno učesništvo mora s vremenom voditi stvarnom učesništvu. Kod radničke klase, koja je po broju i izobrazbi nerazvijena, može se opće pravo glasa dugo činiti pravom da sama izabere »mesara, ali s porastom broja i spoznaje radnika postaje ono ipak oruđem da narodne zastupnike pretvori iz gospodara u istinske sluge naroda. Kad engleski radnici pri parlamentarnim izborima glasaju za članove starih partija, i tako se formalno čine repom buržoaskih partija, to, pri svemu tome, u industrijskim izbornim okruzima mnogo više taj »rep« ključava glavom nego obratno. A da i ne govorimo o tome da je s proširenjem prava glasa od 1884. god. zajedno s reformom općinskih zastupništava, socijalna demokracija u Engleskoj stekla građansko pravo kao politička partija.

Da li je to drugdje bitno drugačije? Opće pravo glasa moglo je u Njemačkoj prolazno služiti Bismarcku kao oruđe, no konačno je prisililo Bismarcka da on njemu služi kao oruđe. Ono je moglo privremeno dobro doći istočnoelbskim junckerima, ali ono je već dugo užas tim istim junckerima. Ono je moglo Bismarcka 1878. god. dovesti u položaj da iskuje oružje zakona protiv socijalista, no na njemu je to oružje postalo također tupo i lomljivo, dok nije, s pomoću njega, Bismarcku izbijeno iz ruku. Da je Bismarck 1878. god., sa svojom tadašnjom većinom, stvorio, umjesto policijskog, politički izuzetni zakon, koji bi radnicima ponovo oduzeo pravo glasa, on bi za prilično vrijeme oštrije pogodio socijalnu demokraciju nego onim prvim. Svakako bi tada pogodio i druge ljude. Opće pravo glasa je u dva pravca alternativna prevrata.

No opće pravo glasa tek je jedan dio demokracije, iako dio koji s vremenom mora za sobom povući druge, kao što magnet privlači k sebi razasute komadiće željeza. To ide mnogo sporije nego što mnogi žele, ali usprkos tomu već djeluje. A socijalna demokracija ne može bolje pospešiti to djelovanje nego da se bez ustručavanja, također i u doktrini, stavi na stanovište općeg prava glasa, na stanovište demokracije, sa svim konzekvencijama, koje iz toga proizlaze za njenu taktiku.

U praksi, tj. u svojim postupcima, ona je to uostalom uvijek radila. No u svojim objašnjenjima njeni literarni zastupnici često su se ogrešivali o to, i još se danas ogrešuju. S frazama — koje su bile sastavljene u vrijeme kad je

svuda u Evropi neograničeno vladao privilegij posjeda, i koje su pod tim okolnostima bile razumljive, a donekle i opravdane, no danas su još samo prazan zvuk — postupa se sa strahopoštovanjem, kao da napredak pokreta ovisi o njima, a ne o životnoj spoznaji onoga što može biti učinjeno i što je nužno. Ili, ima li npr. smisla zadržavati frazu o diktaturi proletarijata u vrijeme kad na svim mogućim mjestima zastupnici socijalne demokracije praktički staju na tlo parlamentarnog rada, proporcionalnog narodnog zastupništva i narodnog zakonodavstva, što sve proturječi diktaturi.²⁸ Ona je danas tako preživjela da se može spojiti sa stvarnošću samo tako da se riječi diktatura oduzme njeno faktično značenje i da joj se pripíše neki oslabljeni smisao. Čitava praktična djelatnost socijalne demokracije svodi se na to da stvori stanja i preduvjete koji treba da omoguće i osiguraju od svih grčevitih provala — slobodno provođenje modernog društvenog uređenja u jedno više. Iz svijesti da su pioniri jedne više kulture njene pristalice uvijek ponovo crpu oduševljenje i podstrek, u njoj se nalazi na kraju čudoredna pravna osnova društvene eksproprijacije za kojom se teži. Klasna diktatura pripada, međutim, nižoj kulturi, i bez obzira na svrsishodnost i provedivost stvari, valja promatrati samo kao nazadak, kao politički atavizam, kad se probudi misao da se prijelaz iz kapitalističkog društva u socijalističko mora nužno odigravati u razvojnim oblicima jednog vremena, koje današnje metode propagiranja i postizanja zakona još uopće nije poznavalo, ili ih je poznavalo samo u sasvim nesavršenom obliku, i koje nije imalo prikladnih organa za to.

Ja kažem izričito prijelaz iz kapitalističkog društva u socijalističko, a ne »iz građanskog društva«, kao što se to danas tako često dešava. Ta upotreba riječi »građansko«, štoviše, isto je tako atavizam ili, u svakom slučaju, jezična dvosmislenost, koja se mora označiti kao neprilika frazeologije njemačke socijalne demokracije i koja odlučno pomaže pogrešna tumačenja kod prijatelja i neprijatelja. Krivica je ovdje djelimično na njemačkom jeziku, koji nema vlastitu riječ za pojam ravnopravnog građanina jedne države, odijeljen od pojma povlaštenog građanina. Kako do danas nije uspio ni jedan

²⁸ Usporedi npr. izjavu ofenbahovskih socijalista protiv vršenja nasilja nad nesocijalističkom manjinom u općinskom zastupstvu i odobravanje na koje je naišla na konferenciji socijalističkih općinskih zastupnika provincije Brandenburg. (Vorwärts« od 28. prosinca 1898.)

pokušaj da se stvori i uvede u jezičnu upotrebu specijalan izraz za prvi ili drugi pojam, čini mi se još uvijek bolje da se za privilegiranog građanina i za ono što se odnosi na njega upotrebljava strana riječ buržuj, nego da se njemu prevode njem s »građanin« ili »građanski« otvore vrata svim mogućim nesporazumima i pogrešnim tumačenjima.

Danas uostalom svatko zna što se misli kad se govori o borbi protiv buržoazije i ukidanju buržoaskog društva. No što znači borba protiv građanskog društva ili ukidanje građanskog društva? Što to znači posebno u Njemačkoj, u čijoj se najvećoj i vodećoj državi, Prusiji, radi još uvijek o tome da se oslobodi velikog dijela federalizma, koji stoji na putu građanskom razvoju? Nitko ne misli na to da se bori protiv građanskog društva kao civilno uređene države. Baš naprotiv, socijalna demokracija ne želi razložiti to društvo i proletarizirati redom sve njegove članove, ona, štoviše, radi neprekidno na tome da uzdigne radnika iz socijalnog položaja proletera u položaj građanina i tako građanstvo ili građansko postojanje popoči. Ona ne želi da na mjesto građanskog društva postavi proletersko, već želi da na mjesto kapitalističkog društvenog poretka postavi socijalistički. Bilo bi dobro kad bismo se, umjesto da se služimo onim dvosmislenim načinom izražavanja, pridržavali ovog posljednjeg posve nedvosmislenog objašnjenja. Tada bismo se oslobodili i dobrog dijela ostalih proturječnosti, koje protivnici konstatiraju, ne sasvim bez prava, između frazeologije i prakse socijalne demokracije. Neki socijalistički listovi uživaju danas u forsiranom antigrađanskom jeziku, koji bi bio svakako na mjestu kad bismo živjeli sektaški kao isposnici, no koji je besmislen u vrijeme koje ne proglašava ograđenjem o socijalističko uvjerenje da se svoj privatni život uredi potpuno »buržoaski«.²⁹

²⁹ U to je točki Lassalle bio mnogo logičniji nego što smo mi danas. Dakako, bila je velika jednostranost što je on pojam buržuj izvodio isključivo iz političkog privilegija, umjesto, u najmanju ruku, ujedno i iz ekonomske moći. No u ostalom on je bio dovoljno realist da odmah otupi gornji besmisao, proglašavajući u »Radničkom programu«: »U njemačkom jeziku riječ buržoazija trebalo bi da se prevede s građanstvo (Bürgerthum). No to značenje nema ona kod mene. Građani smo mi svi; radnik, malograđanin, velikograđanin itd.«

Riječ buržoazija je naprotiv u toku povijesti poprimala značenje da karakterizira jedan sasvim određen politički pravac. (Cjelokupno izdanje II, str. 27.) Ono što Lassalle tamo dalje kaže o naopakoj logici sankcioniranja treba preporučiti posebno književnicima, koji građanstvo

Najzad bi bilo preporučljivo i to da se ima neka mjera u objavama rata »liberalizmu«. Točno je da je veliki liberalni pokret novog doba dobrodošao ponajprije kapitalističkoj buržoaziji, i partije koje su sebi nadjele ime liberalnih bile su ili su s vremenom postale puke zaštitnice kapitalizma. Između tih partija i socijalne demokracije može, naravno, vladati samo neprijateljstvo. No što se tiče liberalizma kao svjetskopovijesnog pokreta, to je socijalizam ne samo po vremenskom slijedu, već i po duhovnom sadržaju, njegov zakoniti nasljednik, kao što se to, uostalom, pokazuje i praktično kod svakog principijelnog pitanja, prema kojem socijalna demokracija treba da zauzme stanovište. Socijalna demokracija nije nikad prezala pred tim da se suprotstavi nekom privrednom zahtjevu socijalističkog programa, koji je trebao biti proveden na način ili pod okolnostima koje bi ozbiljno ugrozile slobodan razvoj. Osiguravanje građanske slobode njoj je uvijek bilo iznad ispunjenja nekog privrednog postulata. Izgradnja i osiguranje slobodne ličnosti svrha je svih socijalističkih mjera, pa i onih što se prividno pokazuju kao prisilne mjere. Uvijek će njihovo točnije istraživanje pokazati da se pri tom radi o jednoj prisili, koja treba da povisi zbir sloboda u društvu, koja treba da daje više slobode i širem krugu nego što oduzima. Zakonski maksimalni radni dan, na primjer, faktično je određenje minimalne slobode, zabrana da se svoja sloboda prodaje duže nego određen broj sati dnevno, i kao takav stoji principijelno na istom tlu kao i zabrana, koju odobravaju svi liberali, da se trajno otuđujemo u lično ropstvo. Utoliko nije slučaj da je prva zemlja, u kojoj je bio proveden maksimalni radni dan bila demokratski najnaprednija država Evrope, Švicarska, i demokracija je samo politički oblik liberalizma. Kao protupokret protiv potčinjavanja naroda ustanovama koje su nametnute izvana, ili koje crpu svoje opravdanje još samo iz tradicije, liberalizam je najprije nastojao da se ostvari kao princip suvereniteta vremena i naroda. O ta dva principa vođene su vječne diskusije državnopravnih filozofa 17. i 18. stoljeća, sve dok ih Rousseau u svom *Društvenom ugovoru* nije po-

proučavaju »naturalistički« u kavani, i tada isto tako prosuđuju čitavu klasu po njenim suhim plodovima, kao što filistar misli da u rakijašu vidi tip modernog radnika. Ja se ne ustručavam izjaviti da građanstvo — ne izuzimajući njemačko — u cjelini ne držim samo ekonomski, već i moralno još prilično zdravim.

stavio kao osnovne uvjete pravovaljanosti svakog uređenja, a Francuska ih revolucija — u demokratskom ustavu iz 1793. god., koji odiše Rousseauovim duhom — proklamirala kao neotuđiva ljudska prava.³⁰

Ustav iz 1793. god. bio je dosljedan izraz liberalnih ideja epohe, a kako je on malo smetao ili smeta socijalizmu, pokazuje letimičan pregled njegova sadržaja. Babeuf i »jednaki« gledali su u njemu i pogodnu polaznu točku za ostvarenje svojih komunističkih težnji i napisali su stoga obnavljanje ustava iz 1793. god. na čelo svojih zahtjeva. Ono što se kasnije izdavallo kao politički liberalizam to su ublaženja i prilagođenja kakva su odgovarala ili dostajala potrebama kapitalističkog građanstva, nakon pada starog režima, upravo kao što je takozvana mančesterska nauka bila samo ublaženje i jednostran prikaz načela što su ih postavili klasici privrednog liberalizma. Doista ne postoji nijedna liberalna misao koja ne bi pripadala i idejnom sadržaju socijalizma. Čak ni princip privredne samoodgovornosti, koji je prividno tako posve mančesterski, socijalizam ne može po mojem mišljenju ni teorijski negirati, ni pod bilo kakvim zamislivim okolnostima staviti izvan snage. Bez odgovornosti nema slobode; ma kako se teorijski mislilo o slobodi djelovanja ljudi, praktično moramo poći od nje kao osnove moralnog zakona, jer je samo pod tim uvjetom moguć socijalni moral. A isto tako je u doba prometa u našim državama, koje broje mnogo milijuna, nemoguć zdrav socijalni život ako se ne pretpostavi privredna samoodgovornost svih za rad sposobnih. Priznavanje privredne samoodgovornosti je protu-usluga individuuma društvu za usluge koje mu je ono ukazalo ili pružilo.

Neka mi bude dopušteno da ovdje citiram nekoliko rečenica iz mojeg, već spomenutog članka o »Socijalnopolitičkom značenju prostora i broja.«

»U dogledno vrijeme moći će se promijeniti samo *stupanj* privredne *samoodgovornosti* sposobnih za rad. *Statistika* rada može se vrlo značajno izgraditi, *posredovanje* rada znatno usavršiti, *promjena* rada olakšati, te se može izgraditi ra-

³⁰ »Suverenitet pripada narodu. On je nedjeljiv, nezastarjiv, neotuđiv«, član 25. »Narod ima uvijek pravo da revidira, reformira i promijeni svoj ustav. Ni jedna generacija ne može vezati druge uz svoje zakone«, član 28.

dno pravo koje omogućuje pojedincu beskrajno veću sigurnost egzistencije i lakoću izbora zvanja nego što postoji danas. Najnapredniji organi privredne samopomoći — veliki sindikati — pokazuju u tom pogledu već put kojim će razvoj vjerojatno krenuti... Ako već danas jaki sindikati osiguravaju svojim za rad sposobnim članovima izvjesno pravo na zaposlenje, te se zbog njih poduzetnicima čini vrlo neporučljivim da otpuste člana sindikata bez vrlo jakog razloga, koji priznaje i sindikat, ako oni kod burze rada kombiniraju redosljed javljanja i potrebu, to su već u tome dani migovi za razvoj demokratskog radnog prava.« (»Neue Zeit«, XV, 2, str. 141.) Drugi počeci za to dani su u obliku industrijskih komora, radnih komora i u sličnim tvorevinama, u kojima se oblikovalo, iako često još nesavršeno, demokratsko samoupravljanje. S druge strane, proširenje javnih službi, osobito obrazovanja, i uzajamnih ustanova (osiguranja) bez sumnje će vrlo mnogo pridonijeti tome da se privredna samoodgovornost oslobodi svih krutosti. No pravo na rad u tom smislu da država svakom zaposlenom garantira zaposlenje u njegovu pozivu, u doglednom je vremenu posve nevjerojatno, a nije čak ni poželjno. Ono što su htjeli njegovi zagovornici može se postići uz korist za zajednicu samo opisanim putem, kombinacijom različitih organa, i isto tako opća radna dužnost može biti ostvarena samo na ovaj način bez ubistvene birokracije. U tako velikim i kompliciranim organizmima kao što su naše moderne kulturne države i njihovi industrijski centri apsolutno pravo na rad djelovalo bi naprosto dezorganizirajuće, bilo bi »zamislivo samo kao izvor najomraženije samovolje i vječnih svađa« (na nav. mjestu).

Liberalizam je povijesno imao zadatak da razbije okove koje su daljem razvitku društva stavili vezana privreda i odgovarajuće pravne ustanove srednjeg vijeka. Što se on najprije čvrsto oblikovao kao buržoaski liberalizam, ne smeta ništa tome da on izražava mnogo dalekosežniji opći društveni princip, kojega će ostvaranje biti socijalizam. Socijalizam ne želi stvoriti nikakvu novu vezanost bilo koje vrste. Individuum treba da bude slobodan — ne u metafizičkom smislu, kao što to sanjare anarhisti, tj. slobodan od svih dužnosti prema zajednici, već slobodan od svake ekonomske prisile u svom kretanju i izboru poziva. Takva sloboda za sve moguća je samo s pomoću organizacije. U tom smislu mogao bi

se socijalizam nazvati i organizatorskim liberalizmom, jer ako se točnije ispituju organizacije koje socijalizam želi i kakve ih želi, naći će se da je ono što njih prije svega razlikuje od feudalističkih ustanova, koje su im vanjski slične, upravo njihov liberalizam: njihovo demokratsko ustrojstvo, njihova pristupačnost. Stoga je radnički sindikat koji teži za zatvaranjem, sličnim cehovskom, doduše socijalistu razumljiv proizvod obrane protiv tendencije kapitalizma da prepuni tržište rada, no ujedno — i upravo zbog svoje tendencije zatvaranja, i toliko koliko ona njim vlada — nesocijalističko udruženje. I upravo bi isto vrijedilo o sindikatu kao vlasniku čitave grane proizvodnje, jer bi on na isti način s prirodnom nužnošću bio usmjeren na zatvorenost kao i »čista proizvodna zadruga«.³¹

U vezi s time citirat ćemo postavku iz Lassalleova *Sistema stečenih prava*, koja mi se uvijek činila pogodnim putokazom za dotične probleme: »Ono protiv čega su upravljena, dublja strujanja našeg vremena«, kaže tamo Lassalle, »i oko čega se još bakću, nije moment *individualnog* — taj bi, štoviše, s istom konzekvencijom stajao na njihovoj strani kao i moment *općenitog* — već je to čvor koji je iz srednjeg vijeka prenesen i još uvijek nas prožima, čvor »posebnosti«. («Sistem«, 2. izd., 1. dio, str. 221) Preneseno na naš predmet, organizacija treba da bude ona koja povezuje, a ne ona koja razdvaja individuum i općenitost. Kad Lassalle na citiranom mjestu predbacuje liberalizmu da on prava koja proklamira ne traži za individuum kao takav, već samo za individuum koji se nalazi u posebnom položaju, tada je to upereno, kao što se, uostalom, i izričito kaže u jednoj neposredno prethodnoj rečenici, protiv tadašnje liberalne partije, »našeg takozvanog liberalizma«, a ne protiv teorijskog liberalizma.

Problem koji je naznačen gornjim izlaganjem nije suviše jednostavan, u njegovu se krilu, naprotiv, krije bezbroj teškoća. Politička jednakost sama nije se dosada nigdje

³¹ Po gornjem kriteriju treba, po mom mišljenju, prosuđivati danas tako živo raspravljano pitanje slobodnog izbora liječnika u bolesničkim blagajnama. Ma kakve mjesne prilike navele bolesničke blagajne da ograniče izbor liječnika, principijelno je takvo ograničenje sigurno nesocijalističko. Liječnik ne treba da bude činovnik zatvorenog udruženja, već zajednice, inače bismo postepeno došli do toga da bi postavka *Komunističkog manifesta*: »Buržoazija je pretvorila liječnika, pravnika, učenjaka u svoje plaćene najamne radnike« morala doživjeti svojevrstu preradbu.

pokazala dovoljnom da osigura zdrav razvoj onih država kojih je težište ležalo u velikim gradovima. Ona, kao što pokazuju Francuska i Sjedinjene Američke Države, nije nepogrešiv lijek protiv prekomjernog bujanja svih vrsta socijalnog parazitizma i korupcije. Kad u velikom dijelu francuskog naroda ne bi bilo tako izvanredne zalihe solidarnosti, i kad zemlja ne bi bila geografski tako povoljno smještena, Francuska bi već odavno morala propasti od pošasti činovničkog razmnožavanja, koje se tamo ugniježdilo. Svakako je ta pošast jedan od razloga zašto usprkos visokoj duhovnoj živosti Francuza industrijski razvoj Francuske još uvijek zaostaje za razvojem susjednih zemalja. Da demokracija ne bi još i nadmašila centralistički apsolutizam u proizvođenju birokracije, ona mora biti izgrađena na široko raščlanjenom samoupravljanju s odgovarajućom privrednom samoodgovornošću svih upravnih jedinica i punoljetnih građana. Ništa nije štetnije za njen zdrav razvitak od prisilne uniformnosti i suviše razvijenog protekcionizma. Oni otežavaju ili sprečavaju svako racionalno razlikovanje između za život sposobnih i parazitskih ustanova. Ako država, s jedne strane, ukida sve zakonske smetnje za razvoj organizacije proizvođača te na strukovne saveze — u određenim uvjetima, koji sprečavaju njihovo izrođavanje u monopolističke korporacije — prenosi izvjesne punomoći s obzirom na kontrolu industrije, tako da su dane sve garancije protiv obaranja najamnika i prekovremenog rada, i ako se, s druge strane, s pomoću prije opisanih ustanova vodi briga da krajnja nužda ne prisiljava nikoga kako svoj rad ne bi otuđivao u nedostojnim uvjetima, tada društvu može biti svejedno da li, pored javnih i zadružnih pogona, postoje i poduzeća koja vode privatnici za vlastitu dobit. Ona će sama od sebe s vremenom poprimiti zadružni karakter.

Stvoriti opisane ustanove ili, ako se s njima već počelo, dalje ih razvijati, neophodan je preduvjet onoga što nazivamo podružnjavanjem proizvodnje. Bez njih bi takozvano društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju vjerojatno imalo za posljedicu samo neizmjereno pustošenje proizvodnih snaga, besmisleno eksperimentiranje i besciljno nasilje, te bi se politička vlast radničke klase doista mogla provesti samo u obliku diktatorske revolucionarne centralne vlasti, potpomognute terorističkom diktaturom revolucionarnih klubova. Kao takva lebdjela je ona pred očima blankista i

kao takva pretpostavlja se ona i u *Komunističkom manifestu* i u publikacijama njegovih pisaca koje pripadaju epohi njegova sastavljanja. No u *Manifestu* izložen revolucionarni program je s obzirom na praktična iskustva februarske revolucije, a još više Pariške komune, kada je proletarijat prvi put držao političku vlast dva mjeseca, »mjestimično zastario«. »Naročito je Komuna pružila dokaz da radnička klasa ne može jednostavno prisvojiti državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje ciljeve.«

Tako Marx i Engels 1872. god. u predgovoru novom izdanju *Manifesta*. I oni upućuju na spis *Građanski rat u Francuskoj*, gdje je to dalje razvijeno. No ako otvorimo navedeni spis i pročitamo dotični odlomak (to je treći), nalazimo razvijen program, koji po svom političkom sadržaju u svim bitnim crtama pokazuje najveću sličnost s federalizmom — Proudhona.

»Jedinstvo nacije nije trebalo da bude razbijeno, nego naprotiv organizirano... uništenjem one državne vlasti koja se izdavala za utjelovljenje tog jedinstva, ali je htjela biti nezavisna od nacije i njoj nadređena. U stvari, ta državna vlast bila je samo parazitska izraslina na tijelu nacije. Dok je čisto ugnjetavačke organe stare upravne vlasti trebalo odsjeći, njene opravdane funkcije trebalo je oduzeti od takve vlasti koja je sebi prisvajala pravo da stoji iznad društva i predati ih odgovornim slugama društva. Umjesto toga da se jednom u tri ili šest godina odlučuje koji će član vladajuće klase predstavljati i ugnjetavati narod u parlamentu, opće pravo glasa trebalo je služiti narodu koji je konstituiran u *komune*, kao što individualno pravo glasa služi svakom drugom poslodavcu za to da sebi u poslu izabere radnike, nadzornike i knjigovođe.«

»Na suprotnost između Komune i državne vlasti gledalo se kao na pretjeran oblik stare borbe protiv krajnje centralizacije... Komunalno uređenje, naprotiv, vratilo bi društvenom tijelu sve one snage što ih je dosad izjedao parazit »država«, koji se hrani od društva i koči njegovo slobodno kretanje. Tim jednim djelom samim komunalno bi uređenje započelo preporod Francuske.«

Tako Marx u *Građanskom ratu u Francuskoj*.

Čujmo sada Proudhona. Kako nemam pri ruci njegovu knjigu o federalizmu, da navedem ovdje nekoliko rečenica iz njegova spisa o političkim sposobnostima radničkih klasa,

u kojem on uzgred propovijeda konstituiranje radnika u vlastitu političku partiju.

»U demokraciji, koja je organizirana po pravom pojmu narodnog suvereniteta, tj. po načelima ugovornog prava, onemogućena je bilo kakva ugnjetavačka ili korumpirajuća akcija centralne vlasti protiv nacije; već je i sama pretpostavka takve akcije neukusna.«

»A zašto?«

»Jer se u jednoj doista slobodnoj demokraciji centralna vlast ne razlikuje od skupštine delegata, prirodnih organa lokalnih interesa, koji su sazvani da se sporazumiju. Jer svaki je delegat prije svega čovjek mjesta koje ga je imenovalo za zastupnika, njegov izaslanik, jedan od njegovih sugrađana, njegov specijalni mandator, kome je stavljeno u dužnost da brani njegove posebne interese, odnosno da ih pred velikim žirijem (nacijom) što više uskladi s općim interesima. Jer ujedinjeni delegati, kad iz svog krila izaberu centralni izvršni odbor, ne razlikuju ga od sebe, i ne prave od njega vrhovništvo, koje može biti u sukobu s njima.«

»Nikakva sredina, Komuna će biti suverena ili će biti samo sluškinja (države), sve ili ništa. Pripisujte joj ljepote koje želite, od časa kad ne crpe svoje pravo iz sebe same, kad mora priznati viši zakon, kad se velika grupa kojoj pripada proglasi njenim vrhovništvom, a nije izraz njenih federativnih odnosa, neizbježno je da se komuna i to vrhovništvo nađu jednog dana u međusobnoj suprotnosti, te da izbije konflikt.« No tada će logika i vlast biti na strani centralne vlasti. »Ideja ograničenja državne vlasti od strane grupa, gdje vlada princip subordinacije i centraliziranja samih tih grupa, jest nekonzekventnost, da se ne kaže proturječnost.« Ona je municipalni princip buržoaskog liberalizma. »Federativna Francuska«, naprotiv, »režim koji pokazuje ideal nezavisnosti i kojega bi se prvi akt sastojao u tome da vrati komunama potpunu samostalnost, a provincijama samoodređenje« — to bi bila municipalna sloboda koju radnička klasa treba da ispiše na svoju zastavu. (*Capacité Politique des Classes Ouvrières*, str. 224, 225, 231, 235.) I dok se u *Građanskom ratu* kaže da »politička vladavina proizvođača ne može postojati pored ovjekovječenja njegova društvenog robovanja«, u *Capacité Politique* čitamo: »Kad je politička jednakost jednom dana provedena u praksu općim pravom glasa, tendencija nacije kreće se prema ekonomskoj

jednakosti. Upravo tako razumjeli su je radnički kandidati. No to je također i ono što njihovi buržoaski rivali ne žele (na nav. mjestu str. 214). Ukratko, pri svim drugim razlikama između Marxa i »malograđanina« Proudhona u ovim je točkama misaoni tok tako blizak, koliko je to samo moguće.

Također nije sporno, nego se otada već mnogo puta u praksi pokazalo da opći razvoj modernog društva ide ka stalnom povišenju zadataka municipaliteta i proširenju municipalnih sloboda, da komuna postaje sve važnija poluga socijalne emancipacije. Čini mi se sporno, dakako, da bi takvo razlaganje moderne države i potpuno preobražavanje njene organizacije, kako ga opisuju Marx i Proudhon (obrazovanje nacionalne skupštine od delegata provincijskih odnosno okružnih skupština, koje bi, sa svoje strane bile sastavljene od delegata komuna), trebalo da bude prvo djelo demokracije, tako da bi, dakle, otpao dosadašnji oblik nacionalnog zastupništva. Zbog modernog razvoja sazrelo je i suviše ustanova, kojih je opseg prerastao kontrolu municipaliteta i čak i okruga i provincije, da bi prije preobražaja njihove organizacije mogla nestati kontrola centralnih vlasti. Apsolutni suverenitet općina itd. ni meni nije ideal. Općina je integralni dio nacije i ima prema njoj dužnosti isto tako kao i prava. Kao ni individuumu ne može se npr. ni općini ustupiti i isključivo pravo na zemljište. Dragocjeni regali, šume, riječna prava itd. ne pripadaju u krajnjoj liniji općinama ni okruzima, koji su također samo uživaoci, već naciji. Tako se upravo u prijelaznom razdoblju pokazuje kao neophodna skupština kod koje u prvom planu stoji, odnosno prva je dužnost zastupnika, nacionalni, a ne provincijski ili lokalni interes. Pored nje postizati će, međutim, one skupštine i zastupništva sve veće značenje, tako da, s revolucijom ili bez nje, funkcije centralnog zastupništva postaju sve manje, a time se smanjuje i opasnost tih zastupništava ili vlasti za demokraciju. U naprednim zemljama ona je već danas vrlo mala.

No ovdje se radi manje o kritici pojedinosti onog programa, koliko o tome da se istakne kako se u njemu vrlo energično naglašava samouprava kao preduvjet socijalne emancipacije, kako se demokratska organizacija odozdo prema gore označava kao put ostvarenja socijalizma; kako su

se antagonisti Proudhon i Marx ipak ponovo sreli u — liberalizmu.

Kako se općine i druga samoupravna tijela pod punom demokracijom oslobađaju svojih zadataka, kako će dugo pribjegavati tim zadacima, to mora pokazati sama budućnost. Toliko je, međutim, jasno: one će to više i neobuzdanije eksperimentirati i stoga biti izložene to većim pogreškama što će naglije dobiti svoju slobodu, i one će postupati to opreznije i praktičnije i to će bolje bdjeti nad općim dobrom što se više radnička demokracija vježbala u školi samoupravljanja.

Ma kako da se demokracija na prvi pogled čini jednostavnom, njeni problemi nisu nikako lagano rješivi u tako zamršenom društvu kao što je naše. Neka se samo pročita u S. i B. Webbovoj teoriji radničkih sindikata koliko su eksperimenata morali činiti i još čine engleski sindikati samo da bi našli pogodan oblik svog upravljanja i vođenja, i kako mnogo zavise sindikati od tog pitanja ustrojstva. Engleski sindikati mogli su se u tom pogledu razvijati više od sedamdeset godina u punoj slobodi. Otpočeli su s najelementarnijim oblikom samouprave i morali su se praksom uvjeriti da je taj oblik prikladan također samo za najelementarnije organizme, za sasvim male lokalne saveze. Oni su se, što su više rasli, korak po korak odricali izvjesnih omiljenih ideja doktrinarnog demokratizma (vezan mandat, neplaćen činovnik, centralno zastupništvo bez vlasti) kao ideja koje kočile njihov uspješni razvitak, zato su se naučili izgrađivati za djela sposobnu demokraciju s reprezentativnim skupštinama, plaćenim činovnicima i opunomoćenim centralnim vodstvom. Taj dio povijesti razvoja »industrijske demokracije« neobično je poučan. Pa makar da i sve što vrijedi za sindikate ne odgovara za jedinice nacionalnih upravnih tijela, to ipak mnogo od toga vrijedi i za njih. Dotična glava knjige Webbovih dio je demokratske nauke o upravljanju, koja se, uostalom, u mnogo točaka slaže sa zaključcima Kautskog u njegovoj knjizi o direktnom narodnom zakonodavstvu. Kod povijesti razvoja sindikata pokazuje se kako izvršna centralna vlast — njena državna uprava — može nastati isključivo iz podjele rada, koja postaje nužnom zbog prostornog proširenja organizma i broja njegovih pripadnika. Moguće je da će sa socijalističkim razvojem društva i ta centralizacija kasnije ponovno postati

suvišna. No zasad se ni u demokraciji neće moći bez nje. Kao što je već bilo izloženo na kraju prvog odsjeka ovog poglavlja, nemoguće je da općine većih gradova ili industrijskih centara preuzmu u vlastiti pogon sva mjesna proizvodna i trgovačka poduzeća. Isto je tako nevjerojatno već iz praktičkih razloga — da uopće ne govorimo o razlozima pravednosti — da će općine u nekom revolucionarnom ustanku bez otezanja »ekspropriirati« ona poduzeća sva bez razlike. No čak kad bi one to i učinile (pri čemu bi u najviše slučajeva, uostalom, dobile u ruke samo prazne ljuške), bile bi prisiljene da masu radnji daju u zakup zadrugama, bilo individualnim zadrugama, bilo sindikatima za vlastiti zajednički rad.⁵²

U svim tim slučajevima, kao i prema lokalnim i nacionalnim vlastitim pogonima, trebalo bi čuvati izvjesne opće interese pojedinih poziva i tako bi još uvijek ostalo prostora za nadzornu djelatnost sindikata. Naročito je u prijelaznim razdobljima od velike vrijednosti raznolikost postojećih organa.

Međutim, tako daleko još nismo, a nije mi namjera da razvijam slike budućnosti. Nije mi do toga što će se dogoditi u daljoj budućnosti, već do toga što u sadašnjosti može i treba da se dogodi za nju samu i za najbližu budućnost. A tu je uz ta izlaganja vrlo banalna postavka da je neophodan preduvjet za ostvarenje socijalizma izborenje demokracije, izgradnja političkih i privrednih organa demokracije. Ako se na to odgovori da su u Njemačkoj krajnje mali, kako gotovo i ne postoje izgledi da se to postigne bez političke katastrofe, da njemačko građanstvo postaje sve reakcionarnije, može to trenutno biti možda i točno, premda mnoge pojave govore i protivno. No to ne može biti stalno tako. Ono što se naziva građanstvom vrlo je složena klasa, koja se sastoji od raznovrsnih slojeva s vrlo raznovrsnim, odnosno različitim interesima. Ti se slojevi drže zajedno samo kad su jednako potlačeni ili jednako ugroženi. U ovom slučaju može se, naravno, raditi samo o posljednjem, tj. o tome da je građanstvo činilo jedinstvenu reakcionarnu masu zato što se svi njegovi elementi osjećaju jednako ugroženi od socijalne demokracije, jedni u svojim materijalnim, drugi u

⁵² Pri čemu bi se svakako došlo do vrlo zamršenih problema. Sjetimo se mnogih kombiniranih poduzeća novog vremena koja zapošljavaju pripadnike svih mogućih zanimanja.

svojim ideološkim interesima: u svojoj religiji, u svom patriotizmu, u svojoj želji da sačuvaju zemlju od užasa nasilne revolucije.

No to nije nužno. Jer socijalna demokracija ne ugrožava ih sve jednako, a nikoga ne kao ličnost, i ona se sama ni u kom slučaju ne zanosi nasilnom revolucijom protiv cjelokupnog neproleterskog svijeta. Što se to razgovjetnije kaže i obrazloži, to će prije popustiti onaj zajednički strah, jer mnogi se elementi građanstva osjećaju potlačeni od druge strane, i radije bi zauzeli frontu protiv strane čiji pritisak osjeća i radnička klasa, nego protiv radnika, radije bi bili saveznici posljednjima, nego prvima. Oni mogu biti nepouzdan saveznici. No loše saveznike odgajamo ako im kažemo: mi ćemo vam pomoći prožderati neprijatelje, ali odmah zatim prožderat ćemo vas. Kako se ni u kom slučaju ne radi o općoj, istodobnoj i nasilnoj eksproprijaciji, već o postepenom otkupljivanju s pomoću organizacije i zakona, to sigurno ne bi štetilo demokratskom razvoju da se doista zastarjela legenda o proždiranju napusti i u frazi.

Feudalizam sa svojim ukočenim, staleškim ustanovama morao je gotovo svuda biti bačen u zrak silom. Liberalne ustanove modernog društva razlikuju se od feudalnih upravo po tome što su gipke, sposobne za promjenu i razvoj. One ne moraju biti bačene u zrak, one moraju biti samo dalje razvijane. Zato je potrebna organizacija i energična akcija, ali ne nužno i revolucionarna diktatura. »Kako klasna borba ima cilj da uopće ukine klasne razlike«, pisao je prije nekog vremena (listopad 1897) jedan socijaldemokratski organ Švicarske, baselski »Vorwärts«, »to se mora logično pretpostaviti razdoblje kad se mora otpočeti s ostvarenjem tog cilja, tog ideala. Taj početak, ta razdoblja koja slijede jedno za drugim, već su dovoljno zasnovana u našem demokratskom razvoju, on nam pomaže da klasnu borbu malo-pomalo zamijenimo s izgradnjom socijalne demokracije, da je apsorbiramo.« »Buržoazija, ma koje nijanse bila,« izjavio je nedavno španjolski socijalist Pablo Inglesias, »mora se uvjeriti u to da se ne želimo nasilno dokopati vlasti istim sredstvima koja je ona jednom upotrijebila, nasiljem i krvoprocijem, već zakonskim sredstvima, koja odgovaraju civilizaciji.« (»Vorwärts«, 16. listopada 1898.) Dijelevi slično shvaćanje, vodeći organ engleske nezavisne radničke partije, »Labour Leader«, suglasio se bez ustručavanja s Vollmaro-

vim primjedbama o Pariškoj komuni. Nitko, međutim, neće tom listu prebaciti pitomost u borbi protiv kapitalizma i kapitalističkih stranaka. A jedan drugi organ socijalističke engleske radničke demokracije, »Clarion«, propratio je tiskanje jednog izvotka iz mog članka o teoriji sloma, s kojim se suglasio, slijedećim komentarom:

»Izgradnja prave demokracije — to je, u to sam siguran, najpreči i najbitniji zadatak koji je pred nama. To je pouka kojoj nas je naučio desetogodišnji socijalistički ratni pohod. To je učenje što proizlazi iz svega moga znanja i iskustva o političkim stvarima. Prije no što socijalizam postane moguće, moramo izgraditi naciju demokrata.

d) Najbliži zadaci socijalne demokracije

»I kao ono što jest, usuduje se ona i izgledati.«

Schiller, *Maria Stuart*.

Zadatke neke partije određuje mnoštvo faktora: stanje općeg ekonomskog, političkog, intelektualnog i moralnog razvoja na području njena djelovanja, priroda partija, koje rade pored nje ili protiv nje, priroda sredstava, koja joj stoje na raspolaganju, i brojni subjektivni ideološki faktori, prije svega njen opći cilj i njeno shvaćanje o najboljem putu za postizanje tog cilja. Poznato je kakve velike razlike još postoje u pogledu prvog među različitim zemljama. Čak i u zemljama približno jednakog stupnja industrijskog razvoja nalazimo vrlo značajne političke razlike i velike raznolikosti u duhovnoj usmjerenosti narodnih masa. Svojevrsnosti geografskog položaja, ukorijenjene navike narodnog života, naslijeđene ustanove i predaje svih vrsta stvaraju različitost ideologije, što se tek polagano podvrgava utjecaju onog razvoja. Čak i gdje su socijalističke partije prvotno uzele iste pretpostavke za izlazište svoga djelovanja, bile su u toku vremena prisiljene da svoju djelatnost prilagode specijalnim odnosima svoje zemlje. U danom trenutku mogu se stoga, dakako, postaviti opća načela politike socijalne demokracije sa zahtjevom da vrijede za sve zemlje, ali ne i program akcije koji bi vrijedio za sve zemlje na isti način.

Kako je izloženo u prethodnom odsjeku, demokracija je mnogo više pretpostavka socijalizma nego što se često još

uzima, tj. ona to nije samo kao sredstvo već i kao supstan- cija. Bez određene mjere demokratskih ustanova ili predaja ne bi uopće bilo moguće suvremeno socijalističko učenje, postojao bi, dakako, radnički pokret, ali ne i socijalna de- mokracija. Moderni socijalistički pokret, bez obzira na nje- govo teorijsko objašnjenje, faktično je proizvod utjecaja pravnih pojmova — koji su postigli opće priznanje, u velikoj francuskoj revoluciji i zahvaljujući njoj — na pokret indu- strijskih radnika za najamninu i radno vrijeme. On bi po- stojao i bez njih, kao što je bez njih i prije njih postojao narodni komunizam,³³ koji se nadovezuje na prakršćanstvo. No taj je narodni komunizam bio vrlo neodređen i napola mističan, i radnički bi pokret bez osnove onih pravnih usta- nova i pravnih shvaćanja, koja su u najmanju ruku velikim dijelom nužni pratioci kapitalističkog razvoja, bio bez unu- tarnje povezanosti. Slično kao što je to slučaj da damo približno odgovarajuću sliku — danas u orijentalnim zem- ljama. Politički bespravna radnička klasa, koja je odrasla u praznovjerju i s nedovoljnom obukom, povremeno će se, dakako, revoltirati i pomalo konspirirati, no nikad neće razviti socijalistički pokret. Potrebna je izvjesna širina po- gleda, prilično razvijena pravna svijest, kako bi se od rad- nika koji se povremeno revoltira učinio socijalist. Političko pravo i škola stoje također svuda na istaknutom mjestu socijalističkih akcionih programa.

Ovo sasvim općenito. Nije, naime, u planu ovog spisa da ispituje vrijednost pojedinih točaka socijalističkog akcionog programa, što se tiče specijalno neposrednih zahtjeva Er- furtskog programa njemačke socijalne demokracije, nisam ni u kom slučaju u iskušenju da s obzirom na njih predlo- žim promjene. Kao i svaki socijalni demokrat, ni ja sve točke ne držim jednako važnim ili svrsishodnim. Tako je, na primjer, moje mišljenje da se besplatnost pravosuđa i pravne pomoći u današnjim okolnostima preporučuje samo u skućenim granicama, da se, doduše, moraju poduzeti mjere koje omogućuju i onima što su bez sredstava da traže svoje pravo, ali da ne postoji prijeka potreba da se masa

³³ Više puta meni se (a sigurno i drugima) u ranijim godinama dogodilo da na koncu neke propagandne skupštine radnici ili zanatlije, koji su prvi put čuli socijalistički govor, dođu do mene i objašnjavaju mi da se ono što sam tamo rekao sve već nalazi u Bibliji, a oni bi mi mogli pokazati mjesta, stav po stav.

današnjih procesa oko vlasništva preuzme na trošak države i da se advokatura potpuno podržavi. Međutim, kako današnji zakonodavci, iako iz drugih razloga, ne žele znati baš ništa o takvim mjerama, a socijalističko zakonodavstvo ne bi prišlo njihovom provođenju bez potpune reforme pravosuđa ili prišlo samo u razmjeru sa stvaranjem novih pravnih ustanova, kakve na primjer već postoje u industrijskim komorama, zahtjev može mirno ostati kao indikator razvoja za kojim se težilo.

Svoju surrnju u svrsishodnost zahtjeva u njegovu sadašnjem obliku izrazio sam, uostalom, vrlo razgovijetno još 1891. god. u raspravi o nacrtima programa, koji su tada bili na diskusiji, i izjavio sam da dotični paragraf daje »previše i premalo«. (»Neue Zeit«, IX, 2, str. 821.) Članak pripada seriji, koju smo Kautsky i ja sastavili tada kao kolektivni rad o pitanju programa, i od koje su tri prva dijela gotovo isključivo duhovno djelo Kautskog, dok sam četvrti članak sastavio ja. Iz njega ću ovdje citirati još dvije postavke koje karakteriziraju stanovište što sam ga tada zastupao s obzirom na praksu socijalne demokracije i koje pokazuju kako se mnogo ili malo otada promijenilo u mojim nazorima:

»Zahtijevati naprosto izdržavanje svih nezaposlenih iz državnih sredstava ne znači uputiti na državnu kasu samo svakog tko ne može naći posla, već i svakoga tko ne želi naći posla... Ne mora se doista biti anarhist da se nađe pretjeranim vječno upućivanje na državu... Mi se želimo držati načela da je moderni proleter doduše siromašan, no da nije siromah. U toj se razlici nalazi čitav svijet, nalazi se bit naše borbe, nada naše pobjede.«

»Oblik „pretvaranje stajaće vojske u narodnu miliciju“ umjesto „narodna milicija umjesto stajaće vojske“ predlažemo zato što on utvrđuje cilj, a ipak danas, kad ukidanje stajaće vojske i tako nije moguće, ostavlja partiji slobodne ruke da već zahtijeva niz mjera koje u najmanju ruku smanjuju koliko je moguće suprotnost između vojske i naroda, kao što je na primjer ukidanje posebnih vojnih sudova, skraćivanje vojnog roka itd.« (Str. 819, 824, 825.)

Kako je pitanje »stajaća vojska ili milicija« nedavno postalo predmetom živih diskusija, bit će na mjestu da se ovdje upletu neke primjedbe o tom predmetu.

Meni se ponajprije čini da je pitanje u naprijed označenom shvaćanju pogrešno postavljeno. Ono bi trebalo glasiti:

vladina vojska ili narodna vojska. Time bi se odmah nedvosmisleno označila politička strana pitanja: treba li vojska da bude oruđe onih koji vladaju ili oružana zaštita nacije, treba li ona da prima odlučne naredbe od krune ili od narodne skupštine, da se zaklinje na bilo koju ličnost koja stoji na čelu nacije, ili na ustav i narodnu skupštinu? Odgovor ne može biti dvojbena ni za jednog socijaldemokrata. Svakako nije ni narodna skupština socijalistička, ni ustav demokratski, pa bi vojska koja stoji pod narodnom skupštinom još uvijek mogla biti povremeno upotrebljavana za tlačenje manjina, ili stvarnih većina, koje su manjine samo u parlamentu. No protiv takvih mogućnosti ne postoji nikakva spasonosna formula, dok je uopće pod oružjem dio nacije, koji treba da slijedi svaki put zastupništvo nacije. Čak i takozvano »opće naoružanje naroda« bilo bi, po mom mišljenju, pri današnjoj tehnici, samo iluzorna obrana protiv organizirane naoružane sile te bi, ako već sastav te sile ne osigurava narod od nasilja — što je, međutim, sve više slučaj kod opće vojne obaveze — svaki put samo prouzrokovalo beskorisne žrtve na obje strane. Gdje bi ono danas još bilo potrebno, ne bi bilo iz političkih razloga nikad odobreno, a gdje bi moglo postojati, bilo bi suvišno. Kao god što mnogo želim odgoj snažnog, neustrašivog naraštaja, tako mi opće naoružanje naroda nije nimalo socijalistički ideal. Navikavamo se, srećom, sve više na to da političke razlike rješavamo drugačije no pucnjavom.

Toliko o političkoj strani pitanja. S obzirom na tehničku (izobrazba, vojni rok itd.), otvoreno priznajem da nisam dovoljno stručnjak da bih imao završen sud. Primjeri iz prijašnjih vremena, koji govore za brzo obučene armije (revolucionarni ratovi, oslobodilački ratovi), ne mogu se naprosto prenijeti u potpuno izmijenjene uvjete današnjeg vođenja rata, a iskustva koja su nedavno stečena u grčko-turskom i španjolsko-američkom ratu s dobrovoljcima također mi se ne čine bez daljega primjenljivim za mogućnosti s kojima Njemačka treba da računa. Jer, iako mislim da se u našim krugovima katkad pretjeruje s »ruskom opasnošću« ili se traži tamo gdje je možda ima najmanje, ipak se slažem da zemlja čija se golema masa stanovništva sastoji od politički bezvoljnih, vrlo neukih seljaka, može uvijek postati opasnost za svoje susjede. U danom slučaju trebalo bi stoga biti sposoban prenijeti rat što je brže moguće u neprijatelj-

sku zemlju i tamo ga voditi jer je u modernim zemljama rat u vlastitoj zemlji već napola poraz. Pitanje je tako da li bi milicijska vojska posjedovala spremnost za borbu, sigurnost i koheziju da zajamči taj ishod, ili bi za to bila potrebna dulja izobrazba pod zastavom. U tom pogledu može se po mom mišljenju reći sa sigurnošću ponajprije samo toliko da uz prikladno obrazovanje omladine za oružanu obranu i uz uklanjanje svih ostataka i nasljeđa vojničke stege mora biti moguće vrlo znatno skraćanje roka službe, a da se ni najmanje ne naškodi obrambenoj snazi nacije. Pritom veliku ulogu ima, dakako, dobra volja onih koji trenutno stoje na čelu armije, no toj dobroj volji može narodna skupština već sada djelotvorno pomoći pritiskom na vojno gospodarstvo. Kao i kod tvorničkog zakonodavstva, i ovdje bi prisilno skraćanje roka službe učinilo mogućim mnoge stvari koje zatucani duh i posebni interesi sada proglašavaju »nemogućim«. Tako, dakle, — ukoliko se uopće smatra vrijednim održanje vojne sile koja je spremna za napad i za obranu — pored neophodne promjene političkog položaja vojske, prvo pitanje nije da li milicija ili ne, već koje je skraćanje roka službe moguće neposredno i — korak po korak — kasnije, a da se Njemačkoj ne nanese šteta s obzirom na njene susjedne države.

Ima li, međutim, socijalna demokracija, kao partija radničke klase i mira, interes za održanje nacionalne obrambene sposobnosti? S različitih stanovišta veliko je iskušenje da se na pitanje odgovori odrečno, osobito ako se polazi od postavke *Komunističkog manifesta*: »Proletarijat nema domovine.« Međutim, ta je postavka mogla svakako biti prikladna za bespravne radnike četrdesetih godina, isključene iz javnog života, no danas je već, unatoč enormno povećanom međusobnom prometu nacija, velikim dijelom izgubila svoju istinitost, i sve će je više gubiti, štoviše, pod utjecajem socijalne demokracije, radnik iz proletera postaje — građanin. Radnik, koji je u državi, općini itd. ravnopravan birač, a time i suvlasnik zajedničkog dobra nacije, radnik kome zajednica obrazuje djecu, štiti mu zdravlje, osigurava ga protiv nezgoda — imat će domovinu, ne prestajući time biti svjetski građanin, kao što se i nacije zbližavaju, ne prestajući stoga voditi svoj vlastiti život. Može se činiti vrlo zgodnim da svi ljudi jednog dana govore samo jednim jezikom. No kakva bi draž, kakav izvor duhovnog užitka time propao za ljude

budućnosti. Potpuno ukidanje nacija nije lijep san i svakako ga ne treba očekivati u ljudskoj budućnosti. No kao što nije poželjno da bilo koja druga velika kulturna nacija izgubi svoju samostalnost, tako socijalnoj demokraciji ne može biti ravnodušno ni da li se njemačka nacija, koja je davala i daje valjan doprinos kulturnom radu nacija, potiskuje u savjetu naroda.

Danas se mnogo govori o osvajanju političke vlasti od strane socijalne demokracije, i bar kod snage koju je ona postigla u Njemačkoj nije nemoguće dao joj tamo, zbog nekog političkog događanja, pripadne u bližoj budućnosti odlučujuća uloga. No kako susjedni narodi još nisu tako daleko, upravo bi tada, ako želi zadržati svoju vlast, morala biti nacionalna, poput independenata engleske i jakobinaca francuske revolucije, tj. svoju sposobnost za ulogu vodeće partije odnosno klase ona bi morala dokazati tako da se pokaže dorasla zadatku, da jednako odlučno čuva klasni i nacionalni interes.

Ovo pišem bez svakog šovinističkog prohtjeva, za koji doista nemam ni povoda ni razloga, pišem naprotiv isključivo objektivno istražujući dužnosti koje bi nastale za socijalnu demokraciju u takvoj situaciji. Ja danas cijenim internacionalizam kao i bilo kad prije, i ne vjerujem također da je on na bilo koji način povrijeđen načelima koja su razvijena u gornjim recima. Samo kad bi se ograničila na doktrinarnu propagandu i socijalistički eksperiment, socijalna demokracija mogla bi uporno ostajati u potpuno kritičkom stavu prema nacionalno-političkim pitanjima. Politička akcija, međutim, već je po sebi kompromis s nesocijalističkim svijetom i nagoni na mjere koje nisu u samom početku socijalističke. U daljem pak razvoju bit će ono nacionalno jednako socijalističko kao i ono municipalno. Već danas se socijalisti demokratskih država rado nazivaju nacionalistima i govore bez ustezanja o nacionaliziranju zemljišta itd., umjesto da se ograniče na izraz područstvljavanje, koji je mnogo neodređeniji i predstavlja više sredstvo za nevolju no poboljšanje one riječi.

U tom što je naprijed rečeno već je principijelno naznačeno gledište kojeg pod današnjim prilikama treba da se drži socijalna demokracija određujući svoj stav prema pitanjima *vanjske politike*. Premda radnik još nije punopravan građanin, ipak nije više bespravan u tom smislu da bi mu nacionalni interesi mogli biti ravnodušni. I premda socijalna

demokracija još nije na vlasti, ipak već posjeduje moć koja joj nameće izvjesne obaveze. Njena riječ ima svoju osjetnu težinu. Pri današnjem sastavu vojske i potpunoj nezvjesnosti u pogledu moralnog djelovanja malokalibarskog oružja, državna će vlast prije deset puta promisliti nego što se odvaži na rat, koji ima kao odlučnog protivnika socijalnu demokraciju. I bez slavnoga generalnog štrajka socijalna demokracija može kazati vrlo važnu, ako ne i odlučujuću riječ za mir, pa će to u skladu sa starom devizom Internacionalne činiti tako često i tako energično koliko je god potrebno i moguće. Ona će se također, prema svom programu, u takvim slučajevima, gdje nastanu sukobi s drugim nacijama i gdje ne bude moguće direktno sporazumijevanje, zauzeti za rješavanje razlika putem arbitraže. No ništa joj ne nalaze da govori za odricanje od čuvanja njemačkih interesa sadašnjosti ili budućnosti ako ili zato što engleski, francuski ili ruski šovinisti napadaju odgovarajuće mjere. Kad se na njemačkoj strani ne radi naprosto o naklonostima ili posebnim interesima pojedinih krugova, koji su za dobro naroda ravnodušni ili čak štetni, kad su doista u pitanju važni interesi nacije, internacionalnost ne može biti razlog za slabiju popustljivost prema pretenzijama stranih interesenata.

To nije novo shvaćanje, već jednostavno sažimanje misaonog toka koji leži u osnovi gotovo svih izjava Marxa, Engelsa i Lassallea o pitanjima vanjske politike. Time se također ne preporučuje držanje koje bi ugrožavalo mir. Nacije danas ne idu više tako lako u rat, i čvrsto istupanje može, ponekad, bolje poslužiti miru no neprekidna popustljivost.

Doktrina o evropskoj ravnoteži danas je za mnoge preživjela, a u njenom starom obliku ona to i jest. No u promijenjenom liku ravnoteža sila još ima veliku ulogu pri rješavanju spornih internacionalnih pitanja. Povremeno još uvijek zavisi od toga kako se jaka kombinacija sila zauzima za određenu mjeru, da li će se osigurati ili spriječiti njeno provođenje. Osigurati sebi za takve slučajeve pravo da se kaže svoja riječ smatram legitimnim zadatkom njemačke državne politike, a principijelno oponiranje odgovarajućim koracima smatram da pada izvan područja zadataka socijalne demokracije.

Da izaberemo jedan određen primjer. Zakupljivanje zaljeva Kiaučou svojevremeno je vrlo nepovoljno kritizirala socijalistička štampa Njemačke. Ukoliko se ta kritika odnosila na okolnosti, pod kojima je došlo do zakupljivanja, ona je bila pravo, pa čak i dužnost socijaldemokratske štampe. Nije manje ispravno bilo najodlučnije oponirati uvođenju ili potpomaganju politike podjele Kine, jer ta podjela nije nikako u interesu Njemačke. No kad su neki listovi otišli još dalje i proglasili da partija mora u svakom slučaju i načelno osuditi stjecanje zaljeva, tome se ne mogu posve pridružiti.

Njemački narod nema interesa da se Kina podijeli i da se Njemačka namiri dijelom kineskog carstva. Ali njemački narod je vrlo zainteresiran da Kina ne postane plijen drugih nacija, on je vrlo zainteresiran da trgovačka politika Kine ne bude podređena interesima jedne jedine strane sile ili koalicije stranih sila — ukratko, da u pogledu svih pitanja koja se tiču Kine Njemačka ima pravo da i ona kaže odlučnu riječ. Njena trgovina s Kinom zahtijeva takvo pravo priziva. Ukoliko je pak stjecanje zaljeva Kiaučou sredstvo da joj se osigura i ojača to pravo priziva — a da tome pridonosi, teško će se moći osporiti — po mom se mišljenju u tome nalazi razlog za socijalnu demokraciju da mu se principijelno ne protivi. Ostavljajući po strani način kako je stjecanje uvedeno, i lijepe riječi kojima je popraćeno, ono nije bilo najgori potez vanjske politike Njemačke.

Radi se o osiguranju slobodne trgovine s Kinom i u Kini. Ne može, naime, biti sumnje da bi i bez onog stjecanja Kina bila sve više uvlačena u krug kapitalističke privrede, da bi Rusija i bez toga nastavila svojom politikom opkoljavanja i da bi u prvoj prilici okupirala mandžurske luke. Bilo je, dakle, samo pitanje je li trebalo da Njemačka mirno promatra kako stvaranjem jedne svršene činjenice za drugom Kina sve više dopijeva u zavisnost od Rusije, ili je trebalo da ona sebi osigura poziciju, na osnovi koje i pod normalnim okolnostima može uvijek pribaviti važnost svom utjecaju na oblikovanje stvari u Kini, umjesto da se mora zadovoljavati s naknadnim protestima. Utoliko se zakup zaljeva Kiaučou svodio i svodi se na stjecanje jamstva za buduće interese Njemačke u Kini, za ma što on inače bio proklamiran, i utoliko ga je mogla odobriti i socijalna demokracija, a da ni najmanje ne okrnji svoje principe.

Međutim, pri neodgovornosti vođenja vanjske politike Njemačke ovdje se uopće ne može raditi o njenoj pozitivnoj podršci, već samo o ispravnom obrazlaganju negativnog stava socijalne demokracije. Bez garancije za to da takvi pothvati neće biti ipak iskorištivani preko glave skupštine za druge ciljeve nego što su navedeni, recimo kao sredstvo, da se postigne neki mali dnevni uspjeh, žrtvujući veće interese budućnosti — bez takvih jamstva socijalna demokracija ne može preuzeti na sebe udio u odgovornosti za postupke vanjske politike.

Tako se, kao što se vidi, ovdje razvijeno pravilo za zauzimanje stanovišta prema pitanjima vanjske politike prilično svodi na stav kojeg se socijalna demokracija dosad pridržavala u praksi. Koliko se ono u svojim načelnim pretpostavkama slaže s vladajućim shvaćanjem u partiji, nije moje da ispitujem.

U cjelini tradicija ima kod tih stvari mnogo veću ulogu no što mislimo. U prirodi je svih partija koje teže naprijed da polazu malo važnosti na već izvršene promjene. Njihova je glavna pažnja usmjerena uvijek na ono što se još nije promijenilo; tendencija koja je za određene svrhe — postavljanje ciljeva — sasvim opravdana i potrebna. Međutim, prožete njom, takve partije također lako stječu naviku da duže no što je potrebno ili korisno ostaju pri prihvaćenim sudovima, na čijim se pretpostavkama već vrlo mnogo promijenilo. One previđaju ili potcenjuju te promjene, one uvijek više tragaju za činjenicama kako bi, usprkos tome, prikazale one sudove kao točne, nego da na temelju ukupnosti dotičnih činjenica istražuju pitanje nije li sud u međuvremenu postao predrasuda.

Čini mi se da je takav politički apriorizam često važan i pri obrađivanju *pitanja kolonija*.

Principijelno je danas za socijalizam ili radnički pokret posve svejedno da li nove kolonije postižu uspjehe ili ne. Predodžba da će proširenje kolonija zadržati ostvarenje socijalizma temelji se na kraju krajeva na sasvim zastarjeloj ideji da ostvarenje socijalizma ovisi o sve većem sužavanju kruga sasvim imućnih i sve većem osiromašenju masa. Da je prvo bajka, dokazano je u prethodnim odsjecima, a teorija bijede sada je tako prilično općenito napuštena, ako ne sa svim konzekvencijama i otvoreno, to ipak bar u tom obliku što se po mogućnosti drukčije interpre-

tira.³⁴ No kad bi ona čak i bila ispravna, kolonije o kojima se danas u Njemačkoj radi nisu ni blizu u stanju da tako brzo povratno djeluju na domaće socijalne prilike da bi mogle makar i za jednu godinu zadržati eventualan slom. U tom se pogledu njemačka socijalna demokracija ne bi trebala ni najmanje bojati kolonijalne politike Njemačke. A budući da je to tako, budući da će razvoj kolonija koje je stekla Njemačka (a to isto vrijedi i za one koje bi još mogla steći) iziskivati toliko vremena da još dugo godina ne može biti govora o spomena vrijednom povratnom djelovanju na socijalne prilike Njemačke, upravo iz tog razloga može njemačka socijalna demokracija bez predrasuda raspravljati o pitanju tih kolonija. Ne može biti ni govora čak ni o ozbiljnom povratnom djelovanju kolonijalnog posjeda na političke prilike Njemačke. Pomorski šovinizam, na primjer, nesumnjivo je čvrsto povezan s kolonijalnim šovinizmom, i donekle se iz njega pothranjuje. No on bi postojao i bez njega, kao što je Njemačka imala svoju mornaricu dugo prije no

³⁴ Jedan takav pokušaj drukčije interpretacije čini H. Cunow u svojem članku o slomu. Kad Marx na kraju prvog sveska *Kapitala* govori o »rastućoj masi bijede«, koja nastupa s razvojem kapitalističke proizvodnje, to ne treba pod time razumjeti »apsolutni nazadak privrednih životnih prilika radnika«, već »samo nazadak njegova cjelokupnog društvenog položaja s obzirom na napredni kulturni razvoj, dakle s obzirom na povećanje proizvodnosti i povišenje općih kulturnih potreba«. Pojam bijede nije nepromjenljiv. »Ono što se radniku određene kategorije, kojeg od njegovog gazde dijeli duboka razlika u obrazovanju, čini kao poželjan položaj, to se kvalificiranom radniku neke druge kategorije, koji je možda duhovno iznad svog gazde, može činiti kao takvo mnoštvo »bijede i pritiska« da se protiv nje podiže i buni.« (*Neue Zeit*, XVII, str. 402. do 403.)

Na žalost, Marx u dotičnoj postavci ne govori samo o sve većoj masi bijede, pritiska, već i o »ropstvu, izrođavanju, eksploataciji«. Trebamo li i sve razumjeti u spomenutom — pikvikovskom smislu? Pretpostaviti nešto poput izrođavanja radnika, koje je samo relativno izrođavanje s obzirom na povišenje opće civiliziranosti? Nisam sklon tome, a sigurno nije ni Cunow. Ne, Marx govori na dotičnom mjestu sasvim pozitivno: »stalno opadanje broja kapitalističkih magnata«, koji »nasilno prisvajaju« »sve prednosti« kapitalističkog procesa preobražavanja i porast »mase bijede, pritiska« itd., itd. (*Kapital*, I, pogl. 24.7. [I, 684].) Na tom se suprostavljanju može zasnovati teorija sloma no ne na moralnoj bijedi o duhovno inferiornim pretpostavljenima koja se može naći u svakoj kancelariji, u svim hijerarhijskim organizacijama.

Uzgred, za mene je mala zadovoljština da vidim kako Cunow ovdje postavke na koje se oslanja teorija sloma može pomiriti sa stvarnošću samo tako da iznenada iziđe van s radnicima različitim kategorija s potpuno različitim socijalnim pojmovima. Da li su i to »engleski radnici«

što je mislila na stjecanje kolonija. Pa ipak treba priznati da je ta povezanost još najprije pogodna da opravda načelnu borbu protiv kolonijalne politike.

Inače postoji razlog da se prilikom stjecanja kolonija uvijek strogo ispita njihova vrijednost i izgledi te oštro kontrolira nagodba i postupak s domorocima, kao i drugo upravljanje, no ne postoji razlog da se takvo stjecanje smatra nečim što je unaprijed za osudu. Njen politički položaj koji joj pruža suvremeni sistem vladanja ne dopušta socijalnoj demokraciji da u tim stvarima zauzme drugo no kritičko držanje, i na pitanje treba li Njemačka danas kolonije, može se, s obzirom na kolonije, koje se još uopće mogu steći, s punim pravom odgovoriti odrečno. Ali i budućnost ima za nas svoja prava. Ako uzmemo u obzir da Njemačka u naše vrijeme uvozi godišnje znatno mnoštvo kolonijalnih proizvoda, onda moramo uvidjeti da jednom može doći i vrijeme kad može biti poželjno da se u najmanju ruku dio tih proizvoda može dobivati iz vlastitih kolonija. Možemo zamišljati ne znam koliko brzi tok razvoja u Njemačkoj, to se ipak ne možemo obmanuti o tome da je u čitavom nizu drugih zemalja potrebno još dugo vremena dok prijeđu u socijalizam. No ako nije za osudu da se uživaju proizvodi tropskih plantaža, onda također ne može biti za osudu da takve plantaže sami obrađujemo. Ovdje nije odlučujuće da li, već kako. Nije nužno ni da zaposjedanje tropskih zemalja od strane Evropljana donese štetu životnoj sreći domorodaca, niti je to čak dosad bio uvijek slučaj. Usto se divljacima može priznati samo uvjetno pravo na tlo koje oni zaposjedaju. Viša kultura ima ovdje u krajnjem slučaju i više pravo. Ne osvajanje, već obrađivanje tla daje povijesnu pravnu osnovu na njegovo iskorištavanje.³⁵

To su bitna stanovišta koja po mojem mišljenju treba da budu mjerodavna za stav socijalne demokracije prema pitanjima kolonijalne politike. I ona u praksi ne bi donijela nikakvu spomena vrijednu promjenu u glasovanjima partije, no, ponavljam, stvar nije samo u tome kako se u danom slučaju glasuje, već i u tome kako je to glasovanje obrazloženo.

³⁵ »Čak ni neko cijelo društvo, nacija, pa ni sva istovremena društva uzeta zajedno nisu vlasnici zemlje. Oni su samo njeni posjednici, uživaoci, i imaju je kao boni patres familias ostaviti poboljšanu slijeđim generacijama.« (Marx, *Capital*, III, 2. dio, str. 309, [III, 715].)

Ima u socijalnoj demokraciji ljudi kojima se svako zauzimanje za nacionalne interese čini šovinizmom ili povredom internacionalnosti i klasne politike proletarijata. Kao što je svojevremeno Domela Nieuwenhuis proglasio šovinizmom poznatu Bebelovu izjavu da će u slučaju napada od strane Rusije socijalna demokracija staviti svoje ljude na raspolaganje za obranu Njemačke, tako je i u novije vrijeme gospodin Belfort Bax u sličnoj izjavi H. M. Hyndmana našao šovinizam za osudu.³⁶ Mora se priznati da nije uvijek lako odrediti granicu gdje zastupanje interesa vlastite nacije prestaje biti opravdano i prelazi u pseudopatriotizam; no lijek protiv pretjerivanja u tom pravcu sigurno se ne nalazi u još većem pretjerivanju u drugom pravcu. Treba ga, naprotiv, tražiti u živoj izmjeni misli demokracija kulturnih zemalja i u podržavanju svih faktora i instituta koji djeluju za mir.

Vratimo se ipak pitanju neposrednih zahtjeva partijskog programa. Ako neki od tih zahtjeva nisu uopće, ili su samo u obliku djelimičnih reforma stavljeni na dnevni red u agitaciji i parlamentarnoj akciji partije, to je u pogledu drugih cilj tu i tamo već pomaknut dalje nego što to zahtijeva program. Tako program zahtijeva da se zabrani rad za zaradu djeci ispod četrnaest godina, no na kongresu za zaštitu rada u Zürichu 1897. god. bilo je, nasuprot tome, označeno petnaest godina kao najniža granica za rad za zaradu djece, a nekim socijalistima je još i to premalo. Moje je mišljenje, međutim, da se u danim prilikama to proširivanje ne može smatrati poboljšanjem. Ako se radno vrijeme ograniči na mjeru koju bez štete podnosi mlado tijelo, ako se ostavi slobodnim dovoljno vrijeme za igru, odmor i dalje obrazovanje, tada početak proizvodnog rada za mlade ljude koji su prešli četrnaestu godinu nije tako veliko zlo da bi protiv njega bila nužna opća zabrana. Zavisi to sasvim od prirode i uvjeta rada, kao što to, uostalom, zakonodavstvo principijelno danas već priznaje ako za neke industrijske grane sasvim zabranjuje zapošljavanje mladih radnika, a u drugima točno određuje doba dana u koje se njihov rad

³⁶ Hyndman zastupa s velikom odlučnošću ideju da Engleska za zaštitu svog dovoza živih namirnica treba ratnu flotu koja je dorasla svakoj mogućoj kombinaciji protivnika. »Naša egzistencija kao nacije slobodnih ljudi zavisi od našeg vladanja morem. To se ne može kazati ni o jednom drugom suvremenom narodu. Kako god smo mi socijalisti prirodno nužni neprijatelji naoružanja, ipak moramo priznavati činjenice.« (Justice, 31. prosinca 1898.)

smije odvijati. U daljoj izgradnji tih propisa, kao i u usavršavanju školstva, vidim racionalan razvoj zaštite omladine, a ne u mehaničkom podizanju starosne granice za industrijski rad.

Povezanost tog pitanja s pitanjem škole je, uostalom, općenito priznata. Od škole i u povezanosti s njom treba regulirati pitanje omladinskog rada ako treba da dođemo do zadovoljavajućeg rezultata.³⁷ Gdje i koliko industrijski rad nanosi štetu čuvanju zdravlja i duhovnim i moralnim odgojnim zadacima škole, treba ga zabraniti, naprotiv, svaku opću zabranu što pogađa i godišta koja više nisu dužna polaziti školu treba odlučno odbaciti. Sasvim je pogrešno dopustiti da se u to pitanje upletu takvi ekonomski obziri kao što je ograničavanje proizvodnje ili konkurencija radnika. Naprotiv, uvijek će biti dobro da držimo na unu kako proizvodni, ili da upotrijebimo manje dvosmislen izraz, društveno koristan rad posjeduje visoku odgojnu vrijednost i već zato se ne smije promatrati kao stvar protiv koje se kao takve valja boriti.

Od većeg značenja no pitanje povišenja zahtjeva, koji već jesu u programu, danas je pitanje *dopunjavanja* partijskog programa. Tu je praksa stavila na dnevni red mnoga pitanja koja su se pri stvaranju programa djelimice smatrala još i suviše dalekim, da bi se socijalna demokracija morala specijalno pozabaviti njima, no djelimice također nije bilo dovoljno spoznato njihovo značenje. Ovamo pripadaju *agrar-*

³⁷ U jednom spisu *Kako se to može napraviti* neki je engleski inženjer, John Richardson, član socijaldemokratske federacije, izradio plan ostvarenja socijalizma, po kojem obuka treba da bude obavezna do dvadeset i prve godine i povezana s potpuno besplatnim izdržavanjem učenika. No od četrnaeste godine treba da se posvete proizvodnom radu četiri sata dnevno, a od devetnaeste godine šest sati dnevno. U tome, i u nekim drugim točkama, kako god da potcjenjuje ekonomsku teškoću stvari, polazi od posve razumnih načela. »Treba li socijalna reforma da ispadne uspješna«, piše autor, »mora zadovoljavati slijedeće uvjete: prvo, mora biti moguća, tj. mora računati s ljudskom prirodom kakva jest, a ne kakva bi trebalo da bude; drugo, ne smije pokušavati nasilne i nagle promjene u uređenju društva; treće, mora, dok se primjenjuje korak po korak, djelovanje uvijek biti neposredno i sigurno; četvrto, mora, kad je jednom uvedena u svom djelovanju biti trajna i funkcionirati automatski; peto, njeno djelovanje mora odgovarati zahtjevima pravednosti, a njeno ostvarenje zahtjevima jeftinoće, i šesto, mora biti elastična, tj. dopuštati stalno proširivanje, modificiranje i usavršavanje.« (How it can be done, or Constructive Socialism. London, The Twentieth Century Press.)

no pitanje, pitanje *komunalne politike*, *pitanje zadrugarstva* i različita pitanja *industrijskog prava*. Velik porast socijalne demokracije u osam godina nakon sastavljanja Erfurtskog programa, njeno djelovanje na unutarnju politiku Njemačke, kao i iskustva drugih zemalja prisilili su nas da se intimnije bavimo svim tim pitanjima, a pritom su mnogi nazori koji su tada prevladavali, s obzirom na njih, bili bitno ispravljeni.

Što se tiče *agrarnog pitanja*, to su čak i oni koji su smatrali da je seljačka privreda osuđena na propast znatno promijenili svoje nazore o dužini odvijanja te propasti. Kod novih debata o agrarnoj politici, koje treba da se drži socijalna demokracija, postojale su, doduše, još velike razlike u mišljenjima o toj točki, no principijelno su se te razlike okretale oko toga da li, i u danom slučaju do koje granice, socijalna demokracija treba da pruži potporu protiv kapitalizma seljaku kao takvom, tj. kao samostalnom seljačkom poduzetniku.

Pitanje je lakše postaviti nego na nj odgovoriti. Što velika masa seljaka, premda nisu najamni radnici, ipak pripada radnim klasama, tj. što svoja sredstva za život ne dobivaju od golog posjedovnog prava ili od privilegija koje se stječu rođenjem, postavlja ih odmah bliže najamnom radništvu. S druge strane, oni u Njemačkoj čine tako značajan dio stanovništva da pri izboru u mnogo okruga odlučuju njihovi glasovi između kapitalističkih i socijalističkih partija. Ne želi li se socijalna demokracija ograničiti na to da bude radnička partija u tom smislu da u bitnom čini samo političku dopunu sindikalnom pokretu, mora pripaziti na to da se u najmanju ruku velik dio seljaka zainteresira za pobjedu njenih kandidata. To se kod mase sitnih seljaka može postići s vremenom samo tako da se zauzmemo za mjere koje im u neposrednoj budućnosti daju u izgled poboljšanje, donose im neposredno olakšanje. No pri mnogim mjerama koje su usmjerene na to zakonodavstvo ne može razlikovati sitnog seljaka od srednjeg, ali ne može ni pomoći seljaku kao građaninu i radniku, a da ga, u najmanju ruku indirektno, također ne potpomogne i kao »poduzetnika«.

To se pokazuje, među ostalim, u programu socijalističke agrarne politike, koju je skicirao Kautsky na kraju svog djela o agrarnom pitanju, u odsjeku »Neutraliziranje seljaštva«. Kautsky uvjerljivo pokazuje da socijalna demokracija čak i nakon svoje pobjede ne bi imala razloga da s velikim pri-

tiskom radi na uklanjanju seljačkih imanja, no ujedno je i odlučan protivnik potpomaganja takvih mjera ili postavljanja takvih zahtjeva koji smjeraju na to da stvaraju »seljačku zaštitu« u tom smislu što bi te mjere umjetno podržavale seljaka kao poduzetnika. On predlaže mnoge reforme, odnosno proglašuje dopuštenim njihovo potpomaganje, a te se reforme svode na oterećenje seoskih općina i na povećanje njihovih izvora prihoda. Kojoj bi klasi, međutim, u prvom redu dobro došle te mjere. Po vlastitom prikazu Kautskog seljacima. Jer, kako on naglašava na drugom mjestu svog djela, čak ni uz vladavinu općeg prava glasa ne može na selu biti riječ o spomena vrijednom utjecaju proletarijata na općinske poslove. K tome je on tamo previše izoliran, previše zaostao, previše ovisan o malo poslodavaca koji ga kontroliraju. »Na drugačiju komunalnu politiku no onu u interesu posjednika ovdje se ne može misliti.« Isto se tako malo može danas »misliti na modernu poljoprivredu s pomoću općina, na zadružno poljoprivredno veliko gospodarstvo vođeno od seoske općine«. (*Agrarno pitanje*, str. 337. i 338.) Ukoliko, i dok je to točno, mjere kao »pripajanje lovišta velikih posjeda seoskim općinama« i »podržavljenje nameta za škole, sirotinju i putove«, očigledno bi pridonijele poboljšanju ekonomskog položaja seljaka, a time i učvršćenju njihova posjeda, praktično bi, dakle, ipak djelovale kao zaštita seljaka.

Pod dvije pretpostavke čini mi se nesumnjivo potrebno zauzimanje za takvu zaštitu seljaka: prvo, da nasuprot njoj postoji snažnija zaštita seoskog radnika, a, drugo, što je i inače preduvjet njena ostvarenja, da vlada demokracija u državi i općini.³⁸ Oboje se pretpostavlja i kod Kautskog. No Kautsky potcjenjuje važnost seoskih radnika u demokratiziranoj seoskoj općini. Tako bespomoćni, kao što ih on opisuje na navedenom mjestu, poljoprivredni radnici još su samo u

³⁸ Ovdje ostavljam po strani tehnička pitanja upravljanja, koja su povezana s tim pitanjima. Očigledno bi bio besmisao jednom tijelu — državi — dodijeliti dužnost skupljanja sredstava, a drugom — općinama — neograničeno pravo raspolaganja tim sredstvima. Ili bi se državi, kao organu koji skuplja sredstva, moralo ostaviti široko pravo financijske kontrole općinskih izdataka ili bi, međutim, općine morale same jamčiti, u najmanju ruku, za dio troškova za navedene svrhe tako da bi besmisleni izdaci pali i na njihov teret. Što se tiče mene, nazora sam da u tim stvarima država treba da čini pomoćnu, a ne primarnu financijsku vlast.

takvim općinama koje leže sasvim izvan prometa i kojih je sve manje. Općenito je poljoprivredni radnik, za što sam Kautsky daje dovoljno materijala, danas već prilično svjestan svojih interesa i postajao bi to sve više pod općim pravom glasa. Osim toga, postoje u većini općina raznovrsne suprotnosti interesa između samih seljaka, a seoska općina u zanatlijama i manjim poslovnim ljudima ima elemente koji u mnogim stvarima imaju više zajedničkih interesa sa seoskim radnicima nego sa seoskom aristokracijom. Sve to dopustilo bi u vrlo malo slučajeva da dode do toga da poljoprivredni radnici stoje sami nasuprot zatvorenoj »reakcionarnoj masi«. Kroz dulje vrijeme morala bi, štoviše, i u seoskoj općini djelovati demokracija u duhu socijalizma. Smatram demokraciju, u vezi s povratnim djelovanjima velikih preokreta u saobraćaju, moćnijom polugom emancipacije poljoprivrednih radnika nego što su tehničke promjene seljačke privrede.

Faktično je, uostalom, program Kautskog u glavnoj stvari, i to upravo u točkama na koje on polaže najveću važnost, jednostavna primjena zahtjeva građanske demokracije na agrarne odnose, ojačan proširenim zaštitnim odredbama za seoske radnike. Poslije onog što sam rekao prije, sasvim je jasno da to u mojim očima treba da bude sve prije no prijekor. Time također ne kažem ništa što nije izričito istakao i sam Kautsky. On čak misli da svom programu mora osporiti naslov socijalnodemokratskog agrarnog programa, jer su njegovi zahtjevi u prilog poljoprivrednih radnika u seoskom samoupravljanju u bitnom sadržani dijelom već u zahtjevima za zaštitu radnika u neposrednim političkim zahtjevima socijalne demokracije, no dijelom, osim zahtjeva za podržavljanje šumske privrede i vodoprivrede, nabrajaju samo »mala sredstva« koja su drugdje djelimice već provedena i u pogledu kojih se socijalna demokracija razlikuje od drugih partija samo po bezobzirnosti kojom zastupa opći interes protiv privatnog vlasništva. Međutim, da li se jedan program može ili ne može označiti socijaldemokratskim, ne ovisi uopće o značenju pojedinih zahtjeva, već o karakteru i značenju ukupnosti zahtjeva u njihovoj povezanosti. Socijalna demokracija može postaviti kao neposredne zahtjeve samo takve koji su u skladu s današnjim odnosima, a pritom je uvjet da oni u sebi nose klicu za dalji razvoj u pravcu društvenog uređenja kojem ona teži. No ne postoji nikakav

zahtjev te vrste za koji se ne bi mogla i neće se zauzeti i ova ili ona nesocijaldemokratska partija. Zahtjev koji bi nužno imao za principijelne protivnike sve građanske partije bio bi već samom tom činjenicom označen kao utopijski. Socijalna demokracija ne može pak na tome zasnivati zahtjeve — koji bi pri danim privrednim odnosima i odnosima moći mogli služiti više za učvršćenje no za labavljenje današnjih odnosa vlasništva i vlasti — što bi te mjere, u drugim okolnostima, na daljem stupnju razvoja, mogle postati polugom za socijalistički preobražaj proizvodnje. Takav je zahtjev, od kojeg je Kautsky nakon brižljivo ispitivanja odustao, npr. zahtjev za podržavljanjem hipoteka. To danas nije stvar socijalne demokracije.

Odričem se toga da program Kautskog s kojim sam, kao što sam već spomenuo, principijelno suglasan, prođem u svim pojedinostima, no vjerujem kako ne treba da se suzdržim od nekih primjedbi koje se odnose na nj. Po mojem mišljenju, kao što sam već izložio, osnovni zadaci koje treba da ispuni socijalna demokracija danas prema seoskom stanovništvu mogu se razdijeliti u tri grupe. Naime: 1. *Borba protiv svih još postojećih ostataka i oslonaca veleposjedničkog feudalizma i borba za demokraciju u općini i kotaru.* Dakle, zauzimanje za ukidanje naslijeđenih dobara koja se ne mogu prodati, omeđenih imanja, lovačkih privilegija itd., kao kod Kautskog. U formulaciji Kautskog o provođenju najpotpunije samouprave u općini i provinciji, čini mi se, nije dobro izabrana riječ »najpotpunije« i zamijenio bih je riječju »demokratske«. Superlativi gotovo uvijek varaju. »Najpotpunija samouprava« može se odnositi na učesnike kada je ono što ona želi reći sigurno bolje označeno s pomoću demokratske samouprave; no može se odnositi i na *pravo raspolaganja*, a tu bi to značilo apsolutizam općine, koji ne bi bio ni nužan ni spojiv sa zahtjevima zdrave demokracije. Iznad općine stoji opće zakonodavstvo nacije koje joj dodjeljuje određene funkcije i koje zastupa opći interes prema njenom posebnom interesu. 2. *Zaštita i rasterećivanje radnih klasa u poljoprivredi.* Pod tu rubriku potpada zaštita radnika u užem smislu: ukidanje uredbe o posluzi, ograničavanje radnog vremena različitih kategorija najamnih radnika, zdravstvena policija, obrazovanje i takve mjere koje rasterećuju sitnog seljaka kao poreznog obveznika. U pogledu zaštite radnika čini mi se nesvršishodnim

prijedlog Kautskog da se zabrani rad mladim radnicima između sedam sati uveče i sedam sati ujutro. U ljetnim mjesecima to bi značilo premještanje rada iz jutarnjih sati u najtoplije doba dana, u vrijeme kad sada, štoviše, rad obično posve miruje. Na selu se ljeti općenito rano ustaje, a za neke je poslove u doba žetve neminovno rano počinjanje.³⁹ Normalni radni dan ne može se na selu provesti na isti način kao u industriji. Njegovo je ostvarenje moguće, kao što zaključuje i sam Kautsky, samo s pomoću plana rada, koji se utvrđuje za čitav turnus radova godine, koji uzima u obzir prirodu različitih sezonskih radova što ovise o vremenu itd., i koji u osnovi ima za mlade radnike kao i za starije prosjek maksimalno dopustivog radnog vremena. Normalni radni dan od osam sati za odrasle odgovarao bi tada normalnom radnom danu od šest sati za omladinu. *Borba protiv apsolutizma vlasništva i unapređivanje zadrugarstva.* Ovdje dolaze zahtjevi kao što su: »Ograničavanje prava privatnog vlasništva na zemlji radi pospješivanja: 1) separacije, ukidanja rasparčanosti seoskih posjeda, 2) kulture zemljišta, 3) sprečavanje zaraza« (Kautsky). »Reduciranje pretjeranih zakupnina s pomoću u tu svrhu ustanovljenih sudova« (Kautsky). Izgradnja zdravih i udobnih radničkih stanova od strane općina. »Olakšanje osnivanja zadruga s pomoću zakonodavstva« (Kautsky). Ovlaštenje općina da mogu steći zemljište kupnjom ili eksproprijacijom i dati ga u zakup radnicima i radničkim zadrugama uz jeftinu zakupninu.⁴⁰

Posljednji zahtjev vodi prema pitanju o *zadrugama*. Nakon toga što je rečeno u odsjeku o ekonomskim mogućnostima zadruga mogu ovdje biti kratak. Danas se više ne radi o tome treba li da zadruga postoje ili ne. One jesu i postojat će, htjela to socijalna demokracija ili ne. Ona bi, doduše,

³⁹ Tako u kulturi livada prilikom košenja trave, pri čemu omladina ima zadatak da pokošenu travu rasprostire da bi se preko dana osušila na suncu. Ne želimo li im zabraniti taj rad i dopunski rad okretanja i zgrtanja, to ga valja dopustiti, što je korisnije i za njih i za samu stvar, u najtoplijim mjesecima otprilike od 6 do 10 sati prije podne i od 4 do 8 sati poslije podne.

⁴⁰ Jedan takav paragraf, svakako sa suviše ograničenja, sadrži novi engleski zakon o lokalnoj upravi. On je bio mnogo radikalniji u prvotnom obliku, u kojem ga je 1894. god. predložila liberalna vlada, no morao je biti ublažen s obzirom na opoziciju konzervativaca, iza koje je stajao Dom lordova.

mogla ili može, važnošću svog utjecaja na radničku klasu, usporiti širenje radničkih zadruga, no time ne bi učinila uslugu ni sebi ni radničkoj klasi. Isto se tako malo preporučuje hladni mančesterizam, koji se često iznosi na vidjelo u partiji protiv združnog pokreta i obrazlaže se objašnjenjem da unutar kapitalističkog društva ne može biti socijalističkih zadruga. Potrebno je, štoviše, zauzeti određeno stanovište, i biti načisto koje zadruga može socijalna demokracija preporučiti i razmjerno svojim sredstvima moralno podržati, a koje ne može. Rezolucija koju je Berlinski kongres 1892. god. donio o zadrugarstvu već je stoga nedovoljna što ima u vidu samo jedan njegov oblik, industrijsku proizvodnu zadrugu, prema kojoj je, ukoliko je zamišljena kao samostalno konkurentsko poduzeće protiv kapitalističkih tvornica, na mjestu svakako najveća suzdržanost. No što vrijedi za njene privredne mogućnosti, ne vrijedi za druge oblike združnog poduzeća. To ne vrijedi za potrošačke zadruge i s njima povezane proizvodne ustanove. A pitanje je, nije li to netočno i za seljačke zadruge.

Vidjeli smo kakav izvanredan polet doživljavaju kreditne, nabavljačke, mljekarske, radne i prodajne zadruge u svim modernim zemljama kod seoskog stanovništva. No te su zadruge u Njemačkoj sasvim seljačke zadruge, reprezentanti »pokreta srednjeg posjeda« na selu. Smatram nepobijenim da one zajedno s pojeftinjenjem kamatne stope, što ga donosi sa sobom sve veća akumulacija kapitala, doista mogu mnogo pridonijeti tome da održe seljačka gospodarstva sposobnim za konkurenciju s velikim gospodarstvom. Te seljačke zadruge su, međutim, također ponajviše zborište antisocijalističkih elemenata, malograđanskih liberala, klerikalaca, antisemita. Za socijalnu demokraciju gotovo nigdje ne dolaze danas u obzir, premda u njihovim redovima može i postojati poneki sitni seljak, koji je bliži socijalnoj demokraciji nego onim partijama. Ton kod njih daje srednji seljak. Ako je socijalna demokracija ikada imala izgleda da posredstvom zadruga zadobije jači utjecaj na dotični sloj seoskog stanovništva, zakasnila je da to učini. Za nju danas može ili bi mogla doći u obzir samo zadruga poljoprivrednih radnika i posve sitnih seljaka, a taj oblik još nije nađen ili u svakom slučaju nije iskušan. Promislimo li, međutim, da trajne sindikalne organizacije poljoprivrednih radnika do sada još nisu bile moguće čak ni u Engleskoj, gdje ih ne

sprečava nikakva uredba o posluži i nikakva zabrana udruživanja, da su stoga njeni izgledi i u nas vrlo maleni, dok s druge strane svi mogući agenti rade na tome da s pomoću dobara s rentom i sličnih tvorbi privežu poljoprivredne radnike za grudu, tada moramo sebi reći da socijalnoj demokraciji pripada zadatak da u najmanju ruku pokaže put koji bi osposobio poljoprivredne radnike da na vlastiti način iskoriste sredstvo zadruga. Najvažniji zahtjevi za to su: dovoljno zemljište i otvaranje mogućnosti prode. S obzirom na prvo čini mi se gore formulirani zahtjev, po kojem bi trebalo da općine zadrže pravo da dobivaju zemljište s pomoću eksproprijacije i daju ga u zakup jeftino radničkim zadrugama, kao onaj koji je najbliže demokratskom razvoju. Mogućnost prode, međutim, mogle bi pružiti seoskoj radničkoj zadrugi, ukoliko bi se ona morala boriti s bojkotom kapitalističkog poslovnog svijeta, radničke potrošačke zadruga gradova.

No time stoje seoske radničke zadruge još uvijek na papiru jer se demokracija mora još izboriti. Moglo bi još doći u obzir osnivanje takvih zadruga posredstvom samopomoći ili privatnih sredstava, kao što predlaže F. Oppenheimer. Ali to je stvar koja se, kao i osnivanje potrošačkih zadruga, nalazi izvan područja zadataka socijalne demokracije kao partije. Kao politička borbena partija ona se ne može upuštati u privredne eksperimente. Njen je zadatak da ukloni s puta zakonske smetnje koje sprečavaju združni pokret radnika i da se bori za svrsishodno preoblikovanje onih organa vlasti koji su eventualno pozvani da pospješuju pokret.

No ako socijalna demokracija kao partija nije pozvana da osniva potrošačke zadruge, to ne znači da im ne treba posvetiti nikakav interes. Omiljeno objašnjenje da potrošačke zadruge nisu socijalistička poduzeća temelji se na onom istom formalizmu koji se dugo upotrebljavao prema sindikatima, a sada počinje ustupati mjesto suprotnom ekstremu. Da li je sindikat ili radnički potrošački savez socijalistički ili ne, ne zavisi od njihovih oblika, već od njihove biti, od duha koji ih prožima. Oni sigurno nikad nisu šuma, no oni su stabla koja mogu predstavljati vrlo korisne dijelove i prave ukrase šume. Govoreći neslikovito, oni nisu socijalizam, no oni kao radničke organizacije nose u sebi dovoljno elemenata socijalizma da se razviju do vrijednih

i nužnih poluga socijalističkog oslobođenja. Svojim privrednim zadacima sigurno će najbolje odgovoriti ako u svojoj organizaciji i upravljanju ostanu potpuno prepušteni sami sebi. Ali kako se nenaklonost i čak neprijateljstvo koje su mnogi socijalisti prije osjećali prema sindikalnom pokretu pretvorilo postepeno u prijateljsku neutralnost, a zatim u osjećaj povezanosti, to će se slično dogoditi i s potrošačkim zadrugama, a djelomice se već i dogodilo. Praksa je i ovdje najjači vodič.

Oni elementi koji nisu neprijatelji samo revolucionarnog pokreta, već i svakog pokreta za emancipaciju radnika, svojom su borbom protiv radničkih potrošačkih zadruga prisilili socijalnu demokraciju da se kao partija zauzme za njih. Isto je tako iskustvo pokazalo da su takve bojazni, kao i bojazan da bi zadruge oduzele političkom radničkom pokretu intelektualne ili druge snage posve neopravdane. Na pojedinim mjestima to može biti prolazno jednom slučaj, no s vremenom će svuda biti prije obratno. Socijalna demokracija može bez sumnjičavosti gledati na osnivanje radničkih potrošačkih zadruga gdje su za to dani privredni i zakonski preduvjeti, i ona će učiniti dobro da im bude potpuno blagonaklona i da ih po mogućnosti pospješuje.⁴¹

Samo bi se s jednog stanovišta mogla radnička potrošačka zadruga učiniti principijelno sumnjivom, naime kao nešto dobro što stoji na putu boljem, pri čemu bi kao bolje trebalo da vrijedi organizacija nabavljanja i prodaje dobara od strane općine, kako je to ocrtano gotovo u svim socijalističkim sistemima. Ali prvo, da bi obuhvatila sve članove općine u kojoj je lokalizirana, demokratska potrošačka zadruga ne treba nikakve principijelne promjene, već samo proširenje svoje konstitucije što je sasvim u skladu s njenim prirodnim tendencijama (u pojedinim manjim mjestima potrošačke su zadruge već vrlo blizu tome da sve stanovništvo općine broje u članove) i drugo, ostvarenje te misli još je tako daleko, pretpostavlja tako mnogo političkih i privrednih promjena i međustupnjeva razvoja, da bi bilo besmisleno, s obzirom na njih, odreći se prednosti koje radnici mogu postići danas s pomoću potrošačkih zadruga. Danas se može raditi ukoliko u obzir dolaze političke općine,

⁴¹ No to se pospješivanje ne smije sastojati u tome da se potrošačkoj zadrugi dopušta da vodi manje vrijedne robe itd.

samo o brizi, s pomoću njih, za sasvim određene opće potrebe.

Time dolazimo konačno do *općinske politike socijalne demokracije*. I ona je dugo bila pastorče socijalističkog pokreta. Tako, na primjer, nema tome dugo da je u jednom, u međuvremenu izišlom, inozemnom socijalističkom listu koji redigiraju vrlo pametni ljudi s porugom odbijena kao malograđanska misao da se municipaliteti već danas iskorištavaju kao poluga socijalističkog rada na reformi te da se, ne zanemarujući stoga parlamentarnu akciju, poče od općina k ostvarenju socijalističkih zahtjeva. Ironija je sudbine htjela da je glavni urednik tog lista uspio ući u parlament svoje zemlje samo s pomoću municipalnog socijalizma. Slično je u Engleskoj socijalna demokracija u općinama našla rodno tlo za plodonosnu djelatnost prije no što je uspjela poslati u parlament vlastite zastupnike. U Njemačkoj je razvoj bio drugačiji, ovdje je socijalna demokracija već odavno zadobila parlamentarno građansko pravo, prije nego što je u spomena vrijednoj mjeri uhvatila maha u općinskim zastupništvima. No s njenim sve većim širenjem povećavali su se, međutim, i njeni uspjesi na izborima za općinska zastupstva, tako da se sve više pokazivala nužnost izrade socijalističkog municipalnog programa, kao što je takav program za pojedine države ili provincije već bio utvrđen. Tako se tek nedavno, 27. i 28. prosinca 1898, konferencija socijalističkih općinskih zastupnika provincije Brandenburg složila o programu za općinske izbore, koji je u cjelini mogao odlično odgovoriti svojoj svrsi, te ni u jednoj točki ne zahtijeva principijelnu kritiku. No on se ograničava, a ništa se drugo i ne može očekivati od jednog akcionog programa, na zahtjeve koji se nalaze unutar prava što danas pripadaju općinama, ne upuštajući se u principijelno raspravljanje o tome koja treba da budu, po socijalističkom shvaćanju, prava i zadaci općina. U to bi pitanje naprotiv svakako morao ući s nekoliko riječi opći municipalni program socijalne demokracije. Što socijalna demokracija zahtijeva za općinu i što očekuje od općine?

Erfurtski program kaže u tom pogledu samo: »Samo-određenje i samouprava naroda u carstvu, državi, provinciji i općini, izbor vlasti od strane naroda« i zahtijeva za sve izbore opće, jednako i neposredno pravo glasa za sve odrasle. O međusobnom pravnom odnosu nabrojanih upravnih tijela

program se ne izjašnjava. Nema sumnje da su mase delegata, kao i pisac, svojevremeno tako razumjele stvar da je redoslijed u nabranjanju tijela trebalo da pokaže i njihov pravni red po položaju tako da je u spornim slučajevima zakon carstva trebao da stoji iznad zakona države itd. No time bi djelimice bilo ponovo ukinuto, odnosno ograničeno, npr. samoodređenje naroda u općini. Kako sam dalje gore izložio, ja doista držim još i danas da zakon ili zaključak nacije treba da tvori najvišu pravnu instanciju društva. To, međutim, ne znači da razgraničenje prava i punomoći između države i općine treba da bude isto kao što je danas.

Danas je npr. pravo eksproprijacije općina vrlo ograničeno tako da bi čitav niz mjera privrednopolitičkog karaktera naišao u otporu ili pretjeranim zahtjevima posjednika imanja na upravo nepremostivu zapreku. Proširenje prava eksproprijacije bilo bi, prema tome, jedan od najprećih zahtjeva municipalnog socijalizma. Međutim, nije nužno zahtijevati apsolutističko, posve neograničeno pravo eksproprijacije. Općinu bi trebalo uvijek obavezati da se pri eksproprijaciji drži odredbi općeg prava koje štite pojedinca protiv samovolje slučajnih većina. Prava vlasništva koja dopušta opći zakon moraju biti nepovrediva u svakoj općini, i u toj mjeri u kojoj ih dopušta opći zakon. Oduzeti dopušteno vlasništvo drugačije no uz odštetu jest konfiskacija, koja može biti opravdana samo u slučaju izvanredne prisile okolnosti (rat, epidemije).⁴²

⁴² Te sam misli izrazio prije više godina vrlo energično u svom predgovoru izvatku iz Lassalleova djela »Sistem stečenih prava«, djela koje je i samo, kako piše Lassalle, posvećeno cilju, da pomiri revolucionarno pravo s pozitivnim pravom, tj. da još u revolucionarnom pravu zadovolji pozitivno pravo. I pored opasnosti da me okrive za malograđanska shvaćanja ne ustručavam se izjaviti da mi se čini sasvim neprihvatljiva misao ili predodžba o eksproprijaciji, koja bi bila samo u pravni oblik zaodjenuto oduzimanje — da uopće i ne govorimo o eksproprijaciji po receptu Baréresa. — brez obzira na to što bi takvo otuđivanje trebalo odbaciti i iz čisto privredno utilitarnih razloga. »Ma kakvi se dalekosežni zahtvi u područje dosadašnjih privilegija vlasništva pritom — u prijelaznoj epohi prema socijalističkom društvu — pretpostavili, to neće moći da budu zahtvi besmisleno djelujuće brutalne sile, već će oni biti izraz određene pravne ideje, premda nove, koja sebi pribavlja važnost s elementarnom snagom.« (Cjelokupno izdanje Lassalleovih djela, sv. III, str. 791.) Oblik eksproprijacije eksproprijatora, koji najbolje odgovara pravojsstvenom pravnom principu socijalizma, jest otkupljivanje od strane organizacija i institucija.

Ako socijalistička općinska politika treba da bude moguća, socijalna će demokracija, dakle, morati da potraži za općine, pored demokratizacije prava glasa, proširenje njenog prava na eksproprijaciju, koje je u različitim njemačkim državama još vrlo ograničeno. Osim toga, potpunu nezavisnost njihove uprave, naročito policije sigurnosti, od državne vlasti. Ono što ona ima zahtijevati od općine u bitnome je, s obzirom na politiku *poreza i škola*, zapisano već u općem programu partije, ali doživjelo je u Brandenburškom programu neke vrijedne nadopune (uređenje školskih kuhinja, postavljanje školskih liječnika itd.). Nadalje su danas s pravom stavljani u prvi plan zahtjevi koji se odnose na izgradnju *komunalnih vlastitih pogona*, odnosno *javnih službi i radničke politike* općina. S obzirom na prvo trebat će postaviti kao principijelan zahtjev da sva poduzeća koja su namijenjena za *opće* potrebe članova općina i koja nose monopolistički karakter treba da vodi općina u vlastitoj režiji, a da u ostalom općina treba da teži za tim da stalno proširuje krug usluga svojim pripadnicima. S obzirom na *radničku politiku* mora se od općina zahtijevati da kao poslodavci radnika, radilo se o radovima u vlastitoj režiji ili o radovima pogođenim paušalno, očuvaju kao minimalni uvjet stavke nadnice i radnog vremena koje su priznale organizacije dotičnih radnika i jamče za pravo udruživanja tih radnika. Treba, međutim, ovdje primijetiti da bi — premda je ispravno djelovati tako da komune kao poslodavci radnika daju dobar primjer privatnim poduzetnicima, s obzirom na radne uvjete i ustanove za javno dobro — ipak bila kratkovidna politika zahtijevati za komunalne radnike tako visoke uvjete da bi prema svojim kolegama po zvanju došli u položaj izvanrednog privilegiranog sloja i da bi komuna proizvodila mnogo skuplje no privatni poduzetnici. To bi s vremenom vodilo samo korupciji i slabljenju kolektivnog duha.

Moderni razvoj dodijelo je municipalitetima još i druge zadatke: uređenje i nadzor mjesnih bolesničkih blagajni, čemu će se vjerojatno u dogleđno vrijeme pridružiti preuzimanje invalidskog osiguranja. Dalje, osnivanje burza rada i industrijskih komora. S obzirom na burzu rada zastupa socijalna demokracija kao minimalan zahtjev osiguranje njenog paritetnog karaktera, a s obzirom na industrijske komore njihovo obavezno uvođenje, proširenje njihovih pu-

nomoći. Skeptički, gdje ih ne odbacuje, odnosi se ona prema pokušajima komunalnog osiguranja protiv nezaposlenosti, jer vlada mišljenja da to osiguranje čini jedan od legitimnih zadataka sindikata i da se oni mogu i bolje brinuti za nj. To, međutim, može vrijediti samo za dobro organizirane industrijske grane, što na žalost čini još malu manjinu radništva. Velika masa radnika još je neorganizirana i pitanje je ne može li se komunalno osiguranje protiv nezaposlenosti, uz davanje učešća sindikatima, organizirati tako da ono, daleko od toga da bi predstavljalo zalaženje u legitimne funkcije sindikata, upravo postaje sredstvom da ih unaprijedi. Svakako bi bio zadatak socijaldemokratskih općinskih zastupnika da tamo gdje se poduzimaju takva osiguranja zahtijevaju sa svom energijom sudjelovanje sindikata.

Tako je svojom čitavom prirodom municipalni socijalizam neminovna poluga za izgradnju ili puno ostvarenje onoga što smo u prethodnom odsjeku označili kao *demokratsko radno pravo*. No on će ostati i mora ostati krparija gdje je općinsko pravo glasa klasno pravo glasa. To je, međutim, slučaj u mnogo više od tri četvrtine Njemačke. I tako mi i ovdje, kao i s obzirom na zemaljske skupštine, o kojima općine u visokom stupnju ovise, i s obzirom na druge organe samouprave (okrug, provincija), stojimo pred pitanjem kako će socijalna demokracija doći do toga da ukloni klasni izborni sistem, koji vrijedi za njih, da izbori njihovu demokratizaciju?

Socijalna demokratizacija ima sada u Njemačkoj, pored sredstva propagande riječju i perom, parlamentarno izorno pravo kao najdjelotvornije sredstvo pribavljanja važnosti svojim zahtjevima. Njegov je utjecaj tako jak da se proteže čak i na ona tijela koja su nepristupačna radničkoj klasi zbog censusa izbornog prava ili klasnog izbornog sistema, jer partije moraju i tamo voditi računa o parlamentarnim glasačima. Kad bi parlamentarno izorno pravo bilo zaštićeno od svakog zahvata, moglo bi se stoga donekle opravdati da se pitanje prava glasa za druga tijela smatra podređenim pitanjem, premda bi i tada bilo pogrešno uzeti ga olako. No parlamentarno izorno pravo je sve prije no osigurano. Sigurno se vlade i vladajuće partije neće lako odlučiti na njegovu promjenu, jer i same uviđaju da bi takav korak morao izazvati kod mase njemačkih radnika mržnju i ogorčenje, što bi one u pogodnim prilikama osjetile vrlo

neugodno na različite načine. Socijalistički pokret i suviše je jak, politička samosvijest njemačkih radnika i suviše razvijena, a da bi se s njima moglo postupati viteški. Također se kod velikog dijela čak i principijelnih protivnika općeg prava glasa može pretpostaviti izvjesno moralno zaziranje od toga da narodu oduzmu takvo pravo. Ako bi pod normalnim okolnostima sužavanje prava glasa stvorilo revolucionarnu napetost sa svim svojim opasnostima za vladajuće, to, naprotiv, ne može biti riječi o ozbiljnim tehničkim teškoćama za takvu promjenu prava glasa, koja bi uspjeh nezavisnih socijalističkih kandidata dopustila još samo kao iznimku. Ovdje odlučuju samo politički obziri. No da postoje situacije gdje će se nedoumice koje se oslanjaju na te obzire raspršiti kao pjena na vjetru ne treba ovdje opširno pokazivati, kao ni to da nije u moći socijalne demokracije da te nedoumice spriječi. Ona, dakako, može sa svoje strane do krajnje konzekvencije provoditi odluku da se nikakvim provokacijama ne da zavesti na nasilničke sukobe, no ona nema moći da od njih bezuvjetno uzdrži politički neorganizirane mase.

Iz tog i iz ostalih razloga ne čini se da je dobro učiniti politiku socijalne demokracije jednostrano zavisnom od uvjeta i mogućnosti parlamentarnog izbornog prava. Povrh toga vidjeli smo da se i s ovime ne ide tako brzo naprijed kako bi se moglo zaključiti po uspjesima iz 1890. i 1893. god. Dok se socijalistički broj glasova povećavao u trogodišnjim razdobljima od 1887. do 1890. god. za 87 posto, i od 1890. na 1893. god. za 25 posto, popeo se u pet godina od 1893. do 1898. god. samo za 18 posto. To je po sebi još uvijek vrlo značajan prirast, samo to nije prirast koji bi ovlastio na to da se od najbliže budućnosti očekuje nešto izvanredno.

Ali socijalna demokracija nije isključivo upućena na pravo glasa i na parlamentarnu djelatnost. Njoj ostaje i izvan parlamenta veliko i bogato polje rada. Socijalistički bi radnički pokret postojao čak i kad bi mu parlamenti bili zatvoreni. Najbolje to pokazuje ohrabrujuće buđenje ruskog radničkog svijeta. No sa svojim isključenjem iz zastupničkih tijela njemački bi radnički pokret uveliko izgubio na unutarnjoj vezi što danas povezuje njegove različite dijelove, on bi poprimio kaotični karakter, te bi umjesto mirnog, neprekidnog nastupanja čvrstim korakom došlo skokovito kretanje naprijed s neizbježnim preokretima i sustalošću.

Takav razvoj nije ni u interesu radničke klase, niti se može činiti poželjnim onim protivnicima socijalne demokracije, koji su spoznali da današnje društveno uređenje nije stvoreno za svu vječnost, već je podložno zakonu promjene, te da se razvoj putem katastrofa sa svim svojim užasima u pustošenjima može izbjeći samo tako da se i u političkom pravu vodi računa o promjenama u odnosima proizvodnje i prometa i o razvoju klasa. A broj onih koji to uviđaju u stalnom je porastu. Njihov bi utjecaj bio mnogo veći nego što je danas kad bi socijalna demokracija našla smjelosti da se emancipira od frazeologije koja je doista preživjela, te da hoće izgledati kao ono što danas u stvarnosti jest: demokratsko-socijalistička partija reformi.

Nije riječ o tome da se zakletvom odrekemo takozvanog prava na revoluciju, tog čisto spekulativnog prava koje ni jedan ustav ne može paragrafirati i ni jedan zakonik svijeta zabraniti, i koje će postojati dok nas prirodni zakon prisiljava da umremo ako se odrekemo prava da dišemo. Taj nepisani zakon, koji se ne može propisati, nije ninjalo tangiran time što se postavljamo na tlo reforme, kao što se ni pravo nužne obrane ne ukida time što stvaramo zakone za uređivanje naših ličnih i imovinskih sporova.

No da li je socijalna demokracija danas nešto drugo nego partija koja teži za socijalističkim preobražajem društva posredstvom demokratske i privredne reforme? Po nekim izjavama, koje su bile uperene protiv mene na partijskom kongresu u Stuttgartu, moglo bi se možda činiti da jest. No u Stuttgartu su moj dopis Kongresu shvatili kao optužbu protiv partije da plovi u vodama blankizma, dok je doista on upravljen samo protiv nekih ljudi koji su se na mene bili oborili s blankističkim argumentima i frazama, te su protiv mene htjeli isposlovati pronunciamiento kongresa. A kad su se neki, inače mirni ljudi, koji objektivno sude, prolazno bili dali zavesti bukom što su je moji članci prozročovali protiv moje volje i mogeg očekivanja, te su istupili protiv mene i tako se prividno složili s onim pozivačima na anatemu, to me ni u jednom času nije moglo prevariti o efemernom karakteru te suglasnosti. Kako sam mogao da uzmem opovrgavanje svojih izlaganja protiv spekulacije o slomu drugačije nego kao proizvod prolaznog raspoloženja u onog istog Cunowa koji je još u proljeće 1897. god. pisao:

»Još smo vrlo daleko od konačnog cilja kapitalističkog razvitka. Živeći u glavnim centrima trgovine i industrije, imajući pred očima enormno povišenje proizvodnje i propadanje liberalnog građanstva, mi vrlo rado potcjenjujemo udaljenost i smetnje koje nas još dijele od cilja. Ta u kojoj je zemlji samolikvidiranje kapitalizma napredovalo već tako daleko da ona može vrijediti kao zrela za socijalistički privredni oblik? U Engleskoj ne, u Njemačkoj i Francuskoj još manje.« (H. Cunow, *Unsere Interessen in Ostasien*, »Neue Zeit«, XV, 1, str. 806.)

Čak ni pozitivna presuda partijskog kongresa u Stuttgartu protiv moje izjave ne bi me mogla skrenuti od mogeg uvjerenja da je velika masa njemačke socijalne demokracije daleko od blankističkih prohtjeva. Nakon Oeynhausena govora znao sam da se od partijskog kongresa nije moglo očekivati drugo držanje no što ga je doista bio zauzeo, a to sam već i prije sasvim određeno izrazio u pismima.

Oeynhausenov govor dijelio je otad sudbinu tako mnogo drugih govora izvanrednih ljudi, on je službeno ispravljen i rog je uzet za svijeću. A u kom se smislu partija izjašnjava nakon Stuttgarta? Bebel je u svojim govorima o atentatima s najvećom energijom ustao protiv toga da socijalna demokracija zastupa politiku sile, i svi su partijski listovi s odobravanjem registrirali te govore, nigdje se nije čuo protest. Kautsky razvija u svojem *Agrarnom pitanju* načela agrarne politike socijalne demokracije, koja su posve načela demokratske reforme; komunalni program prihvaćen u Brandenburgu je demokratski program reformi. U parlamentu se partija zauzima za proširenje punomoći i za obavezno uvođenje privrednih izbornih sudova, tih organa za unapređenje privrednog mira. Svi govori njenih zastupnika tano odišu reformom. U istom Stuttgartu, gdje je po Klari Zetkin »bernštajnjada« dotučena, ušli su uskoro nakon kongresa socijalni demokrati u izborni savez s građanskom demokracijom, a drugi virtemberški gradovi slijedili su njihov primjer. U sindikalnom pokretu prelazi jedan sindikat za drugim na uvođenje zaštite protiv nezaposlenosti, što praktički znači napuštanje čistog koalicionog karaktera, te se izjašnjavaju za paritetne gradske burze rada koje obuhvaćaju poduzetnike i radnike, dok u različitim velikim partijskim mjestima — Hamburgu, Elberfeldu — socijalisti i sindikalisti prilaze osnivanju potrošačkih zadruga. Svuda

akcija za reformu, akcija za socijalni napredak, akcija za izvojevanje demokracije — »proučavaju se pojedinosti problema dana i traže se poluge i uporišta kako bi se na temelju njih unaprijedio razvoj društva u duhu socijalizma«. Tako sam pisao upravo prije godinu dana⁴³ i ne vidim ni jednu činjenicu koja bi me mogla potaknuti da bilo koju riječ povučem.

Uostalom, ponavljam, što se više socijalna demokracija odluči da izgleda kao ono što jest, to će više rasti njeni izgledi da provede političke reforme. Strah je sigurno velik faktor u politici, no varamo se ako mislimo da izazivanje straha može sve. Engleski radnici nisu dobili pravo glasa kad se čartistički pokret ponašao najrevolucionarnije, već kad su revolucionarne krilatice nestale i kad su se radnici udružili s radikalnim građanstvom za izborenje reformi. A tko mi odgovori da je nešto slično nemoguće u Njemačkoj, toga molim da pročita kako je još prije petnaest i dvadeset godina liberalna štampa pisala o sindikalnim borbama i o radničkom zakonodavstvu i kako su zastupnici tih partija govorili i glasali u skupštini gdje je trebalo odlučiti o pitanjima koja se na to odnose. On će tada vjerojatno priznati da politička reakcija nikako nije najkarakterističnija pojava u građanskoj Njemačkoj.

⁴³ »Borba socijalne demokracije i društvena revolucija«, »Neue Zeit«. XVI, 1, str. 451.